

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ अथ ॥

॥ नवमकाण्डम् ॥

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

॥ प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ अपिवा प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्

॥ हरिः ॐ ॥

अथातः शतरुद्रियं जुहोति । अत्र षः सव्वा •
ऽग्निः संस्तुतः स एषो ऽत्र रुद्रो देवता तस्मिन्
देवा एतदमृतं रूपं मुत्तमं मदधुः स एषो ऽत्र-
दीप्यमानो ऽतिष्ठद्ब्र मिच्छमानस्तस्माद्देवा अविभयुर्यद्वै-
नो ऽयं न हि ऽस्यादिति * ॥ १ ॥

* 'हि ऽस्यादिति'—इति ग, घ ।

ते ऽब्रुवन् । अन्नं मस्मै सम्भराम तेनैनं शमया
मेति तस्मा ऽएतदन्नं सम्भरञ्छान्तदेवत्वं तेनैन-
मशमयंस्तद्यदेतं देव मेतेनाशमयंस्तस्माच्छान्तदेवत्वं
शान्तदेवत्वं ह वै तच्छतरुद्रिय मित्याचक्षते
परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्तथैवास्मिन्नयं मेतद-
मृतं रूपं मुत्तमं दधाति स एषो ऽव दीप्यमानं
स्तिष्ठत्यन्नं मिच्छमानस्तस्मा ऽएतदन्नं सम्भरति शान्त-
देवत्वं तेनैनं शमयति ॥ २ ॥

जर्तिलैर्जुहोति । जायत ऽएष एतद्यच्चीयते स
एष सर्वस्मा ऽअन्नाय जायत ऽउभयस्वेतदन्नं यज्ज-
र्तिला यच्च ग्राम्यं यच्चारण्यं यदुह तिलास्तेन ग्राम्यं
यदुक्लृष्टे पच्यन्ते तेनारण्यं मुभयेनैवैनं मेतदन्नेन प्रीणाति
ग्राम्येण चारण्येन च ॥ ३ ॥

अर्क्षपर्णेन जुहोति । अन्नं मर्को ऽन्नैर्नैवैनं मेतत्
प्रीणाति ॥ ४ ॥

परिश्रित्सु जुहोति । अग्नय एते यत्परिश्रित
स्तथो हास्येता अग्निमत्येवाहुतयो हुता भवन्ति ॥ ५ ॥

यद्देवैरुच्छतरुद्रियं जुहोति । प्रजापतेर्विस-
 स्ताद्देवता उदक्रामंस्तमेक एव देवो नाजहान्मन्युदेव
 सो ऽस्मिन्नन्तर्विततो ऽतिष्ठत् सो ऽरोदीत्तस्य यान्यु-
 शूणि प्रास्कन्दंस्तान्यस्मिन् मन्यौ प्रत्यतिष्ठन्सु एव
 शतशीर्षा रुद्रः समभवत् सहस्राक्षः शतेषुधिरथ या
 अन्या विप्रुषो ऽपतंस्ता असंख्याता सहस्राणीमा-
 ल्लोकाननुप्राविशंस्तद्यद्रुदितात्समभवंस्तस्माद्रुद्राः सो
 ऽयं शतशीर्षा रुद्रः सहस्राक्षः शतेषुधिरधिज्यधन्वा
 प्रतिहितायी भीषयमाणो ऽतिष्ठदन्न मिच्छमानस्तस्मा-
 द्देवा अविभयुः ॥ ६ ॥

ते प्रजापति मब्रुवन् । अस्माद्वै विभीमो यद्वै
 नोऽयं न हि ऽस्यादिति सो ऽब्रवीदन्न मस्मै सम्भरत
 तेनैनं शमयतेति तस्मा ऽपतदन्नं समभरञ्छतरु-
 द्रियं तेनैनं मशमयंस्तद्यदेतं शतशीर्षाणं रुद्र
 मेतेनाशमयं तस्माच्छतशीर्षरुद्रशमनीयं शतशीर्ष-
 रुद्रशमनीयं ह वै तच्छतरुद्रियं मित्याचक्षते परोऽक्षं
 पश्येऽक्षकामा हि देवास्तथैवास्मा ऽत्रय मेतदन्नं सम्भ-
 रति शतरुद्रियं तेनैनं शमयति ॥ ७ ॥

गवेधुकासक्तुभिर्जुहोति । यत् वै सा देवता
विस्वस्ताशयत्ततो गवेधुकाः समभवन्त्स्वेनैवैन मेतद्-
भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ८ ॥

अर्कपर्णेन जुहोति । एतस्य वै देवत्याशयादर्क
समभवत्स्वेनैवैन मेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ९ ॥

परिश्रित्य जुहोति । लोमानि वै परिश्रितो
न वै लोमसु विषं न किञ्चन हिनस्त्युत्तरार्द्धेऽग्ने-
रुदङ् तिष्ठन् जुहोत्येतस्याः ह दिश्येतस्य देवस्य
गृहाः स्वाया मेवैन मेतद्दिशि प्रीणाति स्वायां दिश्येव
यजते ॥ १० ॥

स वै जानुदघ्ने प्रथमं स्वाहाकरोति । अधु-
द्वं वै तद्यज्जानुदघ्न मधु-द्वं तद्यदयं लोकस्तद्य
ऽइमं लोकं रुद्राः प्राविशंस्तं स्तत् प्रीणाति ॥ ११ ॥

अथ नाभिदघ्ने * । मध्यमिव वै तद्यन्नाभिदघ्नं
मध्यमिवान्तरिक्षलोकस्तद्येऽन्तरिक्षलोकं रुद्राः प्रा-
विशंस्तं स्तत् प्रीणाति ॥ १२ ॥

* 'नाभिदघ्ने'—इति ग; घ. ।

अथ मुखदघ्न । ऽउपरीव वै तद्यन्मुखदघ्न सुपरीव
तद्यदसौ लोकस्तद्येऽमुं लोकं रुद्राः प्राविशंस्तांस्तत्
प्रीणाति स्वाहाकारेणान्नं वै स्वाहाकारो ऽन्नेनैवना-
नेतत् प्रीणाति ॥ १३ ॥

नमस्ते रुद्र मन्यव ऽइति । य एवास्मिन्सो
ऽन्तुर्मन्युर्विततो ऽतिष्ठत्तस्मा ऽएतन्नमस्करोत्युतो त
ऽइषवे नमो बाहुभ्या मुत ते नम इतीष्टा च हि
बाहुभ्यां च भीषयमाणो ऽतिष्ठत् ॥ १४ ॥

स एष क्षत्रं देवः * । यः स शतशीर्षा समभव-
द्विश इम ऽइतरे ये विमुङ्ग्भ्यः समभवंस्तस्मा ऽए-
तस्मै क्षत्रायैता विश एतं पुरस्तादुद्धार मुदहरन्त्य
एष प्रथमो ऽनुवाकस्तेनैन मप्रीणंस्तथैवास्मा ऽअयमेतं
पुरस्तादुद्धार मुद्धरति तेनैनं प्रीणाति तस्मादेष
एकदेवत्यो भवति रौद्र एतं ह्येतेन प्रीणाति ॥
॥ १५ ॥

चतुर्दशैतानि यजूंषि भवन्ति । त्रयोदश
मासाः संवत्सरः प्रजापतिश्चतुर्दशः प्रजापतिरग्नि-

युवानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुन्नेन प्री-
णाति नमो नम इति यज्ञो वै नमो यज्ञेनैवैन-
मेतन्नमस्कारेण नमस्यति तस्माद् ह नायज्ञियं
ब्रूयान्नमस्त ऽइति यथा हैनं ब्रूयाद्यज्ञस्त ऽइति
तादृक्तत् * ॥ १६ ॥

अथ इन्द्रिभ्यो जुहोति । नमो ऽमुष्मै चेति
तद्यथा वै ब्रूयादसौ† त्वं च न एष च मा हिंस्तिष्ठ
मित्येव मेतदाह नतरात्‍‡ हि विदित आमन्वितो
हिनस्ति ॥ १७ ॥

नमो हिरण्यबाहवे । सेनान्ये दिशां च पतये-
नम इत्येष एव हिरण्यबाहुः सेनानीरेष दिशां
पतितस्तद्यत् किञ्चान्नैकदेवत्य मेतमेव तेन प्रीणाति
क्षत्रमेव तद्दिश्यपिभागं करोति तस्माद्यद्विशस्तस्मिन्
क्षत्रियो ऽपिभागोऽथ या असंख्याता सहस्राणीमा-
ल्लोकाननुप्राविशन्नेतास्ता देवता याभ्य एतज्जुहोति‡ ॥
॥ १८ ॥

* 'तादृक्तत्'—इति ग, घ ।

† 'ब्रूयादसौ'—इति च दृष्टं डा० वेवरमहोदयेन ।

‡ 'जुहोति'—इति ग, घ ।

अथ जातेभ्यो जुहोति । एतानि ह जातान्येते
द्रुा अनुप्रविविशुर्यव-यत्रैते तदेवैनानेतत् प्रीणा-
यथो ऽएवु हैतानि रुद्राणां जातानि देवानां वै
वेधामनु मनुष्यास्तस्माद हेमानि मनुष्याणां जा-
तानि यथाजातमेवैनानेतत् प्रीणाति ॥ १९ ॥

तेषां वा ऽउभयतो नमस्कारा अन्ये * । अन्य-
तरतो नमस्कारा अन्ये ते ह ते घोरतरा अशान्ततरा
प्र ऽउभयतो नमस्कारा उंभयत एवैनानेतद्यज्ञेन नम-
स्कारेण शमयति ॥ २० ॥

स वा ऽअशीत्यां च स्वाहाकरोति । प्रथमे
वानुवाके ऽथाशीत्या मथाशीत्यां च यानि चोर्ध्वानि
यजूंष्यावतानेभ्यो ऽन्न मशीतयो ऽन्नेनैवैनानेतत् प्री-
णाति ॥ २१ ॥

अथैतानि यजूंषि जपति । नमो वः किरि-
केभ्य इत्येतद्वास्य प्रतिज्ञाततमं धाम यथा प्रियो
वा पुत्रो हृदयं वा तस्माद्यवैतस्माद्देवाच्छङ्केत तदेता-

भिर्याद्वृतिभिर्जुहुयादुप ह्रैवैतस्य देवस्य प्रियं धाम
गच्छति तथो हैन मेषु देवो न हिनस्ति ॥ २२ ॥

नमो वः किरिकेभ्य इति । एते ह्रीदं सर्वं
कुर्वन्ति देवानां हृदयेभ्य इत्यग्निर्व्यायुरादित्य
एतानि ह तानि देवानां हृदयानि नमो विचि-
न्वत्केभ्य इत्येते ह्रीदं सर्वं विचिन्वन्ति नमो
विक्षिणत्केभ्य इत्येते वै तं विक्षिणन्ति यं विचि-
क्षीषन्ति नम आनिर्हतेभ्य इत्येते क्षेभ्यो लोकेभ्यो
ऽनिर्हताः ॥ २३ ॥

अथोत्तराणि जपति । द्रापे ऽअन्वसस्पत ऽदु-
त्येष वै द्रापिरेष वै तं द्रापयति यं दिद्रापयिषत्य-
न्वसस्पत ऽद्वृति सोमस्य पत ऽद्वृत्येतद्वरिद्र नील-
लोदहितेति नामानि चाख्यैतानि रूपाणि च नाम-
ग्राह मेवैन मेतत् प्रीणात्यासां प्रजाना मेषां पशूनां
सभ भेम्ना रोद्धो च नः किञ्चुर्नाम मदिति यथैव
यजुस्तथा बन्धुः ॥ २४ ॥

स एष चतुर् देवः* । तस्मा ऽएतस्मै चतुरायैता

विंशोऽमुं पुरस्तादुद्धार मुदहरन्त्योऽसौ प्रथमोऽनुवाको
 ऽथास्मा ऽएतु मुपरिष्ठादुद्धार मुदहरंस्तेनैन मप्रीणंस्तथै-
 वास्मा ऽअयु मेतु मुपरिष्ठादुद्धार मुदरति तेनैनं
 प्रीणाति तस्मादप्येष एकदेवत्यो भवति रौद्र एवै-
 तं ह्येवैतेन प्रीणाति * ॥ २५ ॥

सप्तैतानि यजूर्षि भवन्ति । सप्तचितिकी-
 ऽग्निः सप्तर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावा-
 ननिर्वावत्यस्य माता . तावतैवैन मेतदुन्नेन प्रीणाति
 तान्युभयान्येकविंशतिः सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः
 पञ्चर्त्तवस्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश
 एता मभिसम्पदम् ॥ २६ ॥

अथावतानान् जुहोति । एतद्वा ऽएनान् देवा
 एतेनान्नेन प्रीत्वाथैषा मेतैरवतानैर्हनुष्यवातन्वंस्तथै-
 वैनानय मेतदेतनान्नेन प्रीत्वाथैषा मेतैरवतानैर्हनुष्य-
 वतनोति न ह्यवततेन धनुषा कं च न हिनस्ति ॥
 ॥ २७ ॥

तद्वै सहस्रयोजन ऽद्वुति । एतच्च परमं दूरं
यत् सहस्रयोजनं तद्यदेव परमं दूरं तदेवैषा मेत-
द्वनूष्यवतनोति * ॥ २८ ॥

यदेवाह सहस्रयोजन ऽद्वुति । अयं मग्निः
सहस्रयोजनं न ह्येतस्मादिति नैत्यन्यत् परं मस्ति
तद्यदग्नी जुहोति तदेवैषा सहस्रयोजने धनू-
ष्यवतनोति † ॥ २९ ॥

असंख्याता सहस्राणि । अस्मिन् महत्यर्क्षेव
ऽद्वुति यत्र-यत्र ते तदेवैषा मेतद्वनूष्यवतनोति ‡ ॥
॥ ३० ॥

दशैतानवतानान् जुहोति । दशाक्षरा ब्विरा-
द्विराडग्निर्दृश दिशो दिशोऽग्निर्दृश प्राणाः प्राणा
अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैषा मेतद्वनू-
ष्यवतनोति § ॥ ३१ ॥

अथ प्रत्यवरोहान् जुहोति । एतद्वा ऽएतदिमाँ-
ल्लोकानित् जुह्वी रोहति स स पुराड्विव रोह द्वय

सु वै प्रतिष्ठा ते देवा इमां प्रतिष्ठा मभिप्रत्यायंस्तथै-
वैतद्यजमान इमां प्रतिष्ठा मभिप्रत्येति ॥ ३२ ॥

यदेव प्रत्यवरोहति । एतद्वाऽऽनानेतत् प्रीण-
न्नन्ववैति तत् एवैतदात्मान मपोद्धरते जीवात्वे तयो
हानेनात्मना सर्व मायुरेति ॥ ३३ ॥

यदेव प्रत्यवरोहति । एतद्वाऽऽएतदेतान् रुद्रा-
नित् जङ्घान् प्रीणाति तान् पुनरमुतो ऽर्वाचः ॥ ३४ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिव्येति । तद्येऽमुष्मिं-
स्त्र्योके रुद्रास्तेभ्य एतन्नमस्करोति येषां वर्षमिषव
इति वर्षं ह तेषा मिषवो वर्षेण ह ते हिंसन्ति
यं जिहिंसिषन्ति ॥ ३५ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये ऽन्तरिक्षे इति । तद्ये ऽन्त-
रिक्षलोके रुद्रास्तेभ्य एतन्नमस्करोति येषां वात
इषव इति वातो ह तेषा मिषवो वातेन ह ते
हिंसन्ति यं जिहिंसिषन्ति ॥ ३६ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्या मिति । तद्ये
ऽस्मिंस्त्र्योके रुद्रास्तेभ्य एतन्नमस्करोति येषा मन्न-

मिषव इत्यन्नं ह तेषा मिषवो ऽग्नेन ह ते हिंसन्ति
यं जिहिंसिषन्ति ॥ ३७ ॥

तेभ्यो दश प्राचीः । दश दक्षिणा दश प्रतीची-
र्हशोदीचीर्हशोर्द्धा इति दशाक्षराब्जिराब्जिराब्जिर्हश
दिशो दिशो ऽग्निर्हश प्राणाः प्राणा अग्निर्यावा-
नग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनानेतदग्नेन प्रीणाति* ॥
॥ ३८ ॥

यदेवाह दश-दशेति । दश वा ऽञ्जलिरङ्गुलयो
दिशि-दिश्येवैभ्य एतदञ्जलिं करोति तस्मादु हैतद-
भीतो ऽञ्जलिं करोति तेभ्यो नमो ऽञ्जस्त्विति तेभ्य
एव नमस्करोति ते नो मृडयन्त्विति तु ऽएवास्मै
मृडयन्ति ते यं द्विषो यश्च नो द्वेष्टि तु मेषां जुम्हे
दध इति य मेषं द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तु मेषां जुम्हे
दधात्यमु मेषां जुम्हे दधामीति ह ब्रूयाद्यं द्विष्या-
त्ततो ऽह तस्मिन्न पुनरस्त्यपि तन्नाद्रियेत स्वयंनिर्दिष्टो
श्चैव स यमेवंविद्वेष्टि ॥ ३९ ॥

विष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिष्टुदग्निर्यावानग्नि-
र्यावत्यस्य माता तावतैवैनानेतदुन्नेन प्रीणाति स्वाहा-
कारेणान्नं वै स्वाहाकारो ऽन्नेनैवैनानेतत् प्रीणाति
विरितं जङ्घीं रोहति तत् षट् तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४० ॥

यदेव विष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिर्हि कृत्व
जङ्घीं रोहति तद्यावत् कृत्व जङ्घीं रोहति तावत्
कृत्वः प्रत्यवरोहति ॥ ४१ ॥

अथ तदर्कपर्णं चात्वाले प्रास्यति । एतद्वा
ऽएनेनैतद्वैद्वं कर्म करोति तदेतदुशान्तं तदेतत्तिरः
करोति नेदिदमुशान्तं कश्चिदभितिष्ठात्तन्नेद्विनस-
दिति तस्माच्चात्वाले यदेव चात्वाले ऽग्निरेष यच्चा-
त्वालस्तथो हैनदेषो ऽग्निः सन्दहत्यथातः सम्पदेव *
॥ ४२ ॥

तुदाहुः । कथं मस्यैतच्छतरुद्रियं संवत्सरं
मग्निं माप्नोति कथं संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत
ऽइति षष्टिश्च ह वै चीणि च शतान्येतच्छतरुद्रिय

मृथ त्रिंशदथ पञ्चत्रिंशत्ततो यानि षष्टिश्च त्रीणि
 च शतानि तावन्ति संवत्सरस्याहानि तत् संवत्-
 सरस्याहान्याप्नोत्यथ यानि त्रिंशत्त्रिंशन् मासस्य
 रात्रयस्तन् मासस्य रात्रीराप्नोति तदुभयानि संवत्-
 सरस्याहोरात्राण्याप्नोत्यथ यानि पञ्चत्रिंशत्स त्रयो-
 दशो मासः स आत्मा त्रिंशदात्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा
 द्वे शिर एव पञ्चत्रिंश मेतावान् वै संवत्सर एव मु-
 हास्यैतच्छतरुद्रियं संवत्सर मग्निमाप्नोत्येव संवत्-
 सरेणाम्निना सम्पद्यत ऽएतावत्य उ वै शाण्डिले
 ऽग्नौ मध्यतो यजुष्मत्य इष्टका उपधीयन्ते ऽग्नयो
 हैते पृथग् यदेता इष्टका एव मु हास्यैते ऽग्नयः
 पृथक् शतरुद्रियेणाभिहुता भवन्ति * ॥ ४३ ॥

•तदाहुः । कथं मस्यैतच्छतरुद्रियं महदुक्थं मा-
 प्नोति कथं महतोक्थेन सम्पद्यत ऽइति यान्य-
 मूनि पञ्चत्रिंशतिर्यजूंष्यभितो ऽशीतौः स पञ्च-
 त्रिंश आत्मा यत्र वा ऽआत्मा तदेव शिरस्तत्

पञ्चपुष्कान्यथ या अशीतयः सैवाशीतीना माप्तिर-
 शीतिभिर्हि महदुक्थमाख्यायते ऽथ यदूर्ध्वमशीतिभ्यो
 यदेवादी महत उक्थस्योर्ध्वमशीतिभ्य एतदस्य तदेव
 सु ह्यास्यतच्छतरुद्रियं महदुक्थमाप्नोत्येवं महतोक्थेन
 सम्पद्यते ॥ ४४ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वाथाना मुपक्रमे ।
 यं नत्या कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥
 यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
 चितीनामुपधानं हि काण्डेऽष्टम ऽउदीरितम् ।
 अथास्मिन्नवमे कर्म मुञ्चितस्याभिधास्यते ॥

“तत्रादौ तावच्छतरुद्रियहोमं विधत्ते *—”

“अथात इति ‘अथ’ शब्देनात्र चित्युपधाय परिसमाप्त-
 नन्तर्यद्योत्पत्तेः अत इति यतः कारणात् सञ्चितः अग्निरुप-

शमयनीयः अतो हेतोः शतरुद्रिय मिति कर्मनामधेयं यथा
अग्निहोत्रं जुहोतीति । 'शतरुद्रियं जुहोति' शतरुद्रायाख्यं
होमं भावयेदित्यर्थः । विहितोऽयं होमो रुद्ररुपतापन्नस्थानेरुप
शमनार्थ इत्याह । 'अत्रैव' इत्यादिना तेनैव शमय-
तोत्यन्तेन अत्रास्मिन्नवसरे एषः 'अग्निः' साकल्येन संस्कृतो
भवति । अतश्चासी 'रुद्रो देवताः' यतः कारणाद्देवास्तस्मि-
न्नेतच्चयनलक्षणेन संस्कारेण निष्पन्न 'ममृतं' अतएवोत्तमं रूपं
'अदधुः' विस्त्रंसनात् प्राक् यदमृतं रूपं मस्ति तस्य विस्त्रं-
सनावसरे गतत्वादेव पुनरत्र चयनसंस्कारिणादधुः । तस्या
दोषोऽग्निः 'दीप्यमानोऽग्निरिच्छमानो' तिष्ठन् इच्छमान इति
व्यत्ययेन शानच् × × × तथाभिधानात् रुद्राद्देवा अनेनोपायेन
नोऽयं हिंसादिति अविभयु रिति ॥ १ ॥

'ते' देवा 'अस्मै' रुद्राय 'अन्नं' सन्निराम तेनैव शमयामेति
परस्य मुक्ता तथैवाकार्षुः । 'शान्तदेवत्यं' शान्तदेवतार्थं देवताशान्त्यर्थं
मित्यर्थः । अतएव शमनार्थत्वात् तदन्नं शान्तदेवत्यं तच्च देवाः
परोक्षकामत्वात् 'शतरुद्रिय' मित्यर्थः । तदन्नं साध्यत्वात् कर्त्तापि
तथैव व्यपदिश्यते । तथाच पूर्वं यथैव देवा अकार्षुः तथैवासावपि
यजमानः तेन सहशमितवान् भवति ॥ २ ॥

प्रकृते होमि द्रव्यविशेषं विधाय तस्य चोभयविधानात्मकत्वात्
चयनसंस्कारे जात रुद्रदेवतोचित रूपत्वेन प्रशंसति— "जर्त्तिलै-
र्जुहोमोत्यादिना * 'जर्त्तिला' आरण्यतिलाः 'स एष' इति
उत्पद्यमानस्य सर्वस्य सर्वभोगार्थं सुत्पन्ने स एष अग्निः 'सर्वस्मा

अन्नाय जायते' सर्वान्नभोगार्थं जायत इत्यर्थः । साधारण्येन होम-
साधनतया जुह्वाः प्राप्तावपवाद माह ॥ ३ ॥

“अर्कं पणेंति । अन्न 'मर्क' इति । अर्कस्य भोग्यं प्रपञ्चान्तः
पातित्वादन्नत्वं जुहोतीतिचोदितत्वेनाहवनीये होमे प्रसक्तावाह
परिश्रित्स्त्विति * । परिश्रित इति चितीः परितो निक्षिप्ताः
क्षुद्रपाषाणाः तेष्वयं होमः कर्त्तव्यः । तेषां चाग्नेः परितः
श्रयणादग्नि तेनेता आहुतयोऽग्नि मत्वेव प्रदेशे हुता भवन्ति ।
अत्र कात्यायनः—“शतरुद्रियहोम उत्तरपक्षस्या परस्यां स्त्रक्त्यां
परिश्रित्स्वर्कपणेनार्ककाष्ठेन शतयनिति † ।” अर्ककाष्ठश्च दण्ड-
स्थाने करणीयम् ॥ ४, ५ ॥

अथ पुनस्तमेवहोमे शतशीर्षस्य रुद्रस्येतरेषाञ्च रुद्राणां सुत्-
पत्तिप्रकारं दर्शयन् तच्छमनार्थतत्वेन प्रशंसति— “यद्देवैतदित्या-
दिना । 'प्रजापतेः' सकाशात् विस्त्रंसनावसरे सर्वासु देवतासु
तिर्यग्गतास्वपि एक एव 'मन्यु' ईद्वंस्तमपरित्यज्य तस्मिन्नेवान्तः
विस्तृतो तिष्ठन् पश्चात् 'स' प्रजापति विस्त्रंसनात् 'अरोदीत्' रोद-
नाञ्च ततो 'यान्यश्रूणि प्रास्कन्दन्' अपतत् तान्यन्तर्वर्त्तमाने
'मन्यौ' प्रतिष्ठितान्यभूवन् ततः ‡ स 'मन्युः' शतशीर्षत्त्वादि गुणको
रुद्रोऽभूत् । अथ ततो ये अश्रुकणा जाता स्ते अनेके भूत्वा †
पृथिव्यादि लोकान् 'प्राविशत्' “ततश्च ते अनेके 'रुद्राः' जाताः,

* 'प्रसक्तत्वाद्परिश्रित्स्त्विति'—इति ज ।

† का० श्रौ० सू० १८. १. १ ।

‡ 'रुद्राजनाः'—इति ज ।

रोदनाच्च तेषां सुत्यत्तेः रुद्रत्वम् । 'यः' पुनः 'शतशीर्षा रुद्रः'
शतशीर्षो रुद्रोऽभूत् 'प्रतिहितायी' स प्रतिहितार्थं अभिमुखस्थायै
प्रजायै भयायै तत्रान्न मिच्छन्नतिष्ठत् ॥ ६ ॥

तस्माद्देवा अविभीत्त्वा * प्रजापतिं दृष्ट्वा ततोन्नसम्भरणैः
शमयतेत्युपदेशं प्राप्य तथैवान् अतिष्ठत् । एतच्चान्नं शतशीर्ष-
रुद्रशमनार्थत्वाच्छतशीर्षरुद्रशमनीयं तच्च परोक्षकामत्वाद्देवाः
शतरुद्रिय मिति व्याहरन्ति । अतो यथैव देवाः शतशीर्षं
शतरुद्रं शमयन्तथैवायं मपि यजमानं एनं शतरुद्रियहोम-
लक्षणेनोपायेन शमितवान् भवति ॥ ७ ॥

तथैव होमद्रव्यान्तरम् विधाय प्रशंसति— "गवेधुकासक्तुभि-
रिति । गवेधुका आरण्या गोधुमाः तेषां पिष्टैः शतरुद्रियं
जुहुयात् । 'सा' प्रजापतिरूपा 'देवता' 'यत्र' यस्मिन् † प्रदेशे
'विस्त्रस्ताशयत' अशयदिति शेतेर्लुङि व्यत्ययेन परस्मैपदशाब्दि-
करणे च रूपं, 'ततः' प्रदेशात् गवेधुका जाताः । अतस्तेर्होम-
सम्पादने स्वेचभागे तस्यैवार्थप्रदर्शनम् । "स्वेन रसनेति । स्वकीयेन
रसेन येन भागेनैनं प्रीणितवान् भवति । अत्र जर्त्तिलैर्जुहोति
गवेधुकासक्तुभिर्जुहोतीति पृथगेव विहितत्वाद्ब्रह्मविकल्पः । अत-
एवापस्तम्बेन सूत्रितम्,— "शतरुद्रियं जुहोति जर्त्तिलयवाग्वा
गवीधुकयवाग्वा जर्त्तिलैर्गवीधुकसक्तुभिः कुसयसर्पिषाजाक्षीरेण
मृगोक्षीरेणवेति ‡ । यत्पुनरुक्तं कात्यायनेन,— "जर्त्तिलमिश्रान्

* 'अविभीत्त्वा'—इति ज ।

† 'देवामयस्मिन् प्रदेशे'—इति भ ।

‡ आ० श्रौ० सू० १७. ११. ३ । •

गवेधुकासक्तुन्” * — इतीति समुच्चयेनेतच्छाखान्तरानुसारेणोक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ ८ ॥

अर्कपर्णेन जुहोत्यन्नकर्म इत्यनेनैवार्कपर्णहोमसाधनत्वेन विहितम् । पुनरपि प्रकारान्तरेण स्तौति— “अर्कपर्णेनेति । आशयो हृदयदेशः ॥ ९ ॥

अर्कपर्णवदेव परिश्रितोऽपि प्रकारान्तरेण स्तौति—

• “परिश्रित्जुहोतीति । ‘लोमानि’ देहं ‘परिश्रितः’ श्रयन्ति परिश्रितोऽप्यग्निं परितः श्रयन्तीति लोमानि ‘लोमसु’ विषन्नास्ति लोमसु विष संस्पृष्टेष्वपि बाधाभावात् । अतश्च लोमात्मकेषु परिश्रित्जु होमाद्द्रोपि न किञ्चनापि वसु हिनस्ति । “एतस्यां ह दिश्येत्येत्यादिकस्याय मर्थः— एतस्य देवस्य रुद्रस्य गृहादुत्तरस्यां दिशि भवन्ति । तस्या दिश्या न हिंस्यात्मकत्वात् । अत एतदुत्तरार्द्धहोमेन स्वस्या मेव (!) दिशि एनं रुद्रं प्रीणाति स्वस्या मेव तमवयजते पृथक् करोति ॥ १० ॥

स वा अशीत्याञ्च स्वाहा करोतीत्यादिना तिसृष्वपिशीतिषु स्वाहाकारः क्रियत इत्युपदिष्टावच्छते तत्र कस्मिन् *प्रदेशे स्वाहाकार इति तत्राह— “स वै जानुदघ्न इति । ‘जानुदघ्ने’ जानुप्रमाण प्रदेशे सोऽध्वर्युः प्रथमं स्वाहाकरोति । तथा सति देशस्याधोदेशत्वादधस्थानां पृथिवीं प्रविष्टान् रुद्रानेतेन प्रीणाति ॥ ११ ॥

एवं 'नाभिददन्ने' 'मुखदन्ने' च । स्वाहाकारणान्तरिक्षगताद्यु-
लोकं गतांश्चरुद्रान् प्रीणितवान् भवति । लोकत्रयेऽपि पतिता अशु-
कणाः असङ्ख्याता रुद्राः समभवन्निति प्रागुक्तम् । अथ या अन्या *
इत्यादिना स्वाहाकारस्य हविलक्षणादन्नप्रदानसाधनत्वेनान्नत्वात्तेन
होमविधानेन एतान् रुद्राननेन प्रीणितवान् भवतीत्याह—
“स्वाहाकारेणेति ॥ १२, १३ ॥

अथ प्रथमानुवाक्यस्य प्रथमा मृचं व्याचष्टे— “नमस्तु
इति । अस्मिन् प्रजापतौ स प्रागुक्तोयमेव 'मन्युर्विततोऽतिष्ठत्' ।
'तस्मा' एवैतेन नमस्करोति । यद्यप्यत्र मन्युरेव शतशीर्षा रुद्राः
समभवत् इति मन्युरेव रुद्रः समभवदिति मन्यु रेव रुद्रः
तथापि 'रुद्र'-शब्देनात्र तदाधारत्वेनाभिदात् प्रजापति रुच्यते ।
'इषवे बाहुभ्यां नम' इति । तैरेव 'भीषयमाणो ऽतिष्ठत्'
इति । तेभ्य एव नमस्कारं करोति । मन्युरेव शतशीर्षा रुद्रो
भूत्वा इषुणा बाहुभ्यां सर्वेषां भयं मुत्पादयामासेति तन्निबन्धनं
भयपरिहाराय तेभ्यः सर्वेभ्यो नमस्कारः क्रियते ॥ १४ ॥

“स एष च † मित्यादिकस्याय मर्थः— प्रजापते रोदनावसरे
'स' मन्युरूपो यो देवः ‡ शतशीर्षा रुद्रो ऽभूत् स एव देवः क्षत्रं
'विप्रुङ्भ्यो' वे जाता स्त इतरे 'विशः' ततश्च एता विशः 'तस्मै
क्षत्रायै' य एव प्रथमोऽनुवाक एतं पुरस्तादुद्धारं भागं मज्जुर्वन् ।

* 'ग्रन्था'—इति क ।

† 'मन्युरुभयोरेवः'—इति क ।

तेन च भागेनैकं रुद्रं प्रीणितवन्तः । यथा लोके प्रजा राज्ञाभागं प्रदाय प्रीणयन्ति तद्वत् ।

अतो यजमानोऽपि तथैव तस्य प्रथमानुवाकलक्षणं भागं कृत्वा तेनैव तर्पयति । प्रथमानुवाकस्य पुरस्तात् उच्चारः कुतः अत एकदेवत्यः तदेव प्रदर्शितं रौद्र इति ॥ १५ ॥

प्रथमानुवाके षोडश मन्त्राः तत्र चतुर्दश मन्त्रानवयुत्य स्तीति— “चतुर्दशैतानीति । अधिमासेन सह ‘त्रयोदशमासाः संवत्सरः प्रजापतिश्चतुर्दशः’ चतुर्दशसंख्यापूर्वकः स पुनः प्रजापति रनन्यात्मकः । ततोऽग्निरपि चतुर्दशः तथा चाग्निर्यत्परिमाणकः अस्य च तादृशोऽपि तत्परिमाणकः तत् परिमाणेनैवान्नेनाग्न्यात्मकं रुद्रं प्रीणाति । चतुर्दशमन्त्रसाध्यहोमलक्षणेनान्नेनाग्न्यात्मकं रुद्रं कात्स्न्येन प्रीणातीत्यर्थः । मन्त्रे पौनःपुन्ये नमः शब्दः प्रयुज्यते स च पूजावचनत्वेन यज्ञात्मकः, ततश्च ‘नमोनम इति’ । अनेन यज्ञरूपेणैव नमस्कारेणैव पूजितवान् भवतोल्याह— “नमोनम इति । नमस्त्यतीति नमोवग्विवक्षितं क्वचित्पितृ नमसः पूजाया मिति वचनात् पूजार्थं क्वच प्रत्ययः । तस्मादुद्देति यस्मान्नमः शब्दो यज्ञैः तस्मान्नमस्त इत्येतदयज्ञियं न ब्रूयात् । किन्तु ‘यज्ञियं’ यज्ञकर्माह मेव ब्रूयात्-तत्तच्च एनं रुद्रं ‘यज्ञस्त इति’ यथा ब्रूयात् नमस्त इत्यपि तद्वदेवोक्तं भवति ॥ १६ ॥

अथ इन्दिभ्यो होमं विधत्ते, “अथेति । “नमो हिरण्यवाहः इत्यादिषु मन्त्रेषु प्रतिपाद्या देवता इन्दितः तत्र द्वयोर्द्वयोर्देव-

तयोः प्रतिपादनात् 'दिशाञ्च पतये नम' इत्येतद्विरण्यबाहवे सेना-
न्य ऽइत्येतयोर्विशेषणम् । एवमुत्तरत्रापि एकैकस्य विशेष-
षणाण्यत् द्वयोर्देवतयोः * प्रतिपादनं भवति । अमुष्मैचामुष्मैवेति
'नमो हिरण्यबाहव' इत्यादि द्वन्द्विमा निर्देशः, यथा लोके 'असौ
त्वं' च एष च उभावपि नो 'मा हिंसिष्ट' मिति जनो ब्रूयात् एव
मेवायुष्मा अमुष्मा इत्यपि नाभिहितं भवति । लोके 'असौ त्वं च
एष च नो मा हिंसिष्ट मित्वेव' मभिधानस्य प्रयोजनं दर्शयति ।
'विदितो' जातो जन 'आमन्वितः' सन् 'नतरां हिनस्ति' । ततश्च
प्रकृतेऽपि तद्देवाभिधानात् रुद्रो हिनस्तीति भावः । ततो नैव
द्वन्द्विनो दर्शयति— "नमो हिरण्यबाहवे" इति । 'एष एव'
रुद्र एव 'हिरण्यबाहुः सेनानीः' दिशाम्यतिश्च । अत उक्तो
मन्त्रे 'नमो हिरण्यबाहव' इति प्रथमानुवाकः शतशीर्षरुद्रो
दैवत्यः । द्वितीयाद्यनुवाका इतररुद्रदेवत्याः । तत्रापि 'यत्किञ्चा-
त्रैकदेवत्यं' तदपि शतशीर्षरुद्रस्येत्याह । "यत्किञ्चेति । अत्रापि
द्वितीयाद्यनुवाकेष्वपि यत्किञ्चैकदेवत्यमेकवचनान्तमन्त्रसाध्य-
होमलक्षणमश्न मस्ति तेनापि एतमेव रुद्रं प्रोणाति । 'ते'
तव * 'स एष क्षत्रं देवः' † 'विश्व इमे ये इतर' ‡ इति उक्त-
त्वात् । प्रजाया मपि तं क्षत्रभाजनं करोति । तस्माद्भोक्तेऽपि
प्रजाया यदन्न मस्ति, तत्रापि क्षत्रियसम्बन्धो भागो विद्यते ।
वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्य इत्यादि बहुवचनान्तमन्त्रप्रतिपादिताभ्यो

* "द्वयोरेव देवतयोः"—इति भ्र ।

†, ‡ पुरस्तादिहैव १५ कण्ठी, ४० ५, ५० ६, १० ।

याभ्यो देवताभ्य एतद्धोमं करोति, ताः पृथिव्यादि लोकात्
प्रविष्टा विप्रुङ्भ्यो जाता अनेका रुद्र देवताः बहुवचनान्तमन्त्र-
साध्यो होमोऽपि विप्रुङ्गानां रुद्राणा मित्यर्थः ॥ १७, १८ ॥

द्वन्द्विहोमानन्तरम् 'जातेभ्यो' जुहुयादित्याह— “अथेति
नमः सभाभ्यः सभापतिभ्य इत्यादि प्रतिपादितानि द्वन्द्वविशेष-
भूतान्येवजातानि एतानि खलु जातान्येतद्रुद्राः प्रविविधः ।
तत्र तत्रैवैवान् प्रीणाति । किञ्चैवं 'एतानि रुद्राणां जातानि'
खलु देवताविधानं प्रकार मनुसृत्य मनुष्या भवन्ति । तस्मा-
देतानि मनुष्याणा मपि जातानि । अतो मनुष्यजातेभ्यो
एव होमे सति देवजातेभ्योऽपि स्यादिति जाते एव तान् रुद्रान्
प्रीणाति ॥ १९ ॥

तेषां मन्त्राणां मध्ये केचन उभयतो नमस्काराः, केचनान्य-
तरतो नमस्कारा इति । तद्वैषम्ये कारण माह— “तेषां वा
इति । अन्यत्र सर्वत्र होमे प्रतिमन्त्रद्रव्यप्रक्षेपे स्वाहाकार
इत्यत्रापि तथैव प्राप्तावावाह ॥ २० ॥

“स वा इति । स सत्र मध्वर्यु मन्त्राणा 'मशीत्यां' सकृत्
'स्वाहा करोति' । 'प्रथमेऽनुवाके च' सकृत् स्वाहा करोति । अथ
पुनरशीत्यां तथैवोत्तरत्राशीत्याञ्च तत्र प्रथमानुवाक्ये षोडश-
मन्त्राः । तेषां सर्वेषा मन्त्रे सकृत् स्वाहाकारः । अथ 'नमो
हिरण्यवाहव' इत्यारभ्य 'अर्भकेष्वो नमः' इत्यन्त मेका अशीतिः
सम्पद्यते । एकैकस्यां कण्डिकाया मष्टावष्टौ मन्त्राः । 'दिशां च

पतये नमः' इत्यादिकं विशेषणतया सम्बन्धनीय मिति प्रागे-
 वोक्तम् * । तथा च दशसु कण्डिकासु मन्त्राणा मशीतिः सम्पद्यते
 'नम स्तुतभ्य' इत्यारभ्य 'सुधन्वने'† चेत्यन्तं एका अशीतिः सम्प-
 द्यते । पुन 'नमः स्तुत्याच' इत्यारभ्य 'धनुष्कृद्वाच वो नमः‡ इत्येत
 मेका अशीतिः सम्पद्यते । एतस्या अशीत्या ऊर्द्धा अवदानमन्त्रेभ्यः
 पूर्वाणि च यजूंषि सन्ति । एतद्वोत्तरत्र विनियोगाय प्रति-
 निर्दिष्टं निर्दिष्टं 'अत्राशीत्यां च स्वाहा करोति', यानि 'चोर्द्धाग्नि'
 वेति यदुभयं निर्दिष्टं तत्राशीतिः प्रशंसति — "अन्न मशीतय
 इति अशीति-शब्देः अग्निधातुः स्मरणादस्मत्पर्यतमास्तीतिषु
 स्वाहाकारे अनेवैनान् रुद्रान् प्रीणाति ॥ २१ ॥

अथ यानि चेति निर्दिष्टानां विनियोग माह— "अथैता-
 न्नीति । "एतद्वास्तेत्यादिकस्याय मर्थः— 'यथा प्रियः पुत्रो वा
 हृदयं वा' 'प्रतिज्ञातमं' अभिमतं 'धाम' स्थानं तद्वदेतत् मन्त्र-
 चतुष्टय मपि 'प्रियं धाम तस्माद्यत्रैतस्माद्देवाच्छङ्केत' शङ्कितो
 भवति तत्रैताभि र्याद्वृतिभि र्जुहुयात् । तथा चैतस्य रुद्रस्य प्रियं
 धामेव प्राप्नोतीति स देवः पञ्चादेनं न हिनस्तीति ॥ २२ ॥

मन्त्रान् क्रमेण व्याचष्टे,— "नमो वः किरिकेभ्य इति § एते
 हि रुद्रा इदं सर्वं मपि जगत् कुर्वन्ति । एतेषां प्रजापत्यशुक्ल-

* इहेव पुरस्तात् १८ कण्ठी, ए० ६, पं० १० ।

† वा० सं० १६. २७—३६ ।

‡ वा० सं० १६. ३७—४६ क ।

§ वा० सं० १६. ४६ ख ।

निष्पन्नत्वेन प्रजापत्यात्मकत्वात् । अत एते 'किरिकाः' कत्तारः
 ततस्तादृशेभ्यो वो नमोस्त्विति मन्त्रार्थः । "अग्निर्वायु रिति ।
 'अग्निर्वायुरादित्य' इत्येतानि 'देवानां हृदयानि' यथा हृदयं
 प्रधानं तद्वदेतेऽपि प्रधानानीत्यर्थः । अतस्तदात्मकेभ्यो रुद्रेभ्यो
 नम इत्यर्थः । अत्राग्निर्वायुरादित्यप्रकाशमन्त्रसाहित्वेनैतेषां
 मन्त्राणां व्याहृतिशब्देनाभिधानं ; किञ्चाग्निवायुसूर्यादेवानां
 हृदयानीति तत् प्रकाशकानां मपि मन्त्राणां हृदयत्वं तस्मा-
 त्तदभिप्रायेण 'एतद्वास्य प्रतिज्ञातमं धाम वा' यथा प्रियो वा
 पुत्रो हृदयं इत्युक्तं * विचिन्वन्त एव विचिन्वत्काः ; एते हि
 रुद्रा इदं सर्वं विचिन्वन्त्यभ्यवहारार्थम् । अतस्तत् परिहाराय
 तेभ्यो नम इत्याह । विचिन्वन्त एव विचिन्वत्काः एते रुद्रा
 यं विचोणं कर्तुं मिच्छन्ति तं विचिन्वन्ति । अतश्च तेभ्यो नम
 इत्याहाजिजय इत्यस्य व्यत्ययेन आप्रत्यये रूपम् । "एतेहीति ।
 'एते' हि रुद्रा 'एभ्यः' पृथिव्यादिलोकेभ्यो 'निर्हता' निर्गताः ।
 तत्र विशेषेणैभ्योऽशुक्लेभ्य अत 'आनिर्हतेभ्यो' रुद्रेभ्यो नम
 इत्याह ॥ २३ ॥

व्याहृतिजपानन्तर एव मुत्तराणि यजूंषि जपेदित्याह "अथेति ।
 तत्र प्रथमं मन्त्रं व्याचष्टे—“एष वा इति । 'यं' जनं 'दिद्रापयिषति
 कुक्षितं कर्तुं मिच्छति । तं तथा करोति † । अतएव 'एष'
 रुद्रो 'द्रापे ऽअन्धः' शब्देन सोमलक्षण मन्त्रं विवक्षितमित्याह,

* पुरस्तात् इहैव २२ कण्ठी, पृ० ७, पं० १५ ।

† 'तं तथैव करोति'—इति भ ।

— “सोमस्येति । ‘दरिद्रनीलरोहितेति’ एतान्येतस्य रुद्रस्य
‘नामानि च रूपाणि’ च भवन्तीति । तस्य नाम गृहीत्वैवेनं
रुद्रं प्रीणितवान् भवतीत्याह ‘दरिद्रेति’ । ‘आसां प्रजानां मेघां
पशूनां’ मित्येष भागस्तु स्पष्टार्थ इत्याह । “यथैवेति । अस-
ञ्ज्ञातरुद्ररूपविशं शतशीर्षरुद्ररूपाय क्षत्राय प्रथमानुवाक्यम् ।
पुरस्तादुद्धारमुदहरन् ‘अथ द्रापे ऽग्न्य सस्पत’ * इत्येव मनुवाक
मुपरिष्ठादुद्धार मुदृत्य त मप्रीणत् । तथैव यजमानोप्येतदनुवाक-
जपेन कृतवान् भवतीत्याह ॥ २४ ॥

“स एष इत्यादिना । यतोऽस्य रुद्रस्यैकोऽनुवाक उद्धारः कृतः
तस्मात् स रुद्रैकदेवत्य इत्याह— “तस्मादिति । एतस्मिन्ननुवाके
यजुर्गता सप्तत्वसङ्ख्याकात्स्न्येन दृष्टिहेतु भवतीत्याह ॥ २५ ॥

“सप्तैतानोति । ‘सप्तचितिकोऽग्निः’ इत्यनेनैकेन प्रकारेणाग्नेः
सप्तत्वसङ्ख्या सम्बन्ध उक्तः । ‘सप्तऽर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरो
ऽग्निः’ इत्यनेन प्रकारेण सप्तत्वसङ्ख्यायोगित्वं प्रदर्श्यते । अधि-
मासापेक्षया संवत्सरे सप्तऽर्त्तको भवन्ति । प्रथमानुवाके एत-
स्मिन्ननुवाके च मिलिताया यजुःसङ्ख्यास्वित्यपीदान्ते प्रशं-
सति ;— “तान्युभयानोति । चतुर्दशैतानि यजूंषि भवन्तीति ।
तत्रोक्तत्वात्तानि चतुर्दश अत्रत्यानि सप्त च मिलित्वा उभय-
न्यपि एकविंशतिः सम्पद्येते । सा चैकविंशति सङ्ख्या ‘द्वादश
मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश’ इति ।

यैषा सङ्ख्यासम्पत्तिस्ता मभिलक्ष्य भवति, तथाविधा सङ्ख्या-
सम्पत्तिरत्र सम्पादिता भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

अथावतानाख्यानं होमान् कुर्यादित्याह *,— “अथेति ।
सहस्राणि सहस्रश इत्यादि मन्त्रस्याध्या होमा अवतानाः ;
तेषान्यवतान्यन्ते अवरोहन्ते धनूंश्चेभिरित्युपविंश इति तत्
सङ्गा । तेषां मुक्तं होमे वार्थं प्रयोजनतया दर्शयति— “एतद्वा
धनूषवातन्वन्ति आरोपितानि धनूषवरोपितवन्त इत्यर्थः । न
ह्यवततेत्यनेनावरोपणस्य प्रयोजनं दर्शितम् ॥ २७ ॥

मन्त्रेषु सहस्रयोजनस्यादग्निहोमेन पदप्रयोगात् परमे दूरे †
धनुषा मवरोपणं कृतं भवतीत्याह— तद्वा इति । “अथाग्नेः
सह प्रयोजनत्वादग्नि होमेन ‡ सहस्रयोजन एव धनुषा मव-
रोपणं सम्पादितवान् भवतीत्याह ॥ २८ ॥

“यद्देवेति । अयं मग्निः सहस्रयोजन इत्येतद्देवोपपाद्यते ।
न ह्येतस्मिन् एतद्वातिरिक्तं मन्यत् किञ्चिदपि च पुपरसाधकं
नास्ति (?) । तस्याग्नेः प्राद्यत्यात्मकत्वेन सर्वाधिकत्वात् । अत-
स्याग्नेः सहस्रयोजनत्वेन तत्र होमे सहस्रयोजन एव धनुषा मव-
रोपणं सम्पादितवान् भवति ॥ २९ ॥

* मन्त्र ‘असंख्याता सहस्राणि । अस्मिन् महत्यर्षव

* “अथावतानाख्यानं होमा अवतानाः । नेथाम्यवन्यन्ते अशु-
कुर्यादित्याह”—इति भ, अ ।

† ‘परमे धुर धनुषा मवरोपणं कृतं भवतीत्याह’—इति भ, अ ।

‡ ‘सहस्राक्षौ होमेन’—इति ज ।

इत्येतत् पदप्रयोगस्याभिप्राय माह— “असंज्ञाता इति ।
‘यत्र यत्र’ स्थाने एते भवन्ति तत्र तत्रैव तेषां मतेन
धनुषावरोपयति । ‘अर्शवः’ शब्देन पृथिव्यादयो लोका विव-
क्ष्यन्ते । तस्य च महतीत्यनेन कार्त्स्न्यं विवक्ष्यते । एवं च
पृथिव्यादिलोकेषु सर्वत्र ‘असंज्ञाता सहस्राणि’ अपरिमित
सहस्रसंज्ञाका एते रुद्रा अवतिष्ठन्ते । तेषां सर्वेषां मेव धनुषा
मवरोपणं सिध्यतीति ॥ ३० ॥

उक्तां विहितानां मवतानानां ह्येमानां संज्ञाविशेषं विधाय
प्रशंसति— “दशैतानवतानान् जुहोतीति । ‘विराडग्निरिति
षष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुषस्त्य इष्टका उपधीयन्ते । ताश्च
षड्विंशद्दशकानि भवन्ति । अतश्चैवं दशसंज्ञायोगादग्नेर्विराड्
ऊर्ध्वाधो दिग्भ्यां सह * दिशां दशत्वम् । अग्नेस्तु दिगात्म-
कत्वं सर्वदिग् व्यापकत्वात् सुखे सप्त प्राणाः, अधो पायूपस्थौ ह्यौ
नाभिर्हृदयम् इति ‘दश प्राणाः’ । प्राणानाञ्च सूत्रात्मकत्वादग्निः
प्राणात्मकः एवञ्च सत्यवतानां दशत्वेनाग्न्यात्मकानां रुद्राणां
यावत्परिमाणं तावत्तैवेनानि धनूंष्यवरोपयति । साकल्येन सर्वेषां
चतुरवरोपणं कृतं भवतीति भावः ॥ ३१ ॥

अवतानह्येमानन्तरं प्रत्यवरोहान् जुहुयात् इत्याह—
“अथेति ‘नमोऽस्तु रुद्रेभ्य’ † इत्यादि मन्त्रसाध्याहोमाः प्रत्य-

* “ऊर्ध्वाधो दिग्भिः सह”—इति ऋ, ष ।

† वा० सं० १६. ६४—६ ।

वरोहः, तान् कुर्यादित्यर्थः । तेषां सुपयोग माह,— “एतद्वा इति । एतस्मिन् काले खलु एतेन होमेन ‘इमान्’ पृथिव्यादीन् ‘लोकानित’ ‘जङ्घी’ भूत्वा ‘रोहति’ ‘स’ यजमानः ‘एतद्वा इत्यनेन बुद्धिस्थः काल परासृश्यते * एव, इति च जान्वादिप्रमाणेषु कृतो होमः अतश्च ‘स रोहः पराडिव’ भवति । तदारोहणमाना पृथक्तया तथैवोर्ध्वं मेव भवतीत्यर्थः । अतश्च ‘देवाः’ अस्यां पृथिव्याः प्रतिष्ठात्मकत्वात् ‘इमां प्रतिष्ठाः’ प्रत्यागतवन्तः । अथो यथैव देवाः प्रत्यागतवन्तः तथैवाय यजमानोप्येतेन प्रत्यवरोहहोमेनेत्यां प्रतिष्ठात्मिकां पृथिवीं प्रत्येति, प्रकारान्तरेण प्रत्यवरोहान् प्रशंसति ॥ ३२ ॥

“यद्देवेति । एतस्मिन् खलु काले एतेन जान्वादिषु प्रमाणेषु कृतेन होमेन ‘एतत्’ रुद्रान् ‘प्रीणन्’ अनुगच्छति यजमानः । अथैतेन प्रत्यवरोहणेन त एव रुद्रेभ्य ‘आत्मन’ जीवन्मये पृथक् करोति । तथा सत्यनेनेदानीं क्रियमाणेन ‘एवात्मना’ शरीरेण ‘सर्व मायुरेति’ ॥ ३३ ॥

अथ पुनरपि केनचित्प्रकारेण तानेव स्तौति— “यद्देवेति । पूर्वं जान्वादिप्रमाणेषु कृतेन होमेन ‘इत् जङ्घान् रुद्रान् प्रीणाति’ । पूर्वं पृथिव्यादि लोकत्रयानुप्रविष्टान् रुद्रान् पृथिवीमारभ्य द्युलोकपर्यन्तं प्रीणाति । इदानीं द्युलोकमारभ्य पृथिवीपर्यन्तं प्रीणातीत्यर्थः । अतएव सूत्रे प्रतिलोमं “प्रत्य-

* ‘बुद्धिस्थः कालः सृश्यते’—इति ज

जुहोति” * इत्युक्तम् । प्रतिलोम्यञ्च प्रथमं सुखप्रमाणे
पुप्रमाणे १० होमः ॥ ३४ ॥

य प्रत्यवरोहान् प्रदर्शन् व्याचष्टे— “नमोऽस्त्रित्या-
‘नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवीति’, ‡ अनेन द्युलोकस्थेभ्यो
नमस्कारः कृतो भवति । तत्रत्याश्च रुद्रायं हिंसितुं
‘हिंसन्ति’ । अतश्च ‘तेषां वो वयं खलु अत उक्तं
‘येषां वर्षमिषव इति’ । तेभ्यो दश प्राचीरित्या-
मन्त्रभागस्त्रयाणां अपि समा इत्युत्तरतः सक्तदेव व्याख्या-
ते ॥ ३५ ॥

तीयं मन्त्रं व्याचष्टे— “नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये ऽन्तरिक्ष
। स्पष्टार्थ इति ॥ ३६ ॥

यत् मन्त्रत्रय साधारणम् ॥ ॥ ३७ ॥

भ्यो दशेत्यादिके मन्त्रशेषे पौनः पुन्येन ‘दश’-शब्द
अभिमाह— “दशदशेति । ‘दशाक्षरा विराडि’-कन्तु
व्याख्यातम् ॥ पूर्वदश प्राचीर्दश दक्षिणेत्यादौ सङ्ख्येयम्
अत्र च पर्यालोच्य सङ्ख्या मात्र सुपजीव्य प्रशंसति ॥ ३८ ॥

का० औ० सू० १८. १. ५ ।

प्रतिलोम्यञ्च प्रथमं सुखमात्रे ततो नाभिमात्रे पुनर्जातुमात्रं
का० औ० सू० १८. १. ६ ।

सं० १६. ६४ ।

§ वा० सं० १६. ६५ ।

सं० १६. ५६ ।

शाक्षरा वै विराट्—इति पुरस्तात् १ का० १ अ० १ ब्रा०
दृश्यम् ।

“इदानीं तत् सर्वं सुपजीव्यं प्रशंसति— “यद्देवाहेति ।
 पुष्टीकृतं करद्वयं मञ्जलिरित्युच्यते । तस्य ‘वा ऽअञ्जलेरङ्गुलयो
 दश’ भवन्ति । प्रत्येकं हस्तयोः पञ्चाङ्गुलीनां भावात् ।
 तथा च सति प्राचोरित्यादिना मन्त्रभागेन तेभ्यो ‘अञ्जलिं’
 करोति * । होमावसरे तेभ्यो दश प्राचौरित्यादिना मन्त्र-
 भागेन तेभ्यो रुद्रेभ्यः प्राणादि मुखादयः दशाङ्गुलयः कृत
 इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनात् प्रतिदिश्वेवैभ्यो रुद्रेभ्यो अञ्जलिं
 करोति । होमावसरे तेभ्यो दशप्राचौरित्यादि मन्त्रभागकथ-
 नेनैव तत्र तत्र दिशि वर्त्तमानेभ्यो रुद्रेभ्यो ऽञ्जलिं कृतवान्
 भवतीत्यर्थः । “तस्मादु हैतद् इत्यञ्जलिकरणस्य कारणम्
 प्रदर्श्यते । ‘तस्माद्गीतः सन्नेतेनाञ्जलिं करोतीति अथवा एनं
 व्याख्यातम् । यतोऽसौ यजमानाध्वर्युः सुखेन रुद्रेभ्यो भीतः
 सन् उक्तवान् । तस्मादेतस्मिन् लोकेऽपि जनः भीतो ऽअञ्जलिं
 करोतीति । “तेभ्यो नमो ऽअस्त्रित्याद्यवशिष्टमात्रभागप्रयोगस्यो-
 पयोग माह,— “तेभ्यो नम इत्यादिना । ‘त एवेति’ ; त
 एव रुद्रा ‘अस्त्रे’ यजमानाय ‘मृडयन्ति’ सुखयन्ति । अस्त्रौ यज-
 मानोऽयमेव पुरुषं ‘हेष्टि’, यो वै नं यजमानं हेष्टि ‘त मेषां’
 रुद्राणां ‘जम्भे’ सुखे निदधातीत्यर्थः । त मेषां जम्भे दक्ष
 इत्यत्र तमिन्मस्य स्थाने अमु मिति प्रयुञ्जरादिति कस्यचिन्मतं
 पूर्वपक्षयितु माह— “अमु मेषा मिति । यं पुरुषं द्विषन्ति तम् ।
 ‘अमु मेषां जम्भे दक्षः’ इति ब्रूयात् । अमु मिति तन्नामनिर्देशः ।

* “पूजाकर्मणः प्रमृष्ट्य पात्राणी देवान् पूजयन्ति”—निरु० २. ७. ४ ।

ततश्च तस्मिन् द्विष्यमाणेषु युनर्नकिञ्चिदप्यस्ति म्रियतेत्यर्थः ।
उत्पत्यस्तं मतं निराचष्टे ; अपीति तदुक्तं मतं नाद्रियेते-
त्यपि कथं तस्य वध्यस्य निर्देशः सेव्यतीति तत्राह स्वय मिति
यं पुरुषं एवं यं द्विषा इति विद्वेष्टि स स्वय मेव निर्दिष्टो
भवति । नामधेयग्रहणं तन्निर्देशसिद्ध्यर्थं भवति स च निर्देशो ग्रं
द्विषो यस्य नो द्वेष्टि त मेवा मित्यभिधानादेव सिद्ध इति तथा
न कुर्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥

अथ प्रत्यवरोहान् जुहोतीति सामान्येन विधानात्
सङ्ख्याविशेषे पर्यवसानं मभिधत्ते । “त्रिष्कृत्व इति । सा
त्रिंश सङ्ख्या रुद्राणां साकल्येन दृढिहेतुर्भवतीत्याह,— “त्रिद्व-
दिति । अग्नेषु त्रिद्वदिति अग्नेसु ‘त्रिद्वत्’ प्रकारः, षष्ठकाण्डे
ऽभिहितः * । ‘अग्निर्यावान् अस्य च मात्रा’ यावती ‘तावतैवैना
नेतदब्रेनग्न्यात्मकान् रुद्रान् प्रीणितवान् भवति । मन्वान्ते
स्वाहाकारान्तप्रदानसाधनत्वादन्नरूपेण प्रशंसति, स्वाहाकारे-
णेति । अरोहणां प्रत्यवरोहणाञ्च मिलिता सङ्ख्यां प्रशंसति ।
त्रिरित इति जान्वादि मुखान्तेषु त्रिषु प्रमाणेषु होमकरणा-
दितं जड्वं त्रिःकृत्वो रोहत्विति पुनश्च त्रिःकृत्वः प्रत्यवरोहति
तथा सति षट्सङ्ख्या सम्पद्यते । तस्याश्च ब्राह्मणम् ‘षड्वा ऋतवः’
इत्यादिना प्रागेवोक्तं † मित्यर्थः ॥ ४० ॥

प्रकारान्तरेणापि त्रित्व सङ्ख्या सुपपादयति— “यद्वेवेति ।

* इहेव इ का० ३ अ० १ ब्रा० २५ कण्ठी ।

† इहेव पुरस्तात् ४ का० ५ अ० ५ ब्रा० १२ कण्ठी ।

‘त्रिःकृत्व’ उर्द्ध्वं मारोहणकृता तदनुसारेण त्रिःकृत्वा एव प्रत्य-
वरोहणं कृतं भवति । उपपन्नं चैतत्, नोचेत्युनातिरेकपातः,
अस्त्वेवं, किं तत इति चेत्, मैमयूनत्वेवापर्याप्तत्वातिरेके-
चाधिकाद्यथा पूर्वमवस्थानं न सुलभमिति । आरोहं सङ्ग्राम-
सारेणैव प्रत्यवरोहेत् सुलभं मितिश्चैव सङ्ख्योचितेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

उक्तं होमानन्तरं तद्धोमसाधनं ‘मर्कपणं चात्वाले’ प्रक्षिपे-
दित्याह,— “अथेति । चात्वालप्रक्षेपस्य कारणं माह—
“एतद्वा इति । एतस्मिन् काले खलु ‘एतेनार्कपणं नैतद्गौर्द्रं
कर्म करोति’ । अतश्च ‘एतद्’ पणं ‘मशान्तं’ भवति ।
तदिदं मशान्तं पणं कश्चिदपि नाभितिष्ठेत् । तच्च न किमपि
हिनस्त्विति । तदेतत् पणं ततः करोति व्यवहितं करोति ।
चात्वालस्य गर्भत्वादित्यर्थः । अथ पुनरपि तत्रैव प्रक्षेपं सुप-
पादयति । “यद्देवेति । चात्वालान्याधिष्ठात्वेनाग्निं तत्र
प्रक्षिप्तं तदर्कपणं ‘एष’ चात्वालरूपोऽग्निः ‘सन्दहति’ सम्यग्
दहति ॥ ४२ ॥

इत्थं शतरुद्रियं होमं मभिधायेदानीं तस्य सम्पत्त्यभिधानं
प्रतिजानीते । [अथातः सम्पदेवेन सम्पत् सम्पत्तिः केनचित् प्रका-
रेण सादृश्यं सम्पादनम्] * । यतः कारणात् कर्मानुष्ठानावसरे
सम्पत्तिरनुसन्धातव्या । अतः कारणात् सां सम्पदेवाभिधानस्यैव
इत्यर्थः । एवकारेणात्र होमकरणप्रकारस्य कार्त्स्न्येन विधानं
सूच्यते सम्पदेव प्रदर्श्यते, न पुनर्होमकरणप्रकारः । तस्य

* वन्धनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो ज-पुस्तकमात्रे अधिकः ।

सर्वस्याभिहितत्वादिति । ता मेव सम्पत्तिः प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति— “तदाहु इत्यादिना । तत् तत्र शतरुद्रियविषये ‘अस्य’ यजमानस्य एतच्छतरुद्रियं कथं संवत्सरात्मकं मग्निं प्राप्नोति’ । ‘कथं’ च तेन ‘सम्पद्यते’ सदृशो भवतीत्याहु र्यात्रिकाः । एतस्योत्तरं ‘षष्टिश्च ह वा’ इत्यादि । एतच्छतरुद्रियं षष्ठ्युत्तराणि त्रीणि शतानि यजूंषि । पञ्चात्रिंशत् ततः पञ्चत्रिंशदिति । ततश्चात्र यानि षष्ठ्युत्तराणि त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहान्यपि तावन्ति सम्भवन्ति । ततस्तैः संवत्सरस्याहानि प्राप्नोति । ‘अथ यानि त्रिंशत्’ यजूंषि मासरात्रौणा मपि त्रिंशत्वात् रात्रोः प्राप्नोति । एवं सति समस्तस्य सर्वस्य संवत्सरवद्भावात् तत्संवत्सरात्मकत्वात् उभयात् संवत्सरस्याहोरात्रान्यग्नोति । अथावशिष्टानि यानि पञ्चत्रिंशद्विद्यन्ते तानि त्रयोदशो मासः स चाधिको मासः संवत्सरस्याह्ना मध्योभागः हे यजूंषी पादौ प्रतिष्ठाशब्देन पादावुच्येते पुनर्हे यजूंषी प्राणा इन्द्रियाणि यद्यपि ते प्राणा बहवः स्थापि यानि * पञ्चत्रिंशद्दिनाधिक † मासस्य संवत्सरान्तःपातित्वं मभिदधत् तन्मासात्मकेन पञ्चत्रिंशता संवत्सरः करचरणादिविशिष्टं पुरुषकारतया प्रदर्श्यते । “एतावानिति । एतत् प्रमाणकः खलु संवत्सरः । एवं च सति संवत्सरे यावती संख्यास्ति शतरुद्रियेऽपि तावतो संख्या विद्यत इति संख्याद्वारा ‘शतरुद्रियं संवत्सरं मग्निं प्राप्नोति’ तेन च सदृशो भवति । “एतावत्

* ‘यामि’ (!)—इति क, झ, ञ ।

† ‘पञ्चत्रिंशादित्यदिनाधिकं’—इति ञ ।

भया इत्यादिकस्याय मर्थः,— ‘शाण्डिले’ शाण्डिलहृष्टेऽस्मिन्
अग्नी’ (स्मिन्) ‘मध्यतो’ मध्यप्रदेशे एतावत्यः षष्ठ्युत्तरशतत्रय-
वङ्गाका इष्टका मन्त्रवत्य उपधीयन्ते । इयं च परिगणनो-
त्तरस्मिन् काण्डे निधास्यते । इष्टकाद्यान्यवयवत्वात् पृथगेवा-
ग्नयः । एवञ्च सति सङ्ख्यासामान्यात् शतरुद्रियेष्टकारूपा
ग्नयः पृथगेवाहुता भवन्तीति ॥ ४३ ॥

अथ प्रकारान्तरेणापि शतरुद्रियस्य सम्पत्तिः प्रश्नोत्तराभ्या
माह— “तदाहु इत्यादिना । ‘महदुक्थ मिति’ प्रयहाजर्तसाह-
स्यपदेशं (?) * शस्त्रान्तेनामुशंसनीयं स्तोत्रं पञ्चाकारं भवति । तत्र
पञ्चविंशस्तोम आत्मभागः अतुष्टात्रापि अशीतीना मभितोविद्य-
मानानि यानि (?) तानि पञ्चविंशति र्यजुंषि तान्येव महदुक्थे
पञ्चविंश स्तोमात्मक आत्मभागः । यद्यथात्र पञ्चाकारता स्तो-
त्रस्यैवेति आत्मभाग इत्यपि तत्रैव तथापि तदनुशंसनात्मके
शस्त्रे भेदेनोच्यते । यत्रात्मा भवति तत्रैव शिवः पञ्च पुञ्जा-
नीत्येतानि भवन्ति । आत्मभागादेव तेषां सर्वेषां मुत्पत्तेः
आत्मभागे तानि सर्वाण्यन्तर्भूतानि । आत्मभागसम्पादना-†
देव शिरः प्रभृतोन्यपि संगृहीतानि भवन्तीत्यर्थः । अथातः
शतरुद्रिये या अशीतयो भवन्ति ताभिर्महदुक्थस्याशीतिभि
राख्याता, तत् सम्बन्धिनीना मशीतीना माप्ति भवति ।

अथ शतरुद्रिये अशीतिभ्यो य देवोर्द्धं मन्त्र जात मस्ति

* “महाहृते हृष्टसति सहस्र अपदेशं”—इति ज ।

† “आत्मभागोऽयं यदता”—इति झ, ञ ।

महदुक्तस्याशीतिभ्य ऊर्ध्वं अधो यदेव मन्त्र जातं तद्वै भवति ।
 तेन तस्य इत्यर्थः,— अद इति महदुक्तात् परं मन्त्र जातं
 बुद्धिस्थं परामृश्यते । एव मुक्त प्रकारेण शतरुद्रिये विद्यमा-
 नेन तेन तेन भागेन महति उक्थे विद्यमानस्य तस्य तस्य
 साङ्गस्याप्तेः शतरुद्रियं महदुक्त्य माप्नोति तथा महतोक्थेन
 सम्पद्यते ॥ ४४ ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

नवमकाण्डे प्रथमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

अथैन मृतः परिषिञ्चति । एतद्वा ऽएनं देवाः
शतरुद्रियेण शमयित्वाथैन मेतङ्गुय एवाशमयंस्तुथै-
वैन मेव मेतुच्छतरुद्रियेण शमयित्वाथैन मेतङ्गुय एव
शमयति ॥ १ ॥

अग्निः परिषिञ्चति । शान्तिर्वा ऽआपः शम-
यत्येवैन मेतत् सर्वतः परिषिञ्चति सर्वत एवैन
मेतुच्छमयति त्रिष्कृत्वः परिषिञ्चति त्रिवृदग्निर्यावा-
नग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतुच्छमयति ॥ २ ॥

यद्वेवैन परिषिञ्चति । इमे वै लोका एषो
ऽग्निरिमांस्तल्लोकानग्निः परितनोति समुद्रेण हैनां-
स्तत् परितनोति सर्वतस्तस्मादिमांस्तल्लोकान्सर्वतः
समुद्रः पर्य्येति दक्षिणावृत्तस्मादिमांस्तल्लोकान् दक्षिणा-
वृत् समुद्रः पर्य्येति ॥ ३ ॥

अग्नीत्परिषिञ्चति । अग्निरेष यदग्नीध्रो नो
वा ऽआत्मात्मानं हिनस्त्यहिंसाया ऽअश्मनो ऽध्य-

श्मनो ह्यापः प्रभवन्ति निकक्षान्निकक्षाह्यापः प्र-
भवन्ति दक्षिणान्निकक्षादक्षिणाहि निकक्षादापः
प्रभवन्ति * ॥ ४ ॥

अश्मन्मूर्जं पृथ्वते शिश्रियाणा मिति † । अश्मनि
वा ऽएषोक् पृथ्वतेषु श्रिता यदापोऽङ्गा ओषधीभ्यो
व्वनस्पतिभ्यो ऽअधि सम्भृतं पय इत्येतस्माद्धेतत्
सर्वस्मादधि सम्भृतं पयस्तां न इषमूर्जं धत्त मरुतः
सर्पराणा इति मरुतो वै वर्षखेशते ऽश्मंस्ते क्षुदिति
निदधाति तदश्मनि क्षुधं दधाति तस्मादश्मानाद्यो
ऽथो स्थिरो वा ऽअश्मा स्थिरा क्षुत्स्थिरा ऽएव तत्
स्थिरं दधाति मयि त ऽजर्गित्यपादत्ते तदाऽमन्मूर्जं
धत्ते तथा द्वितीयं तथा तृतीयम् ॥ ५ ॥

निधायोदहरणं त्रिविपल्ययते । एतद्वा ऽएन
मेतल्लघूयतीव यदेन ऽ समन्तं पर्य्येति तस्मा ऽएवै-
तन्निहते ऽहिंसायै ॥ ६ ॥

यदेव विपल्ययते । एतद्वा ऽएन मेतदन्ववैति

* 'प्रभवन्ति'—इति ख ।

† 'मिति'—इति ख ।

तत् एवैतदात्मानमपोद्धरते जीवात्त्वै तथो हानेना-
त्मना सर्व्वमायुरेति ॥ ७ ॥

त्रिविपुल्ययते । विहिं कृत्वः पर्य्येति तद्यावत्
कृत्वः पर्य्येति तावत् कृत्वो विपुल्ययते * ॥ ८ ॥

अथ तमश्मानमुदहरणेऽवधाय । एतां दिशः
हरत्येषा वै नैर्ऋती दिङ्मूर्त्त्या मेव तद्विशिशुचं
दधाति ॥ ९ ॥

एतद्वाऽएनं देवाः । शतरुद्रियेण चाङ्गिश्च शम-
यित्वाथास्यैतेन शुचं पाप्मानमुपाघ्नंस्तथैवेन मयमेत-
च्छतरुद्रियेण चाङ्गिश्च शमयित्वाथास्यैतेन शुचं पा-
प्मानमुपहन्ति ॥ १० ॥

वाह्येनाग्निः हरति । इमे वै लोकाः ऽएषो
ऽग्निरेभ्यस्तुल्लोकेभ्यो बहिर्द्वा शुचं दधाति बहिर्व्वेदीयं
वै वेदिरस्यै तु बहिर्द्वा शुचं दधाति † ॥ ११ ॥

स व्वेदेर्द्वाक्षणायाः श्रोणी । प्राङ् तिष्ठन्

* 'विपुल्ययते'—इति क, ख ।

† 'दधाति'—इति छ ।

दक्षिणा निरस्यति यं द्विष्मस्तुं ते शुगृच्छत्विति य
मेव देष्टि त मस्य शुगृच्छत्यमुं ते शुगृच्छत्विति ह
ब्रूयाद्यं द्विष्यात्ततो ह तस्मिन्न पुनरस्यपि तन्नाद्रियेत
स्वयंनिर्दिष्टो ह्येव स यमेवंविद्देष्टि यदि न भिद्येत
भेत्तवै ब्रूयाद्यदा ह्येव स भिद्यतेऽथ तः शुगृच्छति
यं देष्ट्यप्रतीक्ष मायन्त्यप्रतीक्ष मेव तच्छुचं पाप्मानं
जहति * ॥ १२ ॥

प्रत्येत्येष्टका धेनूः कुरुते । एतद्वा ऽएनं देवाः
शततद्रियेण चाङ्गिश्च शमयित्वा शुच मस्य पाप्मान
मपहत्य प्रत्येत्येष्टका धेनूरकुर्वन्त तथैवैन मय मेत-
च्छतरुद्रियेण चाङ्गिश्च शमयित्वा शुच मस्य पाप्मान
मपहत्य प्रत्येत्येष्टका धेनूः कुरुते ॥ १३ ॥

आसीनः कुर्वीतेत्यु हैक ऽआहुः । आसीनो
वै धेनुं दोग्धीति तिष्ठंस्त्वैव कुर्वीतेमे वै लोका
एषो ऽग्निस्तिष्ठन्तीव वा ऽद्वमे लोका अथो तिष्ठन्वै
क्षीर्यवत्तरः ॥ १४ ॥

उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । पुरस्ताद्वा ऽएषा प्रतीची
युजमानं धेनुरुपतिष्ठते दक्षिणतो वै प्रतीचीं धेनुं
तिष्ठन्ती मुपसीदन्ति ॥ १५ ॥

स यत्राभ्याप्नोति । तदभिमुख्यैतद्यजुर्जपतीमा
मे ऽचमन ऽद्वष्टका धेनुवः सन्त्वित्यग्निर्हैतासां धेनु-
करणस्थेष्टे तस्मादेतावतीनां देवताना मग्नि मेवा
मन्त्रयत ऽएका च दश चान्तश्च परार्द्धश्चेत्येष हाव-
राङ्गो भूमा यदेका च दश चाथ हैष पराङ्गो भूमा
यदन्तश्च परार्द्धश्चावराद्धतश्चैवैना एतत् परार्द्धतश्च
परिगृह्य देवा धेनूरकुर्वन्त तथैवैना अय मेतदव-
राद्धतश्चैव परार्द्धतश्च परिगृह्य धेनुः कुरुते तस्मा-
दपि नाद्रियेत बह्वीः कर्तुं ममुच वा ऽएष एता
ब्रह्मणा यजुषा बह्वीः कुरुते ऽथ यत् सन्तनोति
कामानेव तत् सन्तनोति ॥ १६ ॥

यदेष्टका धेनुः कुरुते * । व्याग्वा ऽअय मग्नि-
व्याचा हि चितः स यदाहैका च दश चान्तश्च

पराईष्टेति व्याग्वा ऽएका व्याग्दश व्यागन्तो वाक्-
 पराईष्टी व्याच मेव तद्देवा धेनुं मकुर्वन्त तथैवैतद्यज-
 मानो व्याच मेव धेनुं कुरुते ऽथ यत् सन्ननोति
 व्याच मेव तत् सन्ननोत्येता मे ऽअन्न ऽदृष्टका धेनुवः
 सन्व मुचा मुष्मिँल्लोक ऽदृत्येतद्वा ऽएना अस्मिँल्लोके
 धेनुः कुरुते ऽथैना एतद् मुष्मिँल्लोके धेनुः कुरुते
 तथो हैन मेता उभयोर्लोकयोर्भुञ्जन्यस्मिँश्चा मुष्मिँश्च ।
 ॥ १७ ॥

ऋतव स्वेति । ऋतवो शेता ऽऋतावृध ऽदृति
 मत्त्वृध ऽदृत्येतदृतुष्वा स्त ऽऋतावृध ऽदृत्यहोरात्राणि
 वा ऽदृष्टका ऽऋतुषु वा ऽअहोरात्राणि तिष्ठन्ति घृत-
 क्षुतो मधुक्षुत ऽदृति तदेना घृतक्षुतश्च मधुक्षुतश्च
 कुरुते ॥ १८ ॥

व्विराजो नामेति । एतद्देवा एता दृष्टका
 नामभिरुपाह्वयन्त यथा यथैना एतदाचक्षते ता
 एनानव्युपावर्त्तन्ताथ लोकम्पृणा एव पराच्यस्तस्युर-
 हितनाम्न्यो निमे मिदृत्यस्ता व्विराजो नामाकुर्वन्त

ता एनानभ्युपावर्तन्त तस्माद्दृश दृशेष्टका उपधाय
लोकम्पृथग्याभिमन्त्रयते तदेना ब्विराजः कुरुते
दृशाच्चरा हि ब्विराट् कामदुघा ऽभुञ्जीयमाणा ऽङ्गति
तदेनाः कामदुघा भुञ्जीयमाणाः कुरुते * ॥ १९ ॥

अथैनं ब्विकुर्षति । मण्डूकेनावकया ज्वेतस-
शाखयैतद्वा ऽएन देवाः शतरुद्रियेण चाङ्गिश्च शम-
यित्वा शुच मस्य पाप्मान मपहृत्याथैन† मेतङ्गुय एव
शमयति‡ सर्वतो विकुर्षति सर्वत एवैन मेतच्छ-
मयति ॥ २० ॥

यदेवैनं ब्विकुर्षति । एतद्वै यद्वैतं प्राणा ऋष-
योये ऽग्निर् समस्कुर्व्वंस्तु मङ्गिरवोद्वंस्ता आपः सम-
स्कन्दंस्तु मण्डूका अभवन् ॥ २१ ॥

ताः प्रजापति मब्रुवन् । यद्वै नः कमभूद्वास्त-

* 'कुरुते'—इति ख ।

† 'महृत्याथैन'—इति ग, घ ।

‡ "शमयंस्तथैवैन मयु मेतच्छतरुद्रियेण चाङ्गिश्च शमयित्वा शुच
मस्य पाप्मान मपहृत्याथैन मेतङ्गुय ऽएव शमयति"—इत्यत्राधिको पाठः
क, ख, ड पुस्तकेषु ।

दगादिति सोऽब्रवीदेषु व ऽएतस्य व्वनस्पतिर्व्वेत्विति
 व्वेत्तु संवेत्तु सोऽह वै तं व्वेतसं ऽइत्याचक्षते परोऽक्षं
 परोऽक्षकामा हि देवा ऽअथ यदब्रुवन्नवाङ्मनः कम-
 गादिति ता ऽअवाक्ता ऽअभवन्नवाक्ता ह वै ता अवका.
 ऽइत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्ता हैता-
 स्त्वथ ऽआपो यन् मण्डूको ऽवका व्वेतसशाखैताभि-
 रेवैन मेतत् त्रयीभिरङ्गिः शमयति ॥ २२ ॥

यदेवैनं व्विकर्षति । जायत ऽएष ऽएतद्यच्चीयते
 स ऽएष सर्व्वस्मा ऽअन्नाय जायते सर्व्वमेतदन्नं यन्
 मण्डूको ऽवका वेतसशाखा पशवश्च ह्येता आपश्च
 व्वनस्पतयश्च सर्व्वेणैवैन मेतदन्नं प्रीणाति ॥ २३ ॥

मण्डूकेन पशूनाम् * । तस्मान् मण्डूकः पशूना-
 मनुपजीवनीयतमो यातयामा हि सो ऽवकाभिरपां
 तस्माद्वका अपा मनुपजीवनीयत मा यातयाम्न्यो
 हि ता व्वेतसेन व्वनस्पतीनां तस्माद्वेतसो व्वनस्पती-
 ना मनुपजीवनीयतमो यातयामा हि सः ॥ २४ ॥

* 'पशूनाम्'—इति घ, घ ।

तानि ष्वऽंशे प्रबुध्य । दक्षिणार्द्धे मानेरन्तरेण
परिश्रितः प्रागुद्ये विकर्षति समुद्रस्य त्वावकयाम्ने
परिव्ययामसि पावको ऽअस्मभ्यऽ शिवो भवेति
समुद्रियाभिस्त्वाङ्घ्रिः शमयाम इत्येतत् * ॥ २५ ॥

अथ जघनार्द्धे नोदक् । हिमस्य त्वा जरायु-
शाम्ने परिव्ययामसि पावको ऽअस्मभ्यऽ शिवो
भवेति यद्दे शीतस्य प्रशीतं तद्धिमस्य जरायु शीतस्य
त्वा प्रशीतेन शमयाम इत्येतत् † ॥ २६ ॥

अथोत्तरार्द्धेन प्राक् ‡ । उप उमङ्गुप वेतसे
ऽवतर नदीष्वा § अग्ने पित्त मशामसि मण्डूकि
ताभिरागहि सेम न्नो यज्ञं पावकवर्म्भऽ शिवं
कृध्वीति यथैव यजुस्तथा वम्भुः ॥ २७ ॥

अथ पूर्वार्द्धेन दक्षिणा ॥ । अपा मिदं न्ययनेऽ
समुद्रस्य निवेशनम् अन्यांस्ते ऽअस्मत्तपन्तु हितयः

* , † 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

‡ 'प्राक्'—इति ग, घ ।

§ 'नदीष्वा'—इति ग, 'नदीष्वा'—इति घ

॥ 'दक्षिणा'—इति ग, 'दक्षिणा'—इति घ

पावको ऽभस्मभ्यः शिवो भवेति यथैव यजुस्तथा
वन्धुरित्यग्रे विकर्षत्येति अथेत्येति तद्वक्षिणा-
वृत्तद्वि देवता * ॥ २८ ॥

आत्मान मये विकर्षति । आत्मा ह्येवाग्रे
सम्भवतः सम्भवत्यथ दक्षिणं पक्षमथ पुच्छमथोत्तरं
तद्वक्षिणावृत्तद्वि देवता † ॥ २९ ॥

अभ्यात्मं पक्षपुच्छानि विकर्षति । अभ्यात्म
मेव तच्छान्तिं धत्ते परस्तादव्यावपरस्तादेव तद-
व्याचीं शान्तिं धत्तेऽग्ने पावक रोचिषेति दक्षिणं
पक्षं सु नः पावक दीदिव इति पुच्छं पावकया
यश्चितयन्त्या कृषेत्युत्तरं पावकं पावक मिति यदे
शिवः शान्तं तत् पावकः शमयत्येवैन मेतत् ॥
॥ ३० ॥

सप्तभिर्विकर्षति । सप्तचितिकोऽग्निः सप्त-
ऽर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य

* 'देवता'—इति ग, घ ।

† 'देवता'—इति ग, 'देवता'—इति घ

मावा तावतैवेन मेतद्विकर्षति तं व्युत्थं मुत्करे-
न्यस्य * ॥ ३१ ॥

अथैनं सामभिः परिगायति † । अथैष सर्वो-
ऽग्निः संस्मृतस्तस्मिन् देवा एतदमृतं रूपं मुत्तमं
मदधुस्तथैवास्मिन्नयं मेतदमृतं रूपं मुत्तमं दधाति
सामानि भवन्ति प्राणा वै सामान्यं मृतमु वै
प्राणा अमृतं मेवास्मिन्नेतद्रूपं मुत्तमं दधाति सर्वतः
परिगायति सर्वतः ऽएवास्मिन्नेतदमृतं रूपं मुत्तमं
दधाति ॥ ३२ ॥

यद्वेवेनं सामभिः परिगायति । एतद्वै देवा
अकामयन्तानस्थिकं मिमं ममृतं मात्मानं कुर्वीमही-
ति ते ऽब्रुवन्नुप तज्जानीत यथेम मात्मानं मनस्थि-
कं ममृतं करवामहा ऽइति ते ऽब्रुवंश्चेत्यहं मिति
चिति मिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथेम-
मात्मानं मनस्थिकं ममृतं करवामहा ऽइति ॥ ३३ ॥

* 'न्यस्य'—इति क, 'न्यस्य'—इति ख, 'न्यस्य'—इति ग, ङ ।

† 'परिगायति'—इति क ।

ते चेतयमानाः । एतानि सामान्यपश्यन्तैरेन-
 पर्यगायन्तैरेत मात्मान मनस्विक ममृत मकुर्वन्त
 तथैवैतद्यजमानो यदेन॑ सामभिः परिगायत्येत
 मेवैतदात्मान मनस्विक ममृतं कुरुते सर्वतः परि-
 गायति सर्वत ऽएवैतदेत मात्मान मनस्विक ममृतं
 कुरुते तिष्ठन् गायति तिष्ठन्तीव वा ऽङ्गमे लोका
 ऽप्यथो तिष्ठन्वै ब्वीर्य्यवत्तरो हिङ्गुत्य गायति तच्च हि
 सर्वं कृत्स्नं साम भवति ॥ ३४ ॥

गायत्रं पुरस्ताद्गायति । अग्निर्ब्रूयै गायत्र मग्नि
 मेवास्मैतच्छिरः करोत्यथो शिर एवास्मैतदनस्थि-
 क ममृतं करोति ॥ ३५ ॥

रथन्तरं दक्षिणे पक्षे । इयं वै रथन्तर मिय मु
 वा ऽएषां लोकानां रस्ततमो ऽस्यां ही मे सर्वे
 रसा रसन्तमः ह वै तद्रथन्तर मित्याचक्षते परो-
 ऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवा इमा मेवास्मैतद्वक्षिणं
 पक्षं करोत्यथो दक्षिण मेवास्मैतत्पक्ष मनस्विक ममृतं
 करोति ॥ ३६ ॥

बृहदुत्तरे पक्षे * । द्यौर्वै बृहद् द्यौर्हि बृहद्वा
द्विव मेवास्मैतदुत्तर पक्षं करोत्यथो ऽऽत्तर मेवास्मै-
तत् पक्षं मनस्विकं ममृतं करोति ॥ ३७ ॥

व्यामदेव्यं मात्मन् । प्राणी वै व्यामदेव्यं
व्यायुः प्राणः सर्वेषां सु हैष देवानां मात्मा
यद्वायुर्व्यायुमेवास्मैतदात्मानं करोत्यथो ऽऽत्मानं
मेवास्मैतदनुस्विकं ममृतं करोति ॥ ३८ ॥

यज्ञायज्ञियं पुच्छम् । चन्द्रमा वै यज्ञायज्ञियं
यो हि कुप्य यज्ञः सन्तिष्ठत ऽएत मेव तस्याहु-
तीनाम् रसोऽप्येति तद्यदेतं यज्ञो-यज्ञो ऽप्येति
तस्माच्चन्द्रमा यज्ञायज्ञियं चन्द्रमस मेवास्मैतत्
पुच्छं करोत्यथो पुच्छमेवास्मैतदनुस्विकं ममृतं
करोति † ॥ ३९ ॥

अथ प्रजापतेर्हृदयं गायति । असौ वा ऽऽ-
दित्यो हृदयं शृणु एष शृणु हृदयं परि-
मण्डल एष परिमण्डलं हृदयं मात्मन् गायत्वा-

* 'पक्षे'—इति ग, 'पक्षे'—इति घ ।

† 'करोति'—इति ख

अन् हि हृदयं निकक्षे निकक्षे हि हृदयं दृक्षिणे
निकक्षेऽतो हि हृदयं नेदीय आदिथ मेवास्मैत-
हृदयं करोत्यथो हृदय मेवास्मैतदनस्थिक ममृतं
करोति ॥ ४० ॥

प्रजासु च प्रजापतौ च गायति । तद्यत् प्रजासु
गायति तत् प्रजासु हृदयं दधात्यथ यत् प्रजा-
पतौ गायति तदग्नौ हृदयं दधाति ॥ ४१ ॥

यदेव प्रजासु च प्रजापतौ च गायति । अयं
वा अग्निः प्रजाश्च प्रजापतिश्च तद्यदग्नौ गायति
तदेव प्रजासु च प्रजापतौ च हृदयं दधाति ॥ ४२ ॥

ता हेता अमृतेष्टकाः* । ता उत्तमा उपदधात्य-
मृतं तदस्य सर्वस्योत्तमं दधाति तस्मादस्य सर्वस्या
मृतं मुत्तमं नान्यो ऽध्वर्योर्गायिदिष्टका वा ऽएता वि-
चितो ह स्यादुदन्यो ऽध्वर्योर्गायित् ॥ ४३ ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे शतरुद्रीयहोमोऽभिहितः अथास्मिन्नग्नी
 परिषेकधेनुकरणाविकर्षणादिकं कर्माभिधास्यते । कात्यायनः,
 — “चिद्यं परिषिञ्चत्यग्नीदक्षिणे निकलेऽद्रिं कृत्वाश्मवूर्ज-
 मित्यद्रेरधि” *—इति आग्नीध्रो दक्षिणकक्षप्रदेशे पाषाणं निधाय
 “अश्मवूर्ज” † मिति मन्त्रे ‡ पाषाणस्योपरित आरभ्याग्निं
 परिषिञ्चेदिति सूतार्थः त मेकं परिषेकं विधत्ते— “अथेति ।
 यतः कारणात् सञ्चितोग्निः रुद्ररूपत्वादशान्तः अत एनं
 शान्त्यर्थं परिषिञ्चेत् ननु चात्र सञ्चितस्याग्नेः रुद्ररूपत्वेना-
 शान्तस्य मनार्थं मेव शतरुद्रीयहोमः । अतएवोक्तं “तस्मा ऽएत
 इत्रं समभक्त्वान्तदेवत्यं” § इति अतः किमर्थं पुनः शम-
 नार्थं परिषेकस्य विधानं ? न हि शान्तः पुनरपि शान्त मपे-
 क्ष्यते । न हि भुक्तवान् भोजन मपेक्षत इत्यत आह— “एतद्वा
 इति । एतदिति देवानां कर्मानुष्ठानावसरपरामर्गः । एतस्मिन्न-
 वसरे ते देवा अशान्त मेन मग्निं शतरुद्रीयेण शमयित्वाथै-
 तेन परिषेकेण • भूय एवाधिक मेवाद्याशमयन् अतो यथै
 व देवा अकुर्वन् तथैवाय मपि यजमानः शतरुद्रीयेण शान्त
 मपि पुनरधिकशमनार्थं परिषिञ्चति । अतः शमनाधिक्यार्थ-
 त्वात् परिषेकोऽवश्यं विधेय इति भावः । “अथैन मतः परि-
 षिञ्चति”—इति सामान्य विधानात्प्रय आदिनाऽपि परिषेकः

* का० श्रौ० सू० १८. २. १ ।

† वा० सं० १७. १ ।

‡ इहैव पुरस्तात् १ ब्रा०, २ क०, ४० २, पं० २ ।

स्यादियत् अह, — “अग्निरिति । परिषेकस्य शमनार्थत्वादय-
च्चाग्न्यादिशतसन्तापशमनक्षमत्वेन शान्तिर्त्वादग्निः सम्पादितेन
परिषेकेणैव शमयति ॥ १ ॥

“अग्नि” रपि क्वचिदेवपरिषेकसाकल्येन शमनं न सेत्स्यती-
त्याह, — “सर्वत” इति । सकृत् कृते शास्त्रार्थ इति न्यायेन
सकृदपि परिषेके कृते परिषेकविधिश्च इत्यर्थः । स्यादित्य-
भिप्रेत्य तदावृत्तिं सङ्ख्यां दर्शयति । ‘त्रिः कृत्व’ इति । त्रित्व-
सङ्ख्यस्य कार्त्स्न्येनैव शमनहेतु इत्याह, — “त्रिवृदग्नि” रिति
अथ तमेव परिषेकं प्रकारान्तरेण प्रशंसति ॥ २ ॥

“यदेवैन मिति । एष सञ्चितोऽग्निः प्राजापत्यात्मकत्वेन
प्रजापतेषु सर्वलोकहेतुत्वेन तदात्मकत्वात् ‘इमे’ पृथिव्यादयो-
लोकाः खलु अतश्च तादृशस्याग्नेः परिषेकेण इमानेव ‘लोका-
नग्निः परितनोति’ परिवेष्टयति । समुद्रस्यावात्मकत्वादग्निः
परिषेके समुद्रेणैवैवान् लोकान् परिवेष्टयति । स च परिषेकः
‘सर्वतः’ सम्पादित इति समुद्रोपीमान् लोकान् सर्वतः (पर्येति
पृथिव्याः समुद्रेण बलवत्त्वात् अन्तरिक्षद्युलोकयोः पृथिव्या
मुपरिवर्त्तमानत्वात् पृथिव्यादीन् सर्वान् लोकान् सर्वः समुद्रः
पर्येतीत्युच्यते सर्वतः) * परिषेकः सव्यावृदपि कर्त्तुं शक्यत
इत्यत आह — “दक्षिणावृदिति । अतः प्रादाक्षिण्यैक्रमेण परि-
षेकः सम्पादितः अतः समुद्रोऽपि तथैव पर्येति ॥ ३ ॥

* बन्धनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो ज-पुस्तकमात्रे अधिकः ।

समाख्याविनियोगाच्चाध्वर्योः परिषेक प्राप्तापवाद माह,—
 “अग्नीदिति । अथ कस्मादध्वर्युपरिवागेनाग्नीध्रः परिगृह्यत
 इत्याह * अग्निरेष इति परिषेक्यस्याग्नेरगमनेन क्षय-
 त्वादध्वर्यो परिषेकस्मिन् † हिंसा सम्भविता स्यात् अग्नीध्रस्य
 पुनरग्न्यत्मकत्वेन अत्मानेवात्मनो हिंसायाः सम्भवादिहंसायं
 तस्य परिग्रह इत्यर्थः । परिषेकवसरे दक्षिणे निकटे कञ्चित्
 पाषाणं निधाय तत आरभ्यत इत्याह । “अग्नीध्रीत्यादिना ।
 निकटः कक्ष प्रदेशः तः सन्धिस्थानं लोकेऽपि पर्वतदक्षिण-
 दक्षिणात्पाषाणसन्धिस्थानाद् सर्वतः स्तम्भस्थाने ‡ पाषाणं
 निधाय तत आरभ्य परिषिञ्चेत् इत्यर्थः ॥ ४ ॥

इत्थं प्रकारं परिषेकं विधाय अथ तत्र मन्त्रं प्रदर्शयन्
 व्याचष्टे— “अग्न्यूर्ज मिति † । आप इति यत् ‘एषा’ पर्वतस्य
 श्मनि ‘विता’ जर्करतः पर्वतेषु पाषाणसन्धिभ्यो या मुत्पन्नेः
 अतश्चाग्नेर्गर्ज मित्येषभागे य एवाभिधत्ते । ‘गिश्चियाणा’
 मिति अयोः शानच्च इयङ्देशे च रूपम् । उत्तरत्र ‘रराणा’
 इत्येतदपि निजन्तं पदम् । “अग्न्य ओजवीभ्य इत्येतन् मन्त्र
 भागपरिपाद्यो † : प्रसिद्ध इत्याह,— “एतन्माहोति । ‘पयः’ क्षीरं
 तच्च अनादिभ्यः सम्पद्यन्ते इत्येतत् प्रसिद्धमेव अवात्युक्-
 वतीभ्यो गोभ्यः स्फुटुत्तरिति । ‘तां न इषं’ इत्यनेन भागो न

* इयत् आह’—इति ज, भा । इत्याह’—इति क, न ।

† ‘क्षयदध्वर्यो (१) परिषेकस्मिन् (१)’—observed by Dr. Webber.

‡ वा० सं० १७. १ ।

मत्तत् तत् पदादृत्वस्य प्रतिपादनात् तेषां तत् प्रेरकत्वेन
 ननुपपादयति मरुतो वा इति मन्त्रस्थाय मर्ः—पर्वणे अश्व-
 नि 'शिवियाणां' श्विता ऊर्जं रसं अप इवर्थः । ता मूर्जं मद्भाः
 अषवभ्यः वनस्पतिभ्यश्च सम्पादितं पया व्याहरन्ति तद्रसत्वात् ।
 हेतु मनः संरराणाः । रादाने, सम्यग्दाता यूयं ता मिष । मन्त्र-
 मन्त्रेण नोऽस्मभ्यं धत सम्पादयेति । परिषेकानन्तरं अश्व-
 इत्यनेन मन्त्रेण पाषाणे कुम्भं निदध्यात् इत्याह । “अश्वं स्ते
 क्षुदति निदधातीति । अश्वनि कुम्भस्य निधाने परिषेकेण
 शान्तस्य रुद्रस्य क्षुधं पाषाणे निहितवान् भवति इत्याह । तस्मा-
 दश्वनि क्षुधं दधाति तस्मादिति । यतोऽश्वनि क्षुन्निहिता तस्मा-
 द्वायो न भक्ष्येयः । तस्यानिक्षु धारवे न यस्मरत्वात् नत्वग्निं
 सख्यभिन्या क्षुधो निधानं पाषाणयतिरक्तस्थानेपि कर्त्तव्यं
 स्यात् । अतस्तदुल्लङ्घनेनात्रैव किं मिति निहितेति तत्राह,—“अथो
 इति 'अश्व' कठिनत्वात् 'स्थिरः' क्षुदपि तथा स्थिरादिदानो
 सुपशान्तादि कालान्तरेऽनुवर्त्तनात् । अतोऽश्वनि क्षुधो निधानो
 स्थित एव स्थिरं दधाति । अश्वनिहितस्य कुम्भस्य पुन मन्त्रेण
 स्वीकारं विधत्ते— “मयि त इति । तत् तेन स्वीकारेण
 पु रासन्त्यूर्जं अवाप्तिकाव्यते । पूर्वं क्षुधापगमनाय अश्वनि
 कुम्भे निहितः । तदात्मन्यूर्जो धरणं न सिध्योवेदिति तदर्थं पुन
 “स्तथा द्वितीयं तथा तृतीयं इति । तृतीय वा एव स्थाने किं
 कर्त्तव्यं मिति ॥ ५ ॥

तत्राह,—“निधायेति । उदकं क्षियतेऽनेनेति उदहरणं कुम्भः

“उदकस्योदः सञ्ज्ञायाम्” * इत्युदादेशः । तन्निधाय त्रिवारं
 विपल्ययते प्रतिपर्येति । सव्यावृत्त्यर्थेति विपल्ययत इति ।
 “उपसर्गस्त्रायताविति लत्वं” † किं मर्थं विपर्यय मित्याह
 “एतद्वा इति । एतस्मिन्नवसरे खलु एन मग्निं समन्तात्पर्येतीति ।
 यत एतेनैव लघुयति लघुमिवाचरति अतस्तथा कृतेऽग्निं हिंस्या-
 दिति । अहिंसार्थं तस्मा एवाग्नये निष्कृते स्वकृतं तद्विषय मप-
 राध मपमाष्टीत्यर्थः । लघूयतीति उपसर्गनादाच्च इति क्यच्
 प्रत्ययः ‡ । “तस्मा इति । “स्त्रायङ्गुडि च दिनः सप्रदान सञ्ज्ञायां
 चतुर्थी” § इत्यर्थः प्रकारान्तरेणापि विपर्ययणं प्रशंसति ॥ ६ ॥

“यदेवेति । प्रदक्षिणप्रकावसरे तेनाग्निं मनुगतो भवतीति
 विपर्ययणात् । तत एव जीवनायात्मानं पृथक् करोति । तथा सत्ये-
 नेदानीं प्रियमाणेन शरीरेणैव ‘सर्वं मायुः’ प्राप्नोति ॥ ७ ॥

विपर्ययणस्य त्रिवारं करणं प्रशंसति,—

त्रिविंपल्ययत इति ॥ ८ ॥

त्रिवारं पर्येत्य पश्चात् साश्मानं कुम्भं नैऋतीं दिशं
 प्रक्षिपेदित्याह,—

“अथेति । “एतां दिशः” नैऋतीं दिशं हस्तेनाभिनाय दर्श-
 यति । “एषा नैऋती” दिगिति विवरणात् ॥ ९ ॥

* पा० सू० ६. ३. ५७ ।

† पा० सू० ८. १. १६ ।

‡ पा० सू० ३. १. १० ।

§ पा० सू० १. ४. ३४ ।

“एतडा इति । पूर्वं देवा एत मग्निं ‘शतरुद्रियेण चाद्भिषं
शमयित्वाथा’ स्यग्मेरेनोक्तप्रदेशे प्रदोषेण शोक रूपं पापं हत-
वन्तः । अतो यजमानोऽपि तत्र प्रक्षेपेण तथैव कृतवान्
भवति ॥ १० ॥

प्रक्षेपार्थं हरणवसर अग्नेर्वाह्यभागेन हरेदित्याह,— “वाह्यो-
नाग्नि मिति । तथा हरणेन शोच्यः पृथिव्यादि लोकेभ्यो
बहिर्द्वा कृतो भवतीत्याह,— “इमे वा इति अग्नेः पृथिव्यादि
लोकवयत्नकत्वं प्राजापत्यात्मकत्वात् तथैव वेदेरपि बहिर् हरण
मभिवाय प्रशंसति । “बहिर्वेदोति ॥ ११ ॥

उत्तप्रकरणे साश्मानं कुम्भकृत्वा ‘वेदेर्दक्षिणस्यां श्रीणी’
प्राञ्चुखास्तृणन् ‘यं द्विष’ इत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणतो निरस्ये-
दित्याह । “स वा इत्यादिना । उक्तं मन्त्रेण निरसने मन्त्रार्थ
स्तथैव फलतीत्याह,— ‘य मेदिति । अमुं ते गृच्छत्वित्यादि-
कन्तु प्रागेव व्याख्यातम् । निरस्तस्य तस्याश्मनो ऽभेदने कुर्या-
दिति तत्राह । “यदोति । भेतवै भेतुं गच्छत्वित्यादि सूत्रेण
तु सर्थं तवै प्रत्ययः । निरसनेनाभिन्नस्य तस्य बालोद्भेदनेन
एक लभ्यत इति तत्राह । यदा भति अत्र ‘यदि न भियेत
भेतवै ब्रूयाद्’ इति सामान्येन च तद्भेदनं अश्मविषयं उदकुम्भ-
विषयं इति निर्णयो दृश्यते । अतोऽत्र विचार्यते, किं भेतद् भेदव
कुम्भविषय अश्मविषय एवेति । किं तावत् प्राप्तं सामर्थ्यात्
कुम्भविषय भेतद्भेदनं न अश्मविषयं, कुत एतत् एव भेतद्भेद-
पनं समर्थं भवति । यदि न भियेत भेत वै ब्रूयादिति ।

अद्वीत्वं समर्थं मेव न हि तस्मै कठिनत्वात् मेदनं माशङ्कते
इति प्राप्तेऽभिधीयते * । अश्वमेधविषय मेतद्वेदनं प्रतिपत्तव्यम् † । न
कुम्भविषयम् । कुत एतत् चर्चवादात् यदा ह्येव स भिद्यतेऽथताए
शृणुष्यति । यं हेष्टीति ॥ १२ ॥

सा च शृणुष्यति निहिता तदश्वमेधं शुभं ‡ दधातीति । किञ्च
आश्वमेधविषयमेदनं कुम्भे मेदनं सामर्थ्यादश्वनिर्वार्यवादाद्वाच्य-
त्वाच्चेति धेनुकरणं नाम वक्ष्यमाण मन्त्रजपपूर्वकं धेनुरूपेणानु-
सन्धानम् यतश्चन्द्रियादि कुम्भनिरसनान्तं कर्मकत्वा प्रत्येत्य
देवेधेनुकरणाद्यजमानोऽपि एतेन तथैव कृतवान् भवतीत्याह,—
'एतदा' इति ॥ १३ ॥

विहितं धेनुकरणं आसीनेन सम्पाद्य मिति केषाञ्चिच्छास्त्रिणां
लोपपत्तिकं मतं पूर्वपक्षायितुं दर्शयति । 'आसीन' इति स्वमत
माह— "तिष्ठस्वेविति । तिष्ठन्नेव कुर्वीत न पुनरासीन
इत्येवकारेण पूर्वमुपन्यस्तस्य मतस्य निरासः । स्वमते
उपपत्ति माह— "इमे वा इति । एवं सञ्चितोऽग्नि रिति
इक्षिणादयो लोकाः कुतः प्रजापति स्तावत् पृथिव्योदि-
लोकहेतुत्वेन तदात्मक एषोऽग्निः प्राजापत्यात्मकः । स यः
स प्रजापतिर्व्यस्रंसत् मेव स योऽय मग्निश्चीयत इत्युक्तत्वात् ।
इत्थं प्राजापत्यात्मना अग्नि रिमे लोकाः, लोकाश्चेति तिष्ठ-

* का० श्रौ० सू० १८. २. ७ ।

† वा० सं० १७. १ सू० ।

‡ 'शुचं'—इति का० श्रौ० सू० १८. २. ८ ।

स्तीव ऊर्जा अवतिष्ठन्त इव । अतश्च पृथिव्यादिलोकत्रया-
मकस्वाग्नेरवयवोन्मूतानां मिष्टकानां धेनुकरणं स्थित्वा सम्प्राप्य
मित्यर्थः । अपि च लोके तिष्ठन् पुरुषो वीर्यवत्तरो भवति ।
तत्त्वासीनः ततश्च वीर्यवानेव भूत्वा धेनु करोति । यथा धेनवो-
ऽभिमतं पयो * दुहन्ति तद्वैवैता अपिष्टकाः स्वाभिलाषितं
दुहन्ति बुद्ध्या धेनुरूपेणानुसन्धानं क्रियते धेनवश्च वीर्यवत्त-
रेण जनेन दुह्यमाना भूयः पयो दुहन्ति न पुनर्दुर्वलीन । अतो-
ऽत्रापि स्वाभिलषितदोहनार्थं धेनुकरणं वीर्यवता सम्प्रा-
प्यन्तश्च वीर्यवत्† तिष्ठतः सम्भवतीति तिष्ठन्नेव धेनुः कुर्या-
दिति भावः तिष्ठन्नपि कथं तिष्ठन् कुर्यादिति ॥ १३ ॥

तत्राह,— “उदङ् प्राडिति” ऐशानीदिगुच्यते । तदभि-
मुखस्तिष्ठन्नित्यर्थः ‡ । लोके हि यजमानस्य पूर्वभागे धेनोः
प्रत्यङ्मुखतयावस्थानो दोन्धृणाञ्च प्रत्यङ्मुखा यास्तेन दक्षिणभाग
उपसदनात् स्वाभिलषितदोहनार्थं इष्टकानां धेनुकरणे तथावस्थान
सुचित मित्याह— “पुरस्तादा इति ॥ १५ ॥

• प्रकृते धेनुकरणे स्थानविशेषस्पर्शपूर्वकं मन्त्रं विधत्ते—
“स यवेति । अग्नेरात्मभागस्योपरि यत्र स्पष्टमाप्नोति ‘तत्’
स्थानं मभिमृश्य इमा मे अन्न इति मन्त्रं जपेदित्यर्थः । अतएव

* ‘या’—इति झ ।

† ‘वीर्यवत्ते’—इति झ ।

‡ का० श्री० सू० १८. २. १० .

कात्यायनः— “आत्मन उपरि प्रापयान्ते जयतीमाम् इति * ।
 अत्रात्मन इति अग्न्यात्मभागस्येत्यर्थः । अग्नादिव्यतिरिक्तासु
 बह्वीषु देवतासु सतीष्वपि मन्त्रे अग्नि मेव प्राधान्येन कि
 मिति सम्बोधयतीत्यत आह,— “अग्निर्हेतासा” मिति । अवयव-
 व्यापारे अवयविनः सामर्थ्यापलम्भादिष्टकानां मन्त्रव्यवत्त्वेनाग्नि-
 स्तासां करणे असमर्थ इति भावः मन्त्रे आदावेकाच दशचेति ।
 अवसाने अन्तथापराईषेति सङ्ख्याविशेष प्रयोगस्याभिप्राय
 माह— “एका च दशचेति । य एष पराईगी भूमा अपकष्टं
 बहुत्वं अवरसङ्ख्यापर मसीमाशतादपेक्षया दशस्रसङ्ख्या अवरा
 ततोऽप्यवरा एकच सङ्ख्या तत्तत्तार्वाचीनायाः सङ्ख्याया अभा-
 वादिति । अतोऽन्तश्च पराईषेति यत् एष पराईगी भूमा
 उपकष्टं बहुत्वं अधिकसङ्ख्याकाष्टादशशतसहस्रादिसङ्ख्यापेक्षया
 अन्तस्याधिकत्वं ततोऽपि पराईस्यापिकत्वं तत उत्तरस्या
 अधिकसङ्ख्याया अभावादित्यर्थः । एवं च देवान् पून सङ्ख्या
 भूम्ना अधिक सङ्ख्या भूम्ना च मध्यतः शतादि सङ्ख्याकाः ।
 एनाः इष्टकाः परितो गृहीत्वा धेनुरकुर्वन्त यत एव तस्मा-
 दिदानीं यजमानोऽपि एकाश्वेत्यादिमं मन्त्रपाठेन तद्वदेव परिगृह्य
 धेनुः कुरुत इति । तन्वेवं सति मन्त्रे यत् सङ्ख्याकानां मिष्टकानां
 धेनूरूपता सम्पाद्यते तत् सङ्ख्याका इष्टकासां धेनवः क्रियन्ते ।
 तथाप्युक्तसङ्ख्यातिक्रमेण तत्सङ्ख्यानुसारात् बह्वीः कर्तृराद्वि-
 तेत्यर्थः । कथं तर्हीष्टकास्तत्सङ्ख्याका धेनवः सम्पाद्यन्त

इत्यत आह,— “यमुज वा इति । एव यजमानो ऽमु-
भिन् लोके उपलक्षण मेतत् इहलोकेऽपि* ब्रह्मणा हृहता
वीर्यवता† तेन यजुर्मन्त्रेणैता इष्टका बन्नीः एकादिपराधान्त
सङ्ख्याकाः कुरुते, मन्त्र सामर्थ्यादल्पस्य बहुवचनम् ‡ ॥ १६ ॥

तैत्तिरीयके श्रूयते §,—“धान्यमसि धिनुहि देवान्”—इत्याह ।
एतस्य यजुषो वीर्येण यावदेका कामयते यावदेका तावदाहुतिः
प्रयते न हि तदक्षिणावदेव स्यात् यावज्जुहोतीति मन्त्रे एका
च दशवेत्तादिनोत्तरोत्तराधिकसङ्ख्यासन्तानस्य फल माह—
“अथेति । अथ तदेष्टका धेनुकरणं वाग्धेनुकरणात्मना
प्रशंसति— “यदेति । मन्त्ररूपया वाचितत्वात् । अग्नि-
र्वागात्मकः एकत्वादिका अपि सङ्ख्याः वाचा प्रकाश-
मानत्वात् वागात्मिकाः एव भवति । अग्न्यवयवो भूतत्वा
मिष्टकाना एकादश चेत्यादि सङ्ख्या प्रकाशनेन मन्त्रेण देवा
वाचा मेव धेनु मकुर्वन् । अत इदानीन्तनोऽपि यजमानस्तद्व-
देव करोति । एकत्वादि सङ्ख्यानां वागात्मकत्वात् उत्तरो-
त्तराधिकसङ्ख्यासन्तानेन वाच मेव भूयसी मविच्छिन्ना सम्पा-
दितत्वाद्भवतीत्याह— “अथेति । ननु च “इमा मे ॥ अग्न

* ‘इहालोकेऽपि’—इति भ ।

† ‘वीर्यवतेत्यर्थः’—इति ज, भ, ञ ।

‡ ‘बहुवचनम्’—इति ज भ, ञ ।

§ ते. सं. १. १. ६ ।

॥ वा. सं. १७. २ ।

इष्टका धेनवः सन्त्वित्यनेनैवैव * धेनुपत्वं सम्पादनात् । पुन-
रपि तदेवेता मे अग्न इत्यादिना सम्पादन इति । प्रौढ-
रक्षया यज्ञा निवारयति । एतद्वा इति इमा मे अग्न
इत्येतैर्नैवा इष्टका अस्मिन्नलोके धेनु करोति । अ ता मे अग्न
इत्यनेन असुसंज्ञोके स्वर्गे धेनु करोति अतः पुनर्गर्ह-
त्वात् पुनरुक्ति रितिभावः । इष्टकानां लोकद्वयेऽपि धेनु
रपता सम्पादनस्य फल माह— “अथो हेति । तथासति एता
इष्टकारूपा धेनवः अस्मिन्सुसिद्धेऽभयोर्लोकयो रध्येन यज-
मानं भुञ्जन्ति पालयन्ताव्यर्थः । भुञ्जन्तीति भुजा नवन
इत्यात्मने पदं विधानो अवन निषेधात् परस्मैपदम् । हे अग्ने इमा
इष्टका इष्टलोके एकत्वादि परार्थेन सङ्गावशिष्टा धेनवः
केवलं हि मिह लोके एव किन्तु हे अग्ने असुत्रेयेतत् पदं
मन्त्र एव विवृणोति । असुसंज्ञोक्त इति तत्रापि एता इष्टका
मे धेनवः सन्त्विति मन्त्रस्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ तत्रैव मन्त्रान्तरम् पदशयन् व्यावष्टे— “ऋतव
स्येति † । ऋतवा इति एता इष्टका ऋतव खलु संवत्सरा
त्सकस्यान्ते अवयवत्वादित्यर्थः । अहोरात्राणि वा इष्टका
इत्यत्राप्ययमेवाभिप्रायः । ऋतावृध इति छान्दसो दौघः ; ऋता-
वृध इति पुनरेवम मादरार्थः । स्वष्ट मन्यत् ॥ १८ ॥

* ‘सन्ति यानेवैव’—इति भ ।

† वा० सं० १७. १ ।

“विराजो नामेत्यादिकस्याय मर्यः,— एतस्मिन् काले खलु ‘देवाः’ यथा ‘यथा एता इष्टका आचक्षते’ यैर्ना मभिरेना इष्टका आचक्षते जनाः तै रेव ना मभिरेना इष्टका आचक्षते जनाः तै रेव नामभिः स्वय मयाह्वयन्ताम् । ततश्चेता इष्टकाः एनान् देवान् ‘अभ्युपावर्त्तम्’ तत् समीप मगमत् । ‘अथ लोकम्पृणा एव’ अविहितनाम्नः धेनुरूपतया अन्वर्थं मूचं विमृजन्त्यः ; पराङ्मुखा एव तस्युः अन्यासा मिष्टकानां स्वयमावृत्त्या रेतः सिग्विज्जोतिरपस्याप्राणभृदित्यादिकानि विद्यन्ते लोकम्पृणानान्तु तथा प्रातिस्विकानामधेयाभावादिष्टकावत् स्वनामानाह्वानेन विमुखा भूत्वा अवस्थिताः * इत्यर्थः । पश्चाद्देवास्ता इष्टका विराजनाम्नो रकुर्वन्त † । अतः स्वय मपि तत् समीप मगमत् । अतएव तस्मादुपधावावसरेऽपि लोकम्पृणा दशदशोपधाय मन्त्रेणाभिमन्त्रयते एवं च सक्ति विराजो दशाक्षरत्वात् देवा विराजः कृतवान् भवतीति । तस्मान् मन्त्रे लोकम्पृणा उद्दिश्य विराजो नामेति प्रयुक्त मिति ॥ १८ ॥

विशद मन्त्रत् ऋतवस्येत्यादि मन्त्रस्य योजनं यथा-श्रुत मेव इष्टकानां धेनुरूपता सम्पादनानन्तरम् “मण्डूकेनाव-कया वेतसशाखाभिरग्निस्थलस्य विकर्षणं विधत्ते— “अथेति ।

* ‘वनस्थिरः’—इति ज ; ‘वनस्थित’—इति झ ।

† ‘रङ्कुर्वन्त’—इति छ ।

एतद्वा इत्यादिकस्य सम्बन्धस्तु प्रागेवाभिहितः । विहितं तद्वि-
कर्षणं 'सर्वतः' कर्त्तव्यं मित्याह ॥ २० ॥

सर्वत इति सर्वत्रापि विकर्षणस्य शमनार्थतः दृशयति—
“यद्देवेन मिति । 'एन' मग्निं मण्डूकादिभि 'विकर्षति इति
'यत्' यत्र एतत् कारणं खल्विति काण्डाभिधानं प्रतिज्ञाय
'यच्चैत' मित्यादिना तत् प्रदर्शयति,— अत्र पूर्वं यत्र यस्मिन्
प्रस्तावे ऋषिशब्दाभिधेयाः 'प्राणा' एत मग्निं समन्वयन् सत्कार
प्रकारस्तु षष्ठकाण्डस्यादावुक्तः ; तदाति * प्राणा मग्निं 'आ-
रेवोक्षितवतः ता आपः संस्क्रन्ना मण्डूका' अभवत् ॥ २० ॥

ततः प्रजापतिः प्रतिनोऽस्माकं रसो वाष्पादित्यङ्गिरक्ते
स प्रजापतिर्व एतस्य 'रसस्य एष' वनस्यति वेत्तु इति
अब्रवीत् । तस्येति कर्मार्थे षष्ठो एष इति प्रत्यक्षेण
निर्दिष्टम् । 'तं' वनस्यति वेतस इति परोक्षेणाप्याह ।
यत एव मुक्तं तेन वेतसोऽभूत् खलु 'तं' देवाः परोक्षकामत्वा
हेतस इत्याचक्षते । अथापी यदब्रुवन् अवाक्कटगादिति तस्मात्
स रस 'अवाक्का अभवन्' । ताश्च देवताः परोक्षकामत्वा
देवका इत्याचक्षते । “ता हेता इति । उक्त प्रकारेण
'मण्डूकाः' साक्षादेवापः वेतसोऽपि तद्रसवेदानान् अवकास्तुत
इमात्मकत्वादिति सर्वेप्येते मण्डूकादयः अवकात्मका इति ।
ता एता स्त्रिविधा आपः खलु तस्मात्ते रवकर्षणैरेता स्त्रिविधा-
भिरप्यङ्गिरेन मग्निं शमयितवान् भवति ॥ २२ ॥

इत्थं मण्डूकादीनां मवात्मकत्वेन समयनार्थत्वं प्रदर्शयमानं वृत्तान्तरूपेण प्रशंसति,— “यद्देवेति । पूर्वं प्रजावृष्टिनिवन्धनेन विस्त्रंसनेन पराशुः प्रजापति इदानीं क्षयनलक्षणेन संस्कारेण प्राणादीनां निधानात् पुन रूपायत इति चायमानाभिलक्षणः प्रजापतिर्जायत एव । आयमानस्य च सर्वाभोज्यार्थं मेवोत्पत्तेः ; एषोऽपि सर्वस्माच्चत्राय जायते । मण्डूकादयश्च कृत्स्नं सत्त्वं तदेव प्रदर्शयते,— “पशवन् ह्येना इति । ‘एता मण्डूकवक्रावेतस शाखाः’ * क्रमेण पशवन्नादौ वनस्पतयश्च भवन्तीति । मण्डूकादयश्चावरजङ्गमात्मकं कृत्स्नं मन्त्रं चैव प्रदर्शयते । मण्डूकादयः सर्वे अपि च अवकाकाः । तथापि अवकानां क्लैका यच्च न जादयन्ति वनस्पतिरूपं तावता आप इ युक्तम् । एवञ्च सति मण्डूकादिभिविकर्षणेण एनं मन्त्रं सर्वाभोजनेन शीणतीति ॥ २३ ॥

विकर्षणेन वोतरसान् मण्डूकादयोऽनुपजावनीयः असन्नित्याह,— “मण्डूकेनति पशुनाम् । पशूनां मध्ये मण्डूकेन विकृष्टवानिति यत् यस्मात् पशूनां मध्ये मण्डूका गतदारत्वात् पश्वन्तरवदुपकारको न भवताति । सो अध्वर्यु रक्षते एव मेवावका अपि मत्स्याः पेयावान् भवन्तीति वेतसोऽपि वनस्पत्यन्तरवत् पुष्पकलादि नोपकारको न भवतीति । एते सर्वे अनुजीवनीयाः अभूवन्नित्यर्थः ॥ २४ ॥

मण्डूकादिभिः कथं सम्भवतीति तदुपाय माह—

स तानोति सोऽध्युः 'तानि' मण्डूकादीनि 'वंशे प्रवध्य'
विकर्षणेनेति शेषः । पूर्वं मनिस्थलस्य सामान्येन विकर्षण
मुक्तम् । अथैनं विकर्षति । सर्वतो विकर्षतीति । तत्रे-
दानीं कस्मिन् कस्मिन् प्रदेशे केन केन प्रकारेणेति विशेष
जिज्ञासाया माह ;— “दक्षिणाङ्गेनेति । परिश्रिता मन्तरेणान्ते-
रपक्षना भागस्य दक्षिणभागे प्रथमं 'प्राग्' अपवर्गं कर्षति ।
“समुद्रस्यत्वेवेति * मन्त्रेणेत्यर्थः । दक्षिणाङ्गेनेति व्यत्ययेन
छतीया । समुद्रस्य त्वावकयाम्ने परिव्ययामसीत्यस्य तात्पर्यं माह
— “समुद्रियाभिस्त्वेति । समुद्रशब्देनात्र जलाशय उच्यते ।
समुद्र सम्बन्धिनोभिरङ्गि 'स्त्वां शमयाम' इत्येतदुक्तं भवति ।
अवकाया अवकाकत्वात् तथा सञ्चरणेन शमनस्य निष्पा-
दनादित्यर्थः । “समुद्रियाभिरिति समुद्रा भ्रातृ† इति
प्रत्ययः । तस्य चायनैयी इत्यादि सूत्रेणापि यादेशः । हे 'अमे'
'त्वां' समुद्रसम्बन्धिन्या 'अवकाया' यदि 'परिव्ययामसि' परितः
शब्द गुणः इदन्तो मसि रित्युत्तमपुरुष बहुवचन सकार-
स्यान्ते इकारागमः । तेन सञ्चरणेन शान्त स्त्वं 'अस्मभ्यं' अस्म-
दर्थं पावयति शोधयतीति 'पावकः' पावयिता 'शिवः' शान्तः
आनुकूल्यवान् भवेति मन्त्रस्यार्थः ॥ २५ ॥

* वा० सं० १७. ४ ।

† पा० सू० ४. ४. ११८ ।

उक्त प्रकारेण दक्षिणभागे विकृष्य पश्चिमभागे उदगप-
वर्गं “हिमस्यत्वेत्यनेन मन्त्रेण * विकर्षेदित्याह,— “अथ
अघनाह्नेनेति । ‘यहै शीतस्य’ इत्यादिकस्याय मर्थः— ‘यत्’
काले ‘शीतस्यापि प्रशीतं’ प्रकृष्टं शीतं ‘तद्दिमस्य जरायु
जरायुशब्दो गर्भवेष्टनवचनः अतश्च जरायुर्यथा गर्भं माच्छा-
दयति तद्वदधिकं शीतमभिभवमाच्छादयतीति । हिमस्य
जरायुषेति शीतादप्यधिकशीतत्वमुच्यते इति । अत्र अना-
त्मका मण्डूकादय एव हिमस्य जरायुषेत्यनेन विवक्ष्यते । तेन च
शब्देन तेषां मभिधानं प्रकृष्टशमनसमर्थत्वात् सूचनार्थमिति
प्रतिपत्तव्यम् ॥ २६ ॥

अथोत्तरभागे प्रागपवर्गं “उर्ध्वं श्रुपेति † मन्त्रेण विकर्षे-
वेति विधत्ते— “अथोत्तराह्नेनेति मन्त्रसु स्पष्टार्थ इत्याह
यथैवेति ॥ २७ ॥

अथ पूर्वभागे “अपा मिद मित्यादि ‡ मन्त्रेण दक्षिणापवर्गं
विकर्षेत्त्याह अथ पूर्वाह्नेनेति । अथ मपि मन्त्रस्वष्टार्थ इत्याह—
“यथैवेति हे अग्ने यदेतन् मण्डूकावकावेतसः शाखालक्षणं
अर्जु इदं अपान्ययनं नितरां स्थानं अपा मत्पीयस्वेति तदयं
जलं सम्भवतीति । तत्राह समुद्रस्येति नद्यन्वीयसी मपानयन
कृतम् । अपि तु ‘समुद्रस्य’ जलनिधिरेव ‘निवेशनं’ निवे-

* वा० खं० १७. ५ ।

† वा० खं० १७. ६ ।

‡ वा० खं० १७. ७ ।

यतेऽस्मिन्निति निवेशनं अधिकरणे लुट् स्थाने मित्यर्थः ।
 एवञ्च तथाविधेन मण्डूकादिना विकर्षणे यतः अतस्त्वां
 प्रवोमि ते हेतयो ज्वालाः अस्मादन्यां 'क्षपन्तु अस्मभ्यं' तु त्वं
 पावकं 'शिवश्च' भवति मन्त्रार्थः । तद्वाग्ने विकर्षणप्रकारं
 हस्ताभिनयेन दर्शयन् दक्षिणभागादिक्रमेण विकर्षणात् सिद्धं
 प्रादक्षिण्यक्रमं प्रशंसति । इत्यग्रे विकर्षतीति,— “देवचेति ।
 देव मनुष्येभ्यो * सूत्रेण देवार्थे वा प्रत्ययः । देवं देवं देवोचितं
 भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

आत्मभागविकर्षणस्य प्राथमिकत्वं सुपपादयति,— “आ-
 त्मान मिति दक्षिणार्धे नेत्यादिना विहितं विकर्षणं मन्त्रे-
 रात्मभागे एव क्रियते । अतश्चान्ते आत्मानं विकर्षतीत्येतदुप-
 पन्नं कुतः सम्भवति । जायमानस्य करचरणाद्यवयवजातस्य
 मध्ये पूर्वमात्मभाग एव सम्भवति तत् सकाशात् करचरणादीनां
 मुत्पत्तेरिति । अथ दक्षिणपक्षादीनां विकर्षणं विधाय तत्क्रमसिद्धं
 प्रादक्षिण्यं पूर्ववत् प्रशंसति ॥ २९ ॥

अथेति पक्षादीनां विकर्षणं मात्मभाग मभिलक्ष्य कुर्या-
 दित्याह । अभ्यात्ममिति अभ्यात्मना मभि अभ्यात्मं लक्षणे-
 नाभिप्रती अभि सुख्य इत्यव्ययवी भावसमासः । अनश्नेति
 समासान्तदृष्ट्वा विकर्षणानुसारेण 'शान्तिं' निहितवान् भवतीः

* 'देवमनुष्यपुरुषपुरुषसर्गोभ्यो द्वितीयासप्तन्योर्वहुलम्— पा० ख०

त्याह । अभ्यास मेवेति कथं मभ्यासं विकर्षणं भवतीति ; तत्राह परस्मादिति । अथ दक्षिणपक्षादोनां विकर्षणेषु मन्त्रान् विधत्ते, — अने पावक रोचिषेत्यादिना मन्त्रेषु * पावक-शब्दप्रयोगस्याभिप्रायः साह — ‘पावकं’ पावक मिति ‘यत्’ खलु वस्तु ‘शिवं’ तस्यैकार्यं प्रदर्शनं ‘शान्त’ मिव तत् ‘पावकं’ भवति । अशान्तस्य शुद्धिं सम्पादकत्वात् अतश्चान्तेः शान्तता सिद्धये तेन शब्देन सम्बोधन मिति ॥ ३० ॥

भावः विकर्षणे विनियुक्तानां मन्त्राणां सप्तत्वसङ्ख्या प्रशंसति, — “सप्तभि रिति । ‘सप्तचितिकाऽग्नि’ रित्यनेन ‘सप्तर्त्तवः सम्बत्सरः सम्बत्सरोऽग्नि’ रित्यनेन च पृथग्विवाग्नेः सप्तसङ्ख्यायागः प्रदर्श्यते । पञ्च चितयो नित्याः इतरे द्वे चिती नैमित्तिके इति सप्तचितयः अधिमासापेक्षया सप्तर्त्तवः । यस्मिन् वंशे मण्डूकादीनि वृक्षा विजृष्टन्तं वंशं मुत्करे प्रदक्षिणेतित्याह तं वंश मिति ॥ ३१ ॥

अथैनं मग्निं परितः सामभिर्गायेदित्याह — “अथेति । विहितं सामगानं मन्त्ररूपतया प्रशंसति । अत्रैष इति । कथं मेतत् साम्ना मन्त्ररूपञ्च मिति, तत्राह — “सामानीति । ऋगात्मके शरीरेव स्थानाधिकारादि पञ्चभेदविशिष्टत्वात् वा साम्ना प्राणत्वं प्राणवामृतं खलु प्राणसम्बन्धे मरणाभावात् । अतश्च प्राणरूपेण साम्नामव्यधमजरूपत्वात् सामगानेना मृतं मुक्तं रूपं मस्मिन्नग्नी निर्दधातीत्यर्थे तच्च सामगानं सर्वतः कर्त्तव्यं

मित्याह । “सर्वत इति । अतः पुनस्तदेव सामगानं प्रजा-
पति सम्बन्धिन आत्मनः अनस्थिकामृतरूपत्वसाधनतया प्रशं-
सति ॥ ३२ ॥

“यद्वेदेन मिति । एतस्मिन् काले खलु ‘देवा’ ‘इमं’
प्रजापतिसम्बन्धिन ‘आत्मानं’ शरीरं ‘अनस्थिकमत’ एव
‘कुर्वीमहीति’ अकामयन्त अस्थाविनश्वरत्वेन तद्विशिष्टस्यापि शरी-
रस्य विनश्वरत्वात् तद्विहितं प्राणशरीरं कर्मलभ्यप्यनित्यर्थः ।
तत स्तो येन प्रकारेण ‘ममात्मान मनस्थिकं करवामह’
एतत् प्रकारं सुपजानीतेत्युक्त्वा पश्चात् कथं तत् ज्ञानोपय इत्य-
पेक्षायां “चेतयन्व मित्यब्रुवन् । तदाक्यश्च श्रुति स्वयं मेव विवृ-
णोति,—“चिति मित्यादिना । ‘चिति’ विमर्शमिच्छतेति खलु
‘ते अब्रुवन्’ एव मपि किमर्थं मब्रुवन् मित्याशङ्काह “तदिच्छ-
तेति । तदिति लिङ्गव्यत्ययः येन प्रकारेण ‘ममात्मान मन-
स्थिकं’ कुर्वीमहि तत् प्रकारं परिज्ञाय चिति मिच्छतेति ब्रुव-
न्नित्यर्थः ॥ ३३ ॥

पश्चात्तं तथा विचारयमाणा स्तदुपायत्वेन एतानि वक्ष्य-
माणानि गायत्रादीनि सामानि दृष्ट्वाते रेनं परिणीयैत
मात्मानं यथोद्दिष्टं मकुर्वन् अतस्तद्वदेव यजमानोऽपि कुरुते
सर्वत इति । पूर्वादिभागेषु सर्वतो गानेन शरीरं सर्वतः
कात्स्न्येन मनस्थिकं ममृतं करोति । विहितं गानं मासी-
नेन तिष्ठता वाकार्षं मिति । तत्र स्वेच्छयान्तरं प्रकारेण
नत् प्रसूतो नियम माह — “तिङ्गिति । तत्र हीत्यस्यार्थं

विवरणं कृत्स्नं मिति । तत्र हिङ्कारे खलु कृत्स्नं सामं भवति । सामान्यरूपेण हिङ्कारे कृत्स्नं मपि सामवर्त्तत इति अनेनैवाभिप्रायेण न्युत्यन्तरेषुक्तं हिङ्करोति । सामं वा करोति । अथैनं सामभिः परिगायतीति सामान्येन विधानात् देशविशेषे सामविशेषगानं मभिधत्ते ॥ ३४ ॥

“गायत्र मित्यादिना । ‘तत् सवितुर्वरेण्य’ * मित्याद्या गायत्र्या सृच्युत्पन्नं सामं गायत्रम् । तत् पूर्वभागे गायेत् । एवञ्च गायत्र्या अग्निना सङ्घोत्पत्ते ततोत्पन्नस्यापि साङ्घो-
ऽग्नित्वादस्य सञ्चिताखिललक्षणस्य प्रजापते रग्नि मेव शिरः प्रदेशत्वात् किञ्चास्य शिर एवेतेन सामगानेन ‘अनस्यिक ममृतं’ करोति ॥ ३५ ॥

अभित्वा गूरनोनुम’ † इत्येतस्या सृच्युत्पन्नं सामं रथन्तरं तद्विचित्रपत्रे गायेत् । एवञ्चास्य पृथिवी मेव दक्षिणं पक्षं कृतवान् भवतीति आह— “रथन्तर मित्यादिनां अस्याः

* गायत्रसामः—

• तत्सवितुर्वरेण्यम् भर्गोदेवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

—इति उ० ६ प्र० ३ अ० १० सू० १ ऋचि ।

† रथन्तरम्—

अभि त्वा गूर नोनुमो ऽदग्धा इव धेनुवः ।

इष्टान मस्य जगतः खर्द्वश्च मीष्टान मित्र तस्युयः ॥

—इति ऋ० ३ प्र० १ अ० ५ द० १ ऋचि, अ० २ प्र० १ अ० २१ सामः ।

हीति । “इमे इति । हस्ताभिनयेन दर्शयति । यत इमे
सर्वे रसा यस्या मवतिष्ठन्ते । अतोऽतिगयरसाभारत्वेन इयं
रसवतः रसतम एव रसंतमः * तच्च परोक्षकामवादेवा रयन्तर
मभिदध इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

‘त्वामिदं हवाम’ † इत्येतस्या मृच्युत्पन्नं साम दृष्टुं तदु-
त्तरे पक्षे गायेत् । तथावदिव मेवास्तोत्तरं पक्षं ज्ञातवान् भव
तीत्याह — “दृष्टदुत्तरे पक्ष इति । ‘वर्हिष्ठा अतिशयेन दृष्टती
दृष्टच्छब्दादतिशयार्थे इष्टनिष्ठिलोपे च रूपम् ॥ ३७ ॥

‘कयानश्चिन्ना भववद्’ ‡ इत्यस्या मृच्युत्पन्नं साम वाम-
देव्यम् । तदात्मभागे गायेदित्याह । “वामदेव्य मिति । आत्म-

* ‘रसतमः रसतम एव रसंतमः’—इति ह ।

† दृष्टव्यामः—

त्वाऽमिदं हवामहे सातौ वाजस्य कारवः ।

त्वां दृष्टेभ्यश्च सत्पतिं नरत्वां काष्ठास्वर्तः ॥

—इति ह० १५० १५० ५८० २ अचि, आ० १५० १५० २७ साम

‡ महावामदेव्यसामः—

कया नश्चिन्ना भववदूति सदादृष्टः सखा ।

कया अश्चिन्ना दृता ॥ १ ॥

कक्षा सखी मदानां मश्चिन्ना मत्सदन्वसः ।

इष्टान्निदास्ये वसु ॥ २ ॥

अभी पु नः सखीना मविता जरितृषाम् ।

अतस्मवास्तये ॥ ३ ॥

—इति उ० १५० १५० १५० १—३ अच्यु, उ० १५० १५० ५ साम ।

भाने वामदेयस्य गग्नेन वायु मेवात्मानं करोतीत्याह । “प्राची वा इति । “सर्वेषां सु हैष देवानां मात्मा यद्वायुरिति । तद्भावे तेषां व्यवहाराभावादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

अथ पुच्छे ‘यज्ञायज्ञीय’ * साम गायेदित्याह,— ‘यज्ञायज्ञिय’ मिति । ‘यज्ञायज्ञाय वो ऽग्नय’ इत्येतस्याः सृच्युत्पन्नं साम यज्ञायज्ञीयम् । यज्ञायज्ञं यज्ञोऽस्मिन्नस्तीति विगृह्य मतीच्छः सूक्तसाम्नोरिति सामर्थ्येच्छः । अस्य इयादेशः, अत्र यज्ञायज्ञीय मिति । अस्वत्वं छान्दसम् । यज्ञायज्ञीयस्य चन्द्रात्मतां प्रतिजानीते । ‘चन्द्रमा वै यज्ञायज्ञीय’ मिति । तदेवोपपादयति “यो हि कषेति । ‘यज्ञः सन्तिष्ठते’ सम्पूर्णता मेति । तस्माद्दुतीयां रसा” एनं चन्द्रमस मेतेति । अतएव देवास्तु सुपजोवन्ति । अतो यज्ञादुति रसस्य चन्द्रं प्रति प्राप्तिद्वारा यज्ञायज्ञः कर्त्तव्य एव यज्ञः एत मप्येति । तस्मात् ‘यज्ञो यज्ञ’ एत मेतीति, चन्द्रमा यज्ञायज्ञीय मित्यर्थः ॥ ३९ ॥

अस्तु यज्ञायज्ञीयस्य चन्द्रात्मकत्वम् । ततः, किं प्रकृते समायात मिति तु माह— चन्द्रमस मेतेति “प्रजापतेर्हृदय मिति । किञ्चित् साम तदप्यत्र गायेदित्याह— “अथेति । तत् साम आदित्यात्मना स्तीति । “असौ वा इति । आदित्यस्य हृदय

* यज्ञायज्ञीय सामः—

यज्ञायज्ञाय वो अग्नये गिरा गिरा च दक्षसे ।

प्र प्र वयमन्तं जातवेदसं प्रियमित्रं प्र शंसिषम् ॥

—इति छ० १ प्र० १ अ० ४८० १ ऋचि, मे० १ प्र० २ अ० २५ साम ।

सादृश्यं प्रदर्शनेनोक्तं 'प्रजापतेर्हृदयसादृश्यं प्रजापतेनोक्तं' प्रजा-
पतेर्हृदयत्वं उपपादयति । 'अक्षय' लक्षण एत इति । गायत्र्या-
दीनां गानस्य स्थानं विशेष उक्तः । अथैतद्गानं कस्मिन्
स्थाने कर्तव्यं मिति तत्राह,— 'आत्मन्' इति आत्मभागेति ।
यत्र क्वचित्क्रियतेति तत्राह— "निकक्ष इति । निकक्षावप्युभौ
विद्येते इति तत्रान्यतरस्मिन् क्रियसेत्यत आह— "दक्षिणे
निकक्ष इति । अतोऽस्मान्निकक्षा हृदयं 'ने दीय उत्पन्नं'
सन्निहितं तदीय इत्यस्यान्तिकार्यत्वात्तद्योगे 'दूरान्तिकार्यः
षष्ठान्यतरस्या' * मिति पक्षे प्रकरणात् पञ्चम्याविधानादत
इति पञ्चमी इयं प्रजापते हृदयस्यादित्यात्मकत्वात्तस्य
गानेनादित्य मेवाग्ने रात्रमभागं करोतीत्याह,— "आदित्य
मेवेति ॥ ४० ॥

प्रजापतेर्हृदयं गायत्रादिसामवत् च कस्याश्चिदचि न गीयते ।
अपि तु केवलं प्रजाशब्दे प्रजापतिशब्दे च गीयते अतएव आप-
स्तम्बेन सूत्रितं,— "प्रजापतेः सामानृचं गायतीति † अतस्तस्य
साम स्तयोः शब्दयोर्गानं प्रशंसति,— "प्रजासु चेति । न च
ता प्रजासु प्रजापता वित्यभिधेयं निर्देशः क्रियते नहि तत्र
गानं सम्भवति अशक्यत्वात् नचायं शब्दनिर्देशः । प्रजास्त्विति
बहुवचनवैयर्थ्यात् । अतः कथं मस्य वचनस्योपपत्तिरिति
नैतदस्ति वाच्यवाचकयोर्भेदं विवक्षया वाचकशब्दे क्रियमाणं गानं

* पा० सू० २. ३. ३४ ।

† आप० श्रौ० सू० ३. १२. ७ ।

वाचे क्रियत इत्युपचर्यते । तद्यत् 'प्रजासु हृदयं दधाति'
अथ 'यत् प्रजापतो गायति तदग्नी हृदयं दधातीति' ।
अभिधेयेफलसम्बन्धप्रदर्शनात्तदनुरोधेनाभिधेये एव गायतीति ।
उपचारोक्तेरभिप्रायः पूर्वं प्रजा प्रजापतिशब्दयोर्गानेन प्रजासु
अग्नी च हृदयं निधीयत इत्युक्तम् ॥ ४१ ॥

अथान्ते स्तदुभयात्मकत्वात् तत्रैव गाने तत्रोभयत्रापि हृदयं
निधीयत इत्याह,— “यद्वेवेति । प्रजाशब्देन प्रजापतिशब्देन च
तस्य गानं मग्नौ क्रियते । अतश्च पूर्वन्तच्छब्दयाभिधेयप्राधान्ये-
नान्ते रूपसर्जनत्वं युक्तम् । अत्र तु अग्निप्राधान्येन तच्छब्दद्वया-
भिधेयस्योपसर्जनत्वं मुच्यत इति विभागः । “अयं वा अग्निः
प्रजाश्च प्रजापतिश्चेति । स यः प्रजापतिर्व्यस्रंसताया मेव 'स
योऽयं मग्निश्चियत इति श्रुतेः अग्निस्तावत् प्रजाः प्रजापतेश्च
सर्वप्रजा निर्मादृत्त्वेन तदात्मकत्वात्तद्वाराग्निरपि प्रजात्मक
इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

अथैतानि गायत्रादीनि सामानीष्टकारूपेण स्तूति— “ता
हैता इति । सामानि भवन्ति प्राणा वै सामान्यमृतं सु वै
प्राणा अमृतं मेवास्त्रिंशे तद्रूपं मुत्तमं दधातीति सामान्ता-
वदमृतत्वं युक्तं मेव इष्टकानां प्रतिदिशं सुपधीयमानत्वा-
दुपधानवादे तेषां प्रतिदिशं गानादिष्टकात्त्वोपचारः । एवञ्च
तान्येतानि सामान्यमृतेष्टका भवन्ति । “ता हैता इति
स्तूलिलङ्गविशेषेष्टका पक्षे ताश्चेष्टका उक्तमाः सर्वाभ्य इष्टकाभ्यः
उपरित्यज्य उपरित्यज्य उपदधाति । तेनास्य दृश्यमानस्य

सर्वस्याप्यमृतं मुत्तमं दधाति । तस्मादस्य सर्वस्य प्रपञ्चस्या-
मृतं मुत्तमं भवति । विहितं सामगानं समाख्यानादुक्तातुः
प्राप्नोतीति । तदपवाद माह— “नान्योऽध्वर्योरिति । इतरस्य
गातृत्वे दोष माह— ‘इष्टका वा एता इति । एतेषां साम्ना
मिष्टकास्वादितृकानां चाध्वर्युणोपधेयत्वादितरस्य * गातृत्वे तदु-
पधानवैधुर्येणाध्वर्युर्निर्जितः पराभूतो भवेदित्यर्थः ॥ ४३ ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

नवमकाण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम् ,

सप्ताब्दीन् पञ्चसौरींस्त्रिदशतन्त्रताधेतुसौवर्णभूमीः ।

रत्नोत्सां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यौ ,

व्यश्राणोद्दिश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।
 आण्योत्थं प्राण्यजन्मा लवणज मन्त्रणः शार्करं चार्कतेजाः ,
 रत्नाब्धौ रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणायः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

॥ अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

— — —

उपवसथीयेऽहन्प्रातरुदितऽआदित्ये * । व्वाचं
व्विसृजते व्वाचं व्विसृज्य पञ्चगृहीत माज्यं गृह्णीते
तत्र पञ्च हिरण्यशकलान् प्रास्यत्यैतत् त्रयं
समासितं भवति दधि मधु घृतं पात्र्यां वा स्थाल्यां
व्वोरुविल्यां तदुपरिष्ठाद्दर्भमुष्टिं निदधाति† ॥ १ ॥

अथाग्निं मारोहति । नमस्ते हरसे शोचिषे
नमस्ते ऽअस्त्वर्चिष ऽइत्यतैष सुर्वोऽग्निः संस्कृतः
स एषोऽव तस्मा ऽअलं युद्धिऽस्याद्यं जिह्वि-
सिषेद्य मु वा ऽएष हि नस्ति हरसा वै नः शोचिषा
व्वार्चिषा वा हि नस्ति तयो है न मे ष एतैर्न हि-
नस्त्यन्यांस्ते ऽअस्मत्तपन्तु हितयः पावको ऽअस्मभ्यः
शिवो भवेति युथैव युजुस्तथा वन्धुः ॥ २ ॥

आहुद्वाग्निं स्वयमावृत्तां व्याघारयति ।
आज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो वन्धुः ॥ ३ ॥

* 'आदित्ये'—इति ग, घ ।

† 'निदधाति'— इति ग, घ ।

स्वयमात्मसां व्याधारयति । प्राणः स्वयमात्मसा
प्राणे तद्धनं दधाति * ॥ ४ ॥

यद्वै स्वयमात्मसां व्याधारयति । उत्तरवेदि-
हैषान्नेरुथ या ममं पूर्वां व्याधारयत्यध्वरस्य साथं
हैषान्नेस्ता मेतद् व्याधारयति ॥ ५ ॥

पश्यन्तु हिरण्यं व्याधारयति । प्रत्यक्षं वै
तद्यत् पश्यति प्रत्यक्षं सोत्तरवेदिः प्राप्ता एवेह
भवन्ति परोऽक्षं वै तद्यत् प्राप्ताः परोऽक्ष मिय
मुत्तरवेदिः ॥ ६ ॥

स्वाहाकारेण तां व्याधारयति । प्रत्यक्षं वै
तद्यत् स्वाहाकारः प्रत्यक्षं सोत्तरवेदिर्व्वेत्कारेण-
मां परोऽक्षं वै तद्यद्वेत्कारः परोऽक्ष मिय मुत्तर-
वेदिराज्येनाज्येन ह्युत्तरवेदिं व्याधारयन्ति पञ्च-
गृहीतेन पञ्चगृहीतेन ह्युत्तरवेदिं व्याधारयन्ति व्यति
हारं व्यतिहारं ह्युत्तरवेदिं व्याधारयन्ति† ॥ ७ ॥

* 'दधाति'—इति ख ।

† 'व्याधारयन्ति'—इति ख ।

नृषदे वेडिति । प्राणो वै नृषन् मनुष्या
 नरस्तद्योऽयं मनुष्येषु प्राणो ऽग्निस्तु मेतत् प्रीणात्य-
 स्मृषदे वेडिति यो ऽप्स्वग्निस्तु मेतत् प्रीणाति
 बर्हिषदे वेडिति य ओषधिष्वग्निस्तु मेतत् प्री-
 णाति व्वनसदे वेडिति यो व्वनस्पतिष्वग्निस्तु
 मेतत् प्रीणाति स्वर्विदे वेडित्यय मग्निः स्वर्वि-
 दिम् मेवैतद्गन् प्रीणाति ॥ ८ ॥

यद्देवाह । नृषदे वेडस्मृषदे वेडित्यस्यै वैता-
 न्यग्नेर्नामानि तान्येतत् प्रीणाति तानि हविषा
 देवतां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा
 देवता न सा यस्यै न गृह्यतेऽथो ऽएतानेवैतदग्नी-
 नस्मिन्नग्नौ नांमग्राहं दधाति ॥ ९ ॥

पञ्चैता आहुतीर्जुहोति । पञ्चचितिकोऽग्निः
 पञ्चऽर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्याव-
 त्यस्य मावा तावतैवैन मेतदग्नेन प्रीणाति* ॥ १० ॥

अथैनं समुक्षति । दध्ना मधुना घृतेन

जायते ऽएष एतद्युच्चीयते स एष सर्वस्मा ऽअन्नाय
जायते सर्व्वमेतदन्नं यद्दधि मधु घृतं सर्व्वेणै-
वैन मेतदन्नेन प्रीणाति सर्व्वतः समुच्चति सर्व्वत
एवैन मेतत् सर्व्वेणान्नेन प्रीणाति ॥ ११ ॥

यद्देवैनं समुच्चति* । अत्रैष सर्व्वो ऽग्निः
संस्कृतस्तस्मिन् देवा एतद्रूप मुत्तम मदधुस्तथैवा-
स्मिन्नय मेतद्रूप मुत्तमं दधाल्यन्नं वै रूप मेतदु
परम मन्नं यद्दधि मधु घृतं तद्यदेव परमं रूपं
तदस्मिन्नेतदुत्तमं दधाति सर्व्वतः समुच्चत्यपि
बाह्वेन परिश्रितः सर्व्वत एवास्मिन्नेतद्रूप मुत्तमं
दधाति दधैस्ते हि शुद्धा मेध्या अग्नैरयं हि
देवानाम् ॥ १२ ॥

यद्देवैनं समुच्चति । एतदे यत्रैतं प्राणा
ऋषयोऽग्रे ऽग्निं समस्कुर्व्वं स्तदस्मिन्नदोऽमुं पुर-
स्ताद् भागं मकुर्व्वताद् सजूरब्दीय मथास्मिन्नेतं
सञ्चित ऽउपरिष्ठाद् भागं मकुर्व्वत तद्यत् समुच्चति

यु ऽएवास्मिंस्ते प्राणा ऋषयः सुद्धित ऽउपरिष्ठाद्
भाग मुकुब्धत तानिवैतत् प्रीणाति दध्ना मधुना
घृतेन तस्योक्तो वन्धुः ॥ १३ ॥

ये देवा देवानाम् । यज्ञिया यज्ञियाना
मिति देवा ह्येते देवानां यज्ञिया उ यज्ञियानां
संवत्सरीण मुप भाग मासत ऽइति संवत्सरीण
ह्येते ऽएतं भाग मुपासते ऽहुतादो हविषो यज्ञे
ऽअस्मिन्नित्यहुतादो हि प्राणाः स्वयं पिवन्तु मधुनो
घृतस्येति स्वयं मस्य पिवन्तु मधुनश्च घृतस्य चेत्ये-
तत् * ॥ १४ ॥

ये देवा देवेषु† । अधि देवत्व मायन्निति देवा
ह्येते देवेष्वधि देवत्व मायन्ये ब्रह्मणः पुर ऽएतारो
ऽअस्येत्यय मग्निर्ब्रह्म तस्यैते पुर ऽएतारो येभ्यो न
ऽऋते पवते धाम किञ्चनेति न हि प्राणेष्व
ऽऋते पवते धाम किञ्चन न ते दिवो न पृथिव्या

* 'चेत्येतत्'—इति ग ।

† 'देवेषु'—इति ख, 'देवेषु'—इति ग ।

ऽअधि स्तुष्टिति नैव ते दिवि न पृथिव्यां यदेव
प्राणभृत्तस्मिंस्त ऽदृत्येतत् * ॥ १५ ॥

द्वाभ्यां समुचति । द्विपाद्यजमानो यजमानो
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तैवैन मेतत्
समुचति † ॥ १६ ॥

अथ प्रत्यवरोहति । प्राणदा अपानदा ऽदृति
सर्व्वे हैते प्राणा योऽय मग्निश्चितः स यदेता मत्रा-
त्मनः परिदां न वदेतात्र हैवास्त्यैष प्राणान् वञ्चि-
ताथ यदेता मत्रात्मनः परिदां वदते तथो हास्त्यैष
प्राणान्न वङ्क्ते प्राणदा अपानदा व्यानदा व्वर्ची-
दा व्वरिवोदा इत्येतद्वा मे ऽसीत्येवैतदाहान्यांस्ते
ऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावको ऽअस्मभ्यं शिवो भवेति
यथैव यजुस्तथा वन्तुः ‡ ॥ १७ ॥

प्रत्येत्य प्रवर्ग्योपसङ्गां प्रचरति । प्रवर्ग्योप-

* 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'समुचति'—इति ख ।

‡ 'वन्तुः'—इति ङ ।

सङ्गां प्रचर्याथाम्ने व्रतं वार्धव्रतं वा प्रयच्छ-
त्यथ प्रवर्ग्यैपिसङ्गा मथ प्रवर्ग्य मुत्सादयत्याप्त्वा तं
कामं यस्मै कामायैनं प्रवृणक्ति ॥ १८ ॥

तं वै परिष्यन्द ऽउत्सादयेत् । तप्तो वा ऽएष
शुशुचानो भवति तं यदस्या मुत्सादयेदिमा मस्य
शुगृच्छेद्यदपूत्सादयेदपोऽस्य शुगृच्छेद्य यत् परि-
ष्यन्द ऽउत्सादयति तथो ह नैवापो हिनस्ति नेमां
यदुहाप्सु न प्राच्यति तेनापो न हिनस्त्यथ यत्
समन्त मापः परियन्ति शान्तिर्वा ऽआपस्तेनो ऽद्वमां
न हिनस्ति तस्मात् परिष्यन्द ऽउत्सादयेत् ॥
॥ १९ ॥

अग्नौ त्वेवोत्सादयेत् । इमे वै लोका एषो
ऽग्निरापः परिश्रितस्तं यदग्ना ऽउत्सादयति तदे-
वैनं परिष्यन्द ऽउत्सादयति * ॥ २० ॥

यद्वेवाग्ना ऽउत्सादयति । इमे वै लोका एषो
ऽग्निरग्निर्वायुरादित्यस्तदेते प्रवर्ग्याः स यदन्यत्रा-

* 'ऽउत्सादयति'—इति ख ।

ग्नेरुत्सादयेदेतांस्तद्देवान् बहिर्द्वाभ्यो लोकेभ्यो दध्या-
दथ यदग्ना ऽउत्सादयत्येतानेवैतद्देवानेषु लोकेषु
दधाति * ॥ २१ ॥

यद्देवाग्ना ऽउत्सादयति । शिर ऽएतद्यज्ञस्य
यत् प्रवर्ग्य ऽआत्माय अग्निश्चितः स यदन्यत्वाग्ने-
रुत्सादयेद्वह्निर्वास्माच्छिरो दध्यादथ यदग्ना ऽउत्-
सादयत्यात्मानं देवाश्चैतत् संस्कृत्य शिरः प्रति-
दधाति ॥ २२ ॥

स्वयमावृत्त्या सृष्टुं प्रथमं प्रवर्ग्य मुत्साद-
यति । प्राणः स्वयमावृत्त्या शिरः प्रवर्ग्य आत्माय
मग्निश्चितः शिरश्च तदात्मानं च प्राणेन सन्तनोति
सन्दधात्युत्साद्य प्रवर्ग्य यथा तस्योत्सादनम् ॥
॥ २३ ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [२. १.]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे , त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

औपवसथ्यदिवसात् प्राचीने दिवसे कर्त्तव्यं प्रयोग मभि-
धाय तथा तस्मिन् दिवसे कर्त्तव्यं मभिधत्ते । “उपवसथी-
येहन् इत्यादिना । ‘प्रातरुदित आदिचे वाचं विसृजते’ च
यजमानः वाचं विसृज्येत् । यत्र पूर्वकाले मात्रे ज्ञा प्रत्ययः
न हि तत्र पूर्वोत्तरप्रक्रियायाः समानकर्त्तृत्व मस्ति । यज-
मानस्य वाग्विसर्जनादध्वर्योराज्यग्रहणादिति पात्री शरावा-
कारा स्थाली तु पिठरा कारां * उरुविल्यां महामुखां
व्यत्ययेन डी-प्रत्ययः । “तदुपरिष्ठादिति । यत्र प्राच्यां स्थाल्यां
वा दध्यादित्रयं समासितं तदुपरिष्ठादित्यर्थः ॥ १ ॥

अथाग्निं मारोहतीति “दर्भसुष्टि निधानानन्तरम् तदाज्यं
दध्यादित्रयं समासितं तदुपरिष्ठाच्चादाय “नमस्त †” इति मन्त्रे-
णाग्निं मारोहेत् । अतएव कात्यायनः,— “उभय मादाय
चित्यारोहणं नमस्त इति ‡ इति । आरोहणे नमस्त इत्यस्य मन्त्रस्य
पूर्वाहस्य घाठे प्रयोजन माह— “अत्रैव सर्वोऽग्नि रिति ।

* ‘पिठरांकासु (रुषि)ल्यां (।)’—इति ह ।

‘पिठरांकां उल्यां’—इति भ ।

‘पिण्ड एकां उल्यां’—इति ञ ।

† वा० सं० १७. ११ ।

‡ का० औ० सू० १८. ३. ५ ।

अत्राग्निवसरे एषोऽग्नि सर्वः संस्कृतः साकल्येन कृतसंस्कारः
 अतोऽत्र स एषोऽग्नि यद्वस्तु हिंस्यात् यं जिहिंसिषेत् तस्मै अलं
 समर्थं हनने ऋयाहननस्य चेत्युभयस्यापि समर्थं स च यं हिनस्ति
 एनं 'हरसा शोचिषा वा हिनस्ति' । अतश्चास्य मन्त्रभागस्य
 पाठेन एनं मध्यं एतै हरः प्रभृतिभिर्न हिनस्ति । हरं
 इति हरणसमर्थं तेजः वोच इति शोचनसमर्थं अर्चिरिति
 दहने प्रशस्तं तेजः । मन्त्रस्य द्वितीयार्थं स्रष्टार्थं मित्याह ।
 अन्यास्ते अस्मदिति हे अग्ने हरसे नमोऽस्तु शोचिषे नमो-
 ऽस्तु तथा ते अर्चिषे नमोऽस्तु । अन्यास्ते अन्यात् अस्मच्छत्रून्
 ते हेतयः हरः प्रभृतय स्तपन्तु । अस्मभ्यन्तु त्वं पावकाः
 शिवश्च भव ॥ २ ॥

अग्निमारुह्य किं कुर्यादत आह— “आरुह्याग्नि मिति ।
 प्रथमं मध्यमोत्तमासु चितिषु तिस्रः स्वयमाट्क्षां उपधीयन्ते ।
 तत्र तृतीयायां स्वयमाट्क्षायां व्याघारणक्रियाया इप्सित-
 तमत्वात् मध्यमो स्वयमाट्क्षा मिति द्वितीया व्याघारणं नाम
 एकस्मात्कोष्ठात्कोष्ठान्तरं प्रत्याज्यधाराक्षारणम् । तच्च व्याघारणं
 यच्च गृहीतिनाज्येन क्रियेतेति * तस्योभयस्य ब्राह्मणं प्रायुक्तं
 मित्याह— “आज्येनेति ॥ ३ ॥

अथ व्याघारणस्य स्वयमाट्क्षा धारकत्वं प्रशंसति । स्वय-
 माट्क्षायाः प्राणत्वं सप्तमकाण्डे † अभिहितम् । प्राणो वै स्वय-

* का० श्रौ० सू० १८. ३. ६ ।

† पुरस्तात् ७ का० ४ ब्रा० २ ब्रा० २ कण्ठी (पृ० २६३ प्र० १६) ।

मातृसा प्राणोह्यैवैतत् स्वयमात्मन आढन्ते इति । अतश्चाग्नि-
सस्वम्भिनि प्राणे तदाव्यलक्षणमन्त्रविहितवान् भवति । प्रका-
रान्तरेणापि स्वयमातृसायां व्याघारणमुपपादयति ॥ ४ ॥

यद्वेति । एषा स्वयमातृसा अग्ने रुत्तरवेदिः (खलु ।
अथ या ममुत् बुद्धौ परमर्शं पूर्वा मुत्तरवेदिं व्याघारयति ।
स पुनः सोमयागस्य अतोस्यां स्वयमातृसायां व्याघारणाग्रे
रुत्तरवेदिः) * तर्हि तद्व्याघारणे पूर्वोत्तरवेदिवत् ॥ ५ ॥

हिरण्यदर्शनादि † पूर्वकत्वेन भवितव्यमित्यत आह—
“पश्यंस्तुवेति । प्रत्यहं सोत्तरवेदिसंयुक्तमन्त्रादिनिर्मितत्वा-
भावेनोपचारिकोत्तरावदित्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥

स्वाहाकारस्य सर्वत्र हविःप्रदानसाधनत्वेन प्रत्यक्षवेत्-
कारस्य ‡ तु वृथाभावेन परोक्षत्वं आज्ञेन पञ्चगृहीतेन
व्यतिहारमुत्तरं वेदेव्याघारणात् तथैवास्या अपि उत्तर-
वेदित्वेन व्याघारणमुपपन्नमित्याह । “आज्येनेत्यादिना ।
व्यतिहारमित्यनेन पूर्वं दक्षिणांसे व्याघारणं तत उत्तरांशोणी
पश्चादक्षिणांशोणी तत उत्तरांसे तत मध्ये इत्ययं क्रमो
विवक्षितः ॥ ७ ॥

अथ क्रमेण मन्त्रान् प्रदर्शय व्याचष्टे । “नृषदे वेडिति
नृषु सीदतीति । नृषत् इति प्राणव्यतिरिक्तमपि वक्तुं

* ‘बन्धनीषिहान्तः प्रदर्शितः पाठो ज-पुस्तकमात्रे नास्ति ।

† का० श्रौ० सू० १८. ३. ७ ।

‡ बा० सं० १७. १२ ।

शक्यत इति विवक्षितोर्थो दर्शितः— “प्राणो वै नृषन्निति ।
नृषदित्यत्र नृ-शब्दस्य प्रसिद्ध एवार्थो विवक्षितो नेतर इत्युक्तं
मनुष्या नर इति एतन् मन्त्रसाध्यव्याघारणस्य फलं मुक्तम् ।
“तद्योऽय मिति । वेडिति सम्प्रदानार्थीयो निपातः । नृषदे
मनुष्येषु वर्त्तमानाय प्राणरूपायान्नये वेद् इदं माज्य-
रूपं हविर्देत्तमित्यर्थः । “अयं मग्निः स्वर्विदिति । ‘अयं’
सर्वित्रोग्निः ‘स्वर्वित्’ स्वर्गं लभयतीति स्वर्वित् स्पष्टार्थं
मन्यत् ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण मन्त्राणां मभिधानं प्रशंसति— “यद्देवाह
अप्सुषदे वेडिति * इत्यत्रेति शब्दः प्रकारवाचीनेन बर्हिषदे
वेडित्यादीन्यपि संगृहीतानि भवन्ति । एतानि नृषदित्या-
दीनि अस्यैव सञ्चिताग्नेर्नामानि अस्य सर्वात्मकत्वेन मनुष्यादि-
स्थिताग्न्यात्मकत्वात् । अत एतेन नान्येवनामानि प्रीणित-
वान् भवति । न केवलं तेषां प्रीणनं अपि तदेव तादृ-
सम्पत्तिरपीत्याह,— “तानीति । ‘यस्यै खलु देवतायै हविर्गृह्यते
सा देवता न’ भवति । अतोऽत्र नृषदादि नामानि चतुर्थं
तान्युच्चार्यहोमविधानात्तदर्थं हविर्ग्रहणं मिति हविषा तानि
नामानि देवतां कृतवान् भवति । किञ्च नृषदादि शब्दाभि-
धेयानाग्निनामग्राहं मस्मिन् सञ्चितेऽसौ निदधाति ॥ ९ ॥

आहुतीनां पञ्चत्वसञ्चयः कात्स्न्येन प्रीतिर्भवतीत्याह,—

“पञ्चेता इति । पञ्चगृहीत माज्यं दध्यादिकञ्चेत्युभय मय्यन्ने-
रुपयानीतं तत्राज्यस्य विनियोगोऽभिहितः ॥ १० ॥

अथावशिष्टस्य विनियोग माह— “अथैन मिति । तदु-
पयोग माह; “जायत एष इति ॥ ११ ॥

दध्यादीनां बहुधात् सर्वान्त्रयं विहितं तत् समुच्चयं
परिश्रिङ्गो बहिरपि कर्त्तव्यं मित्याह,— “सर्वत इति * ।
उपरिष्ठाद्भस्मसृष्टिं निदधातोत्युक्तान् दर्भान् समुच्चये विनियुज्य
प्रशंसति,— “दर्भे रिति । ‘अग्रं हि देवाना मिति’ हि शब्दः
शाखान्तरप्रसिद्धिं व्योतयति । अतएव तैत्तिरीयके श्रूयते,— “यत्
परुषि दिनं तद्देवाना मिति” † । अथ तैर्दध्यादिभिः समुच्चये
वास्मिन् संस्कृतेऽग्नी उत्तमरूपनिधानं भवतीति प्रशंसति । यद्देवेति
‘अन्नं वै रूपं’ मित्यादिना परमरूपत्वं सुपपाद्यते । अन्नस्तावद्-
पकारणत्वाद् रूपं परमत्वं तु दध्यादीनां रसातिशयवत्त्वादिति
दध्यादीनि परमं रूपं मित्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ पुनस्तान्येव दध्यादीन्यग्रेपरिष्ठाद्भागरूपेण प्रशं-
सति— “यद्देवेन मिति । अग्ने पूर्वं ‘यत्’ यस्मिन्नवसे
ऋषिशब्दाभिधेयाः ‘प्राणा’ विस्त्रस्तं प्रजापतिं, ‘समस्तुर्वन्’
तददः काले ‘अदः’ शब्दस्तस्य कालस्य विप्रकर्षं मभिधत्ते ।
‘अमुं भागं’ मकुर्वत ‘असु’ मित्यपि विप्रकृष्टो भाग उच्यते ।

* “सर्वतः समुच्चयपि वास्तेन परिश्रित इति”—इति का० श्रौ०

कृ० १८. ३. ८ ।

† तै० ब्रा० १. ६. ८. ५ ।

‘अमुं भाग’ मिति यदुक्तं तदेवाह अतः (१) ‘सजूरद्वीय’ मिति सजूरद्वीयऽभ्यवोभिरित्येतेन मन्त्रेण प्रतिपादितं होमरूपं मन्त्रं अथास्मिन् सञ्चितेऽनौ एवं तं दध्यादिलक्षणं सुपरिष्ठाङ्गं मकुर्वतानेव प्रीणाति । सञ्चितस्वाग्नेः प्राणविशिष्टत्वेन प्राण-
कृतोन्नेर्भागः प्राणानां मपि भवतीति तस्याग्नेरनेनोपरिष्ठाद् भागेन ‘तानेव’ प्राणान् प्रीणितवान् भवतीत्यर्थः । दध्यादि-
विषयं ब्राह्मणम् प्रागुक्तं मित्याह,— दध्नेति । तच्च सप्तम-
काण्डे कूर्मोपधानकथनावसरेऽभिहितम् * ॥ १३ ॥

अथ समुच्चये प्रथमं मन्त्रं दर्शयन् व्याचष्टे— “ये देवा देवानां मिति † देवा ‘यज्ञियानां’ यज्ञार्ह्याणां मपि यज्ञियं तत् पूर्वं कथं मेव सर्वेषां यज्ञार्हत्वादित्यर्थः द्वितीयं तृतीयं मादौ प्रसिद्धानि वित्याह ‘संवत्सरीणां’ मिति । एतस्य समुच्चयस्य संवत्सराद् क्रियमाणत्वादेतत् ‘संवत्सरीणो भाग’ यतः प्राणादध्यादौ नाहुता-
न्येषादग्निं अतोऽहुतादौ ‘हविष’ इत्युक्तम् । चतुर्थपादे मधुनो ब्रूतस्येत्यनेन प्रकृतं मेव मध्यादि उच्यत इत्याह— (“संवत्स-
रीणां मिति । एतस्य समुच्चयस्य संवत्सराद् क्रियमाणत्वा-
देतत् ‘संवत्सरीणो भाग’ यतः) ‡ स्वयमस्येति ॥ १४ ॥

अथ द्वितीयं मन्त्रं व्याचष्टे—“ये देवा देवेष्विति § । ‘देवाश्चेते’

* पुरस्तात् ७ का० ४ प्र० १ ब्रा० १ कण्ठी ।

† वा० सं० १७. १३ ।

‡ वन्धनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो ज-पुस्तकमात्रे अधिकः ।

§ वा० सं० १७. १४ ।

इति । एते देवाः प्राणादेवेषु 'अधि देवत्वं' अधिका देवास्तेषां भावस्तत्त्वं 'मायन्' प्राप्नुवन् तान्प्रति स्तेषां सुपञ्जीकृत्वात् । अत उक्तं 'ये देवा देवेष्विति' द्वितीयपादे सर्वात्मकत्वम् । ननु हृत्वाङ्गशब्देनानि वक्ष्यत इत्याह,— "अयमग्निरिति । तृतीयपादेः प्रसिद्ध्यर्थं इत्याह— "न हि प्राणेष्विति । तुरीयपादेऽभिप्रेतं विशेषमाह्वानेवति इति । 'ते' प्राणादित्यपि 'न' सन्ति पृथिव्या मपि न सन्ति 'किं' तु यदेव प्राणभृदन्तु तस्मिन् सन्तीत्ये- तदुक्तं भवति । देवानां मपि देवा यन्नियानां मपि यन्निया वै प्राणाः संवत्सरं सम्बन्धिनं भागं सुपासते । अस्मिन् पक्षे हविषा हुताग्रेष्वात्परं स्ते स्वयमस्य मधुनो घृतस्य पिवन्तु मधुनो घृतस्येति व्यत्ययेन कर्मणो पक्षी, मधु घृतं उपलक्षणं भित्तम् । दध्यपि पिवन्त्विति प्रथमस्यार्थः । ये देवाः देवेष्वपि अधिक- देवत्वं प्राप्नुवन् किञ्च ये अस्या अग्नेः पुरो गन्तारो भवन्ति तेभ्यो विना किञ्चिदपि शरीरं न प्रवर्त्तते प्राणा दिवः सानुषु पृथिव्या अपि सानुषु न सन्ति । किन्तु यदेव प्राण- भृत् तत्रैव सन्तीति द्वितीयस्यार्थः । 'सानु' शब्दस्य (यदा- दिषु मास्यत् स्थूना सुपसङ्गा मितितु आदेशम् । समुच्चण- मन्त्रयो हित्वसङ्गां अग्नेः समुच्चणसाकल्ये हेतुत्वेन प्रशंसति ॥ १५ ॥

"हाभ्या मिति । यजमानस्याग्निचयनेनाग्निवप्राप्ते यजमानो- ऽग्निः समुच्चणानन्तरम् प्रत्यवरोहेदित्याह यथेति) * ॥ १६ ॥

अवरोहणमञ्जपस्थानयनव्यतिरेकयो गुणादोषावाद् 'सर्वे
हेत' इत्यादिना 'योऽय मग्नि' अयनेन संस्कृतः एव सर्वे प्राणाः
प्राजापत्यात्मकत्वात् सर्वेषां प्राणा इत्यर्थः । अतः सोऽध्वर्यु
रचावसरे यदि 'आत्मन' एतां "प्राणदा * इत्येतान् मन्त्ररूपां
प्राणरक्षणं न वदेत तर्हि एषोऽग्निरस्याध्वर्योः 'प्राणान् वृञ्जीत'
वर्जयेदपगमयेदित्यर्थः । प्राणादेत्यादिमन्त्ररूप परिदाभिधाने
तु तथा न कुर्यात् ।

इत्थं मन्त्ररूपस्योपयोग मभिधायाय मन्त्रं व्याचष्टे—
"प्राणदा इति † । "एतद्वा मेऽसीत्येतदिति । 'मे' मर्त्य एषां
प्राणादीनां नासीत्येतदेवोक्तं भवति न पुनरन्यार्थं मित्यर्थः ।
हे अग्ने त्वम् मे प्राणापानाव्यानानां वर्चसो धनस्य च दातासि ।
अतो ब्रवीमि ते हेतयो ऽस्मादन्यां 'स्तपन्तु' 'अक्षभ्यं' तु 'पावकाः
शिवश्च भव' ॥ १७ ॥

अग्नेरपस्तु पश्चात् कर्त्तव्यं प्रयोग माह— "प्रत्येत्येति ।
अथास्मा इति 'अस्मै' यजमानाय 'व्रतं' पयः कृत्स्नं 'वा अर्ध-
व्रतं प्रयच्छति' 'अथ' तदा मेवोपराहिकाभ्यां 'प्रवर्ग्योपसङ्गां
प्रचर्य' अथ प्रवर्ग्य मुक्तादयति 'यस्मै कामायेनं प्रवृणक्ति' तस्य
कामस्याप्तेः स्यात् इत्यर्थः ॥ १८ ॥

'प्रवर्ग्य मुक्तादयति' सामान्येन विधानाद्यत्र कश्चित् प्रसङ्गा-
वाह, — "तं वा इति । परितः खन्दो जलस्रवणं यस्य

* "प्राणदा इत्यवरोहति"—इति का० श्रौ० सू० १८. ३. ८ ।

† वा० सं० १७. १५ ।

परिष्यन्दो द्वीपः * ननु पृथिव्या मसु वा कस्मान्नोत्साद्यत इत्याह,— “तप्तो वा इति । एष प्रवर्ग्य स्तप्तत्वाच्छोक-
विशिष्टो भवति । अतस्तं यदि पृथिव्यां सुत्सादयेत् तदा
तस्य शोकः पृथिवीं प्राप्नोति । अथ यद्यसु उत्सादयेत्
तस्मात् शोकापः प्राप्नोति । तस्मात् तत्र नोत्सादनीयः
किन्तु परिष्यन्दे तथा च पृथिवी मप्यस्य न जिनस्ति ननु
परिष्यन्द उत्सादनेऽपि तत्र तदुभय सम्भवात् कथं तासां
हिंसाभावः इति । तत्राह,— “यदहाप्ति । अपां मध्ये-
नुत्सादयो जिनस्ति यद्यद्वीपे पृथिव्यो मेवोत्सादयति । तथा
परिमितः ग्रान्तिहेतु भूताभिरङ्गिर्वक्यितत्वात् पृथिव्या अपि
हिंसानास्तो इयर्थः ॥ १८ ॥

प्रवर्ग्योद्वासनस्य स्थानान्तरं विधत्ते— “अग्नौत्वेवेति ।
पूर्वोक्त परिष्यन्दे अग्नौ वा प्रवर्ग्य उत्साद्यते इति विकल्प-
विधानं मेतत् । अतएव कात्यायनः— “अग्नौ परिष्यन्दे वा
इति † । तत्तस्य प्रवर्ग्यस्य परिष्यन्द एवोद्वासने कस्यचिदपि
बाधाभावादस्याप्यग्नेः परिष्यन्दत्व माह— “इमे वै लोका
इति । पृथिव्यादिसौकात्मकस्याग्नेः समुद्रवहेष्टनात् परिश्रिता-
मेवात्मकत्वम् ॥ २० ॥

* “अग्नौ इष्टकाचितः स्थलरूपे ० परिष्यन्दे यस्य परितः व्यापः
स्यन्दन्ते परिगच्छति परिष्यन्दो द्वीपः जलमध्यस्थो जलानाच्छादित
उच्चप्रदेशः”—इति का० श्रौ० सू० १८. ३. ११ ।

† “उपसदन्ते प्रवर्ग्यात्सादनं यद्योक्तं मग्नौ परिष्यन्दे वा”—इति
का० श्रौ० सू० १८. ३. १० ।

अथाग्नावेवोदासनं प्रशंसति,— “यदेवेति । अग्न्यादयो देवादीयमानत्वेन ‘प्रवर्ग्या’ अतश्च लोकत्रयामकादग्नेरग्न्यश्च प्रवर्ग्यासादने अग्न्यादौनैवेतेभ्यो लोकेभ्यो वर्हिर्वा कुर्यात् । अग्नौ तदुदासने तु एष्वेव लोकेषु अग्न्यादौनिहितवान् भवति । अनावुत्सादयतीति लोपः आकल्यत्येति * वकारस्य लोपः ॥ २१ ॥

अथ पुनस्तत्रैवोदासनं यज्ञस्य शिरः शरीरसन्धानरूपेण प्रशंसति,— “यदेवाग्ना उत्सादयतीति ॥ २२ ॥

यदास्त्वग्न्यावुत्सादनं तदोदासने विशेष माह— “स्वयमादृशयेति । ‘प्रथमं प्रवर्ग्यं’ स्वयमादृशया ‘संस्पृष्ट’ मुदासयेत् । एवञ्च स्वयमादृशयाः † प्राणरूपत्वात् प्रवर्ग्यात्मकस्य यज्ञस्य शिरसः सञ्चिताग्न्यात्मकस्य यज्ञशरीरस्य प्राणिन सन्धानं करोति । “सन्दधातीति । अथैव विवरणं ‘उत्साद्य प्रवर्ग्य मिति’ । तस्य प्रवर्ग्यस्य यथा येन प्रकारेण प्रवर्ग्यकाण्डोक्तप्रकारेण उत्सादनं मुक्तं तेन प्रकारेण प्रवर्ग्यं मुत्सादयेत् प्रत्येत्याग्निं प्रहरिष्यन्निच्याव्युक्तकालक्रियापक्षयोत्साद्येतिस्त्वन्तस्य प्रयोगः ॥ २३ ॥ १ ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

नवमकाण्डे द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

* पा० ख० ८. ३. १६ ।

† का० श्रौ० ख० १८. ३. १२ ।

॥ अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

प्रत्येत्याग्निं प्रहरिष्यन् * । आहुतीश्च जुहोति
समिधश्चादधात्येतद्वा ऽएनं देवा एष्यन्तं पुरस्ताद्-
न्नेनाप्रीणन्नाहुतिभिश्च समिद्भिश्च तथैवैनं मय मेत-
देष्यन्तं पुरस्ताद्न्नेन प्रीणात्याहुतिभिश्च समिद्भिश्च
स वै पञ्चगृहीतं गृह्णीते तस्योक्तो बन्धुः† ॥ १ ॥

अथ षोडशगृहीतं • गृह्णीते । षोडशकलः
प्रजापतिः प्रजापतिरग्निरात्मसंस्मितेनैवैनं मेतद्न्नेन
प्रीणाति यद् वा ऽआत्मसंस्मितं मन्त्रं तदवति तन्न
हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तदयत् कनीयो न
तदवति समान्यां सुचि गृह्णीते समानो हि स
य मेतत् प्रीणाति वैश्वकर्माभ्यां जुहोति विश्व-
कर्माय मग्निस्त मेवैतत् प्रीणाति तिस्र ऽआहुती-

* 'प्रहरिष्यन्'—इति ग, घ ।

† 'बन्धुः'—इति ङ ।

जुहोति त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मावा तावतै-
वैन मेतदन्नेन प्रीणाति * ॥ २ ॥

अथ समिध आदधाति । यथा . तर्पयित्वा
परिविविध्यातादृक्कदौदुम्बरी भवन्त्यूग्वै रस उदुम्बरं
ऽज्जैवैन मेतद्रसेन प्रीणात्याद्रा भवन्त्येतद्वै वन-
स्पतीना मनात्तं जीवं यदाद्रं तद्यदेव वनस्पती-
ना मनात्तं जीवं तेनैन मेतत् प्रीणाति घृते न्युत्ता
भवन्त्यानेयं वै घृतं स्नेनैवैन मेतद् मागेन स्नेन
रसेन प्रीणाति सर्वां रात्रिं व्वसन्ति तत्र हि
ता रसेन सम्पद्यन्ते तिस्रः समिध आदधाति
त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवैन मेत-
दन्नेन प्रीणाति ॥ ३ ॥

यद्वैता आहुतीर्जुहोति । एतद्वा ऽएनं
देवा ऽप्यन्तं पुरस्तादन्नेन समस्कुर्वन्नेताभिरा-
हुतिभिस्तथैवैन मय मेतदप्यन्तं पुरस्तादन्नेन संस्करो-
त्येताभिराहुतिभिः ॥ ४ ॥

स वै पञ्चगृहीतं गृह्णीते । पञ्चधाविहितो
वा ऽअयुः शीर्षन् प्राणो मनो वाक् प्राणश्चक्षुः
श्रीच मेत मेवास्मिन्नेतत् पञ्चधाविहितुः शीर्षन्
प्राणं दधात्यग्निस्तिग्मेन शोचिषेति तिग्मवत्या शिर
ऽएवाद्यैतया सुश्र्याति तिग्मतायै ॥ ५ ॥

अथ षोडशगृहीतं गृह्णीते । अष्टौ प्राणा
अष्टावङ्गान्येता मभि सम्पदः समान्याः सुचि
गृह्णीते समाने ह्येवात्मन्नङ्गानि च प्राणाश्च भवन्ति
नाना जुहोत्यङ्गेभ्यश्च तत्प्राणेभ्यश्च विधृतिं करोति
वैश्वकर्माभ्यां जुहोति विश्वकर्माय मग्निस्तु
मेवैतत् संस्करोति त्रिस्र ऽआहुतिर्जुहोति त्रिवृदग्नि-
र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदन्नेन
संस्करोति सप्तदशभिर्ऋग्भिः सप्तदशः प्रजापतिः
प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन
मेतत् संस्करोत्येकविंशतिगृहीतेन द्वादश मासाः
पञ्चऽर्त्तवस्त्रय ऽइमे लोका ऽअसावादित्य ऽएकविंश
ऽएता मभिसम्पदम् ॥ ६ ॥

यदेवैताः समिध ऽआदधाति । एतद्वा ऽए
 देवाः सर्व्वं कृत्स्नं संस्कृत्याथैन मेतेनान्नेनाप्रीणन्ने
 ताभिः समिद्भिस्तथैवैन मय मेतत् सर्व्वं कृत्स्नं
 संस्कृत्याथैन मेतेनान्नेन प्रीणात्येताभिः समिद्भि
 रौदुम्बर्यो भवन्त्याद्रा घृते न्युत्ता सर्वा रा
 व्वसन्ति तस्योक्तो बभ्रुदेन मुत्तरां नयेन्द्रे
 प्रतरां नय यस्य कुर्मो गृहे हविरिति यथैव
 यजुस्तथा बभ्रुस्तिष्ठः समिध ऽआदधाति विवृदग्नि
 र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदन्न
 प्रीणाति तिस्र ऽआहुतीर्जुहोति तत् षट् तस्योक्तं
 बभ्रुः ॥ ७ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [२. १.]

प्रवर्ग्योडासनामन्तरं सञ्चिते इष्टकासमूहे स्थापनायाम्नि
 प्रक्षेप्तुं तावद्गार्हपत्यं आज्यहोमं समिद्धोमं च विधत्ते—
 “प्रत्येत्याग्नि मिति । प्रहरिष्वन् प्रक्षेप्यन्नित्यर्थः । विहित

* ‘यथा यजुस्तथा’—इति ग, घ ।

होम आहवनीयप्रदेशं समिद्धस्याग्नेः * प्रथनाय पुरस्तादग्नेन † सम्पाद्यत इत्याह एतद्वा ऽएन मित्यादिना आहुतिभिः समिद्धिष्येतदग्नेनेत्यस्य विशेषणं आहुति समिद्रूपेण नेने-
त्यर्थः । आहुतिभिर्जुहोती सामान्येन विधानात् कथं
होमप्रकार इत्यपेक्षया माह — “स वै पञ्च गृहीत मिति ।
आज्यं पञ्चगृहीते यथा भवति तथा गृहीतेत्यर्थः । तस्य
तु “पञ्च वा ऋतव” ‡ इत्यादिकं ब्राह्मणं प्रागुक्तम् । अनेन
पञ्चगृहीतेनाज्येनैकाहुतिः सम्पाद्यते ॥ १ ॥

अथ षोडशगृहीत मान्य गृहीते, अष्टौ प्राणा अष्टावङ्गान्-
नीत्येतेः § षोडशावयवः प्रजापतिः अयं च ह्यमानोऽग्निः प्रजा-
पत्यात्मकः अतस्तस्य षोडशगृहीत मात्मसदृश मनं न भवतीति
तदुचितेनैवाग्नेनेनं प्रीणाति । लोके हि यदेवान् मात्मसंहितं
तदेव रक्षति न च हिनस्ति भूयो हिंसकत्वादल्पस्य त्वप-
र्याप्तत्वेनारजकत्वादिति । अत्र षोडश गृहीतं समं विभज्य द्वे
आहुती क्रियते । अतश्चाहुतिभेदेन पृथगेव ग्रहणप्रसङ्गावाहः,—
“समान्या मिति । समान्या मेकस्या मेव सूवि गृहीत-

* ‘समिध्याताग्नेः’—इति छ, ‘गमिध्याताग्नेः’—इति ज,

‘समिध्याताग्नेः’—इति झ ञ ।

† ‘पुरस्तादग्नेन’—इति छ, झ, ञ ।

‡ इहैव पुरस्तात् ८. ५. १ ।

§ ‘अष्टावङ्गानीत्ये’—इति छ, ‘अष्टावङ्गातीत्ये’—इति झ ।

षोडशगृहीत माज्यं सहैव गृह्णीयादित्यर्थः । आहुतिर्भेदेऽपि कथं मेकं गृह्यत इत्यत आह— “समानो ह्येति । एतेन षोडशगृहीतेनाज्येन यं प्रीणाति तस्यान्वीरकत्वादित्यर्थः । प्रकृतेन षोडशगृहीतेनाज्येन साध्यो द्वौ होमाविति दर्शयत् मन्त्रे वर्णिता देवता सम्बन्धस्याग्नये प्रकृतहोमं समवेतार्थं माह— “वैश्वकर्मणाभ्या मिति । वैश्वकर्मणशब्द उद्भिदादि शब्दवत्कर्मनामधेयं अग्नेः प्राजापत्यात्मकत्वेन विश्व विषय-कर्मवत्त्वादिविश्वकर्मत्वम् । पञ्चगृहीतेनाज्येनैकाहुतिः षोडश गृहीतेन द्वे आहुति इति । तिस्र आहुतयः सम्पद्यन्ते सा च त्रित्वसंख्यासकलस्य अग्नेस्तृप्ति हेतु न भवतीत्याह,— “तिस्र आहुतौ जुहोति त्रिवृदग्नि रिति । आहुतीश्च जुहोति समिधश्च दधातीति होमद्वयं मपि सामान्येन विहितम् । तत्राज्याहुतीनां होमप्रकारोऽभिहितः ॥ २ ॥

अथ समिधां होमे विशेष मभिधातु माह— “अथ समिध इति । यथा तर्पयत्त्वेति लोके जनः किञ्चित् पुरुष मन्येन तर्पयित्वा पश्चादन्नविशेषाणां परिषेणं करोति तद्वद्देवाय मपि समिधोमो भवति । आज्याहुतिलक्षणस्यान्नस्य प्रथमं सम्पादितत्वादित्यर्थः । परिवेविश्यादित्यविषे र्यङ्लुगन्तस्य लिङ्गि रूपं ताश्च समिध ओदुम्बर्यो भवेयु रित्याह— “ओदुम्बर्य इति । उदम्बरस्य उग्रूपरसात्मकत्वात्तेनैवेनं प्रीणातीत्याह— “जर्वा इति । एतद्वै वनस्पतीना मित्यादिकस्याय मर्थः । आर्द्राः आर्द्रत्वं गुण इति यत् एतद्वनस्पतीना मार्षं मनुप्रहृतं जीवं

आर्द्रतराणां सुपजीवत्वात् ; अत आर्द्राभिः समिद्धिं होमे तेन जीवेनैनं प्रीणाति । अग्नीं ह्ययमानस्य घृतस्य समिदादिवद् भस्मी भावात् । केवलं ज्वालारूपेण परिणामादान्ने अग्रेषं अतएव श्रूयते । एतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यदाज्यमिति (ताः समिधः पूर्वद्यूरात्री सर्वस्यामेव घृते वसन्ति । सर्वा रात्रितोत्यन्त्यसां योगे द्वितीया तत्तथा निवासे हि) * ताः रसेन सम्पन्ना भवन्तीति । अतस्तथाविधाभिः समिद्धिं ह्रीमि स्वकीयेन रसरूपेण तापनेन मग्निं प्रीणितवान् भवतीति । “समिध आदधातीति । सामान्येन बहुवचिधानां तद्विशेषे पर्यवसानमाह— “तिस्र इति । ताञ्च त्रित्वसङ्ख्यां सकलानिप्रौतिहेतुत्वेन प्रशंसति ॥ ३ ॥

“यद्वैवैता इति । समस्कुर्वन्निति आहवनीयरूपतानुगुण-संस्कारविशिष्टमकुर्वन्नित्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्र प्रथमाहुत्यर्थं पञ्चवारग्रहणं अग्नेः शीर्षस्थप्राणपञ्चकोनमरूपेण प्रशंसति— “स वै पञ्च गृहीतमिति । वागिति वागिति मुखं प्राण इति प्राणं चक्षुर्द्वयं च द्वौ प्राणौ एते मनःसहितावागादयः शिरसि पञ्चविहितः प्राणः अतश्च पञ्चवारग्रहणेनास्मिन्नग्नेः शिरसि मनःप्रभृतिप्राणपञ्चकं निदधाति । होममन्त्रस्य तिग्मपदसम्बन्धं प्रशंसति— अग्नेस्तिग्मेनेति तिग्मशब्दस्य तैत्तिरीयाचकत्वात् तद्वत्त्वात् ऋचा होमेन तैत्तिरीयसिद्धयेऽग्नेः शिरस्तीक्ष्णं करोति पश्यन्तीति शो तनूकरणे अस्माक्ष्णटिष्यतिर्नृतः श्यतीत्योकारलोपः । अथ तत्राहुतिद्वयार्थं

* वन्वनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो ज-पुस्तकमात्रे नास्ति ।

षोडशवारग्रहणं प्रशंसति, (प्रसिद्धान्यष्टावङ्गानि । एतासां सम्पदमभिलक्ष्य षोडशगृहीतस्य ग्रहणं अस्मिन्नग्नौ प्राणाङ्गा-
ष्टकं सम्पादनार्थं षोडशवारं गृहीत इत्यर्थः । एकस्मिन्नेव शरीरे अङ्गानां प्राणानाञ्चावस्थानात् षोडशगृहीत मेवसु विगृह्णीते *) होमन्तु पृथगेव करोति । एवं 'च अङ्गानां प्राणानाञ्च विष्टितिं विभेदेन धारण मसङ्कीर्णतां करोति । तयोर्होमयो वैश्वकर्मणत्त्वाद्विश्वकर्मशब्दाभिधेय मग्नि' संस्करोति । आहुतोनाञ्च त्रित्वात्त्रितोमेः सकलस्यापि संस्कारं सम्पादयति । अत्रानिस्तिग्मेनेत्यनया ऋचा पञ्चगृहीतं ह्वयते य इमा विश्वेत्यादिभिरष्टाभिर्ऋग्भिः षोडश गृहीताङ्गं ह्वयते अवशिष्टं चक्षुषः पितेत्यादिभिरष्टाभिर्ऋग्भिः ह्रूयते । अतएव कात्यायनः ;— “पञ्च गृहीतं जुहोत्यनिस्तिग्मेनेत्यृचा षोडशगृहीताङ्गं मनुवाकशेषेण” “चक्षुषः पितेत्य परमनु वाकेना”— इति ‡ । एवं सर्वाः सम्भूय सप्तदश भवन्ति ता एतान् सङ्ख्या कृत्वा निस्संस्काराहेतुत्वेन प्रशंसति,— “सप्तदशभि ऋग्भिरिति । प्रजापतेः सप्तदशत्वं तैत्तिरीयके श्रुतम्,— “आश्वावयेति चतुरक्षरं मसु औषडिति चतुरक्षरं यजेते द्वाक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्वाक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशः प्रजापतिः”—इति § ।

* बन्धनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो नास्ति ज-पुस्तकादन्यत्र ।

† “पितेत्यादिभिर्ह्वयते”—इति ज ।

‡ का० श्रौ० सू० १८. ३. १२-१४ ।

§ तै० ब्रा १. ६. ११ ।

अथवा अष्टौ प्राणा अष्टावङ्गानि स्वय मेक इति सप्त-
दशात्मकः मिलितां ग्रहणसङ्ख्यां प्रशंसति,— “एकविंशति
गृहीतेनेति । “द्वादश मासाः पञ्चऽर्त्तव स्वय इमे लोका असा-
वादित्य एकविंश” एता मभिलक्ष्य एकविंशति गृहीतेन
ह्यते । एतस्याग्नेर्यथोक्तैकविंशात्मकत्वं सम्पादनापैकविंशति
गृहीतेन होम इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ समिधां होम प्रकारान्तरेण प्रशंसति,— “यद्वैवैता
इति । ऊर्ध्वं यथा तर्पयित्वा परिवेष्यादिति आज्याहुतिलक्षणे-
नान्नेन तर्पितस्याग्नेः समिद्धोमः परिवेषणवद्भवतीति प्रशंसितः ।
इदानीन्तु एकविंशति गृहीत होमेन एकविंशत्यात्मकत्वं
सम्पादनात् कात्स्न्येन संस्कृतस्याग्नेरन्नरूपेण प्रशस्यत इति न
पीनरुक्त्यम् । सर्वमित्यस्यैवार्थं कथनं कृत्वा मिति “अदुस्वयो
भवन्त्यार्द्रा घृते न्युक्ता सर्वा रात्रिं वसन्ति”—इति यदस्ति तस्य
ऊर्ध्वं उदुम्बूर इत्यादिरूपं ब्राह्मण मनन्तर मेवोक्तं तदेवानु-
सन्धेयेत्यर्थः । प्रकृतानां समिदाहुतीनां मन्त्रा निगदव्याख्याता
इत्याह—“उदेन मुत्तरान्नयेति * । “उदेन मुत्तरान्नयेत्यादिकः
प्रथमो मन्त्रः, “इन्द्रेमं प्रतरान्नयेत्यादिको द्वितीयः † “यस्य
कुर्मो गृहे हविरित्यादिक स्तृतीयः ‡, एतेषां यथा मन्त्रस्य
तथैव ब्राह्मणं स्पष्टार्था इत्यर्थः । “तिस्रः समिध” इत्येत-

* वा० सं० १७. ५० ।

† वा० सं० १७. ५१ ।

‡ वा० सं० १७. ५२ ।

दुक्तार्थं आज्यसमिदाहुति सङ्ख्यां भूयः स्तौति— “तिस्र
अहुति रिति । प्रकृतत्वात्तिस्रः समिध आदधातीति सम्बन्ध्यते,
एवं षट् सङ्ख्यां सम्पद्यन्ते तद्ब्राह्मणं—“षड् वा ऋतव” इत्यादि
रूपं प्रागुक्तमित्यर्थः * ॥ ७ ॥ ३ [२. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

नवमकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति नवमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपि वा

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

अथातः सम्प्रेष्यति । उद्यच्छेधमुपयच्छोपय-
मनीरग्नये प्रक्षियमाणायानुब्रूह्यग्नीदेकस्फययानूदेहि*
ब्रह्मन्नप्रतिरथं जपेति ॥ १ ॥

एतद्वै देवानुपमैष्यतः । एतं यज्ञं तस्य-
मानान् दक्षिणतो ऽसुरा रुक्षांसि नाष्टा अजि-
घात्सन्न यक्ष्यध्वे न यज्ञं तस्यध्व ऽद्वृति ॥ २ ॥

ते देवा इन्द्र मब्रुवन् । त्वं वै नः श्रेष्ठो
बलिष्ठो वीर्यवत्तमो ऽसि त्वमिमानि रुक्षांसि
प्रतियतस्वेति तस्य वै मे ब्रह्म द्वितीयं मस्त्विति

* 'स्फययानूदेहि'—इति क, ख, ड ।

तथेति तस्मै वै बृहस्पतिं द्वितीयं मकुर्वन् ब्रह्मा
वै बृहस्पतिस्तऽद्वन्द्वेण चैव बृहस्पतिना च दक्षि-
णतोऽसुरान् रुद्रांसि नाष्ट्रा अपहृत्याभयेऽनाष्ट्र
ऽएतं यज्ञं मतन्वत ॥ ३ ॥

तद्वा ऽएतत् क्रियते । यद्देवा अकुर्वन्निदं
नु तानि रुद्रांसि देवैरेवापहतानि यत्चेतत्
करोति यद्देवा ऽअकुर्वन्स्तत्करवाणीत्यथो ऽद्वन्द्वेण
चैवैतद् बृहस्पतिना च दक्षिणतोऽसुरान् रुद्रां-
सि नाष्ट्रा ऽअपहृत्याभयेऽनाष्ट्र ऽएतं यज्ञं तनुते
॥ ४ ॥

स यः स इन्द्रः । एष सोऽप्रतिरथो ऽय यः
स बृहस्पतिरेष स ब्रह्मा तद्यद्ब्रह्मा प्रतिरथं जप-
तीन्द्रेण चैवैतद् बृहस्पतिना च दक्षिणतोऽसुरान्
रुद्रांसि नाष्ट्रा अपहृत्याभयेऽनाष्ट्र ऽएतं यज्ञं तनुते ॥
तस्माद् ब्रह्माप्रतिरथं जपति * ॥ ५ ॥

आशुः शिशानो वृषभी न भीम इति† ।
ऐन्द्रोऽभिरूपा द्वादश भवन्ति द्वादश मासाः

* 'जपति'—इति ड ।

† 'इति'—इति क, ख ।

संवत्सरः संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य माता
 तावतैवैतद्वृक्षिणतो ऽसुरान् रक्षांसि नाष्ट्रा अप-
 हन्ति त्रिष्टुम्भिर्व्वञ्चो * वै त्रिष्टुव्वञ्चैणैवतद्वृक्षिणतो
 ऽसुरान् रक्षांसि नाष्ट्रा अपहन्ति ता द्वाविंशति-
 र्गायत्र्यः सम्पद्यन्ते तदग्नेय्यो भवन्त्यग्निकर्म्म हि †
 ॥ ६ ॥

अथैन मुद्यच्छति ‡ । उदु त्वा विष्वे देवा अग्ने
 भरन्तु चित्तिभिरिति तस्योक्तो वन्धुः § ॥ ७ ॥

अथाभिप्रयन्ति । पञ्च दिशो दैवीर्य्यञ्चु मवन्तु
 देवीरिति देवाश्चासुराश्चोभये प्राणापत्या दिक्त्व-
 स्पर्द्धन्त ते देवा असुराणां दिशो ऽवृञ्चत तथै-
 वैतद्यजमानो द्विषतो भ्रातृव्यस्य दिशो वृङ्क्ते
 दैवीरिति तदेना दैवीः कुरुते ॥ यञ्चु मवन्तु दैवी-

* 'त्रिष्टुम्भिर्व्वञ्चो'—इति क ख ।

† 'हि'—इति क. 'हि'—इति ग, घ ।

‡ 'मुद्यच्छति'—इति क ।

§ 'वन्धुः'—इति ड ।

॥ 'कुरुते'—इति ग ।

रिति यज्ञमिमं सवन्तु देवीरित्येतदप्रामर्शं दुर्भर्तं
 बाधमाना इत्यशनाया वा ऽअमतिरशनायां सप-
 बाधमाना इत्येतद्रायस्योषे यज्ञपतिमाभुजन्ती-
 रिति रय्यां च पोषे च यज्ञपतिमाभुजन्तीरित्ये-
 तद्रायस्योषे ऽअधि यज्ञो ऽअस्थादिति रय्यां च पोषे
 चाधि यज्ञो ऽस्थादित्येतत् * ॥ ८ ॥

समिद्धे ऽअग्नावधिं मामहान इति । यज-
 मानो वै मामहान उक्थपत्र इत्युक्त्यानि ह्येतस्य
 पत्राणीह इति यज्ञियं इत्येतद्भीत इति धारित
 इत्येतत्तप्तं घर्म्मं परिगृह्णायजन्तेति तप्तं ह्येतं
 घर्म्मं परिगृह्णायजन्तोर्जा यद्यज्ञमयजन्त देवा
 इत्यृज्जा ह्येतं यज्ञमयजन्त देवाः † ॥ ९ ॥

दैव्याय धर्त्वे जोष्ट इति । दैवो ह्येष धर्त्ता
 जोषयित्तमो देवश्रीः श्रीमनाः शतपथा इति
 देवश्रीर्ह्येष श्रीमनाः शतपथाः परिगृह्ण देवा यज्ञं
 मायन्निति परिगृह्ण ह्येतं देवा यज्ञमायन् देवा

* 'ऽस्थादित्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'देवाः'—इति ग, घ ।

देवेभ्यो ऽअव्ययन्तो अस्यरित्यध्वरो वै यज्ञो देवा
देवेभ्यो यज्ञियन्तो ऽस्थुरित्येतत् ॥ १० ॥

व्वीतुं हविः शमितुं शमिता यजुध्या ऽङ्गति ।
इष्टुं स्विष्ट मित्येतत्तुरीयो यज्ञो यत्र हव्यमेतीत्य-
ध्वर्युः पुरस्ताद्यजूषि जपति होता पश्चाद्वचो
ऽन्वाह ब्रह्मा दक्षिणतो ऽप्रतिरथं जपत्येष ऽएव
तुरीयो यज्ञस्ततो व्वाक्वा आशिषो नो जुषन्ता
मिति ततो नो व्वाक्वाश्चाशिषश्च जुषन्ता मित्ये-
तत् * ॥ ११ ॥

सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात् । सविता ज्योति-
रुदयां† अजस्र मित्यसौ वा ऽआदित्य एषोऽग्निः
सु ऽएष सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात् सवितैत-
ज्ज्योतिरुदच्छत्यजस्रं तस्य पूषा प्रसवे याति व्विद्वा-
निति पशवो वै पूषा त ऽएतस्य प्रसवे प्रेरते
सम्पश्यन् विश्वा भुवनानि गोपा इत्येष वा ऽइदं

* 'मित्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'ज्योतिरुदयां॥'—इति क, 'ज्योतिरुदयां३'—ति ख,

'ज्योतिरुदयां१'—इति ङ ।

सुर्वं सम्प्रश्यत्येष ऽउ ऽएवास्य सुर्वस्य भुवनस्य
गोप्ता * ॥ १२ ॥

तद्या अमुष्मादादित्यादूर्वाच्यः पञ्च दिशः । ता
ऽएतद्देवा ऽअसुराणा महञ्जताथो ता ऽएवैतत् समा-
रोहंस्ता ऽउ ऽएवैतद्युजमानो द्विषतो भ्रातृव्यश्च
वृङ्क्तेऽथो ता ऽएवैतत् समारोहत्यथो ऽएतद्वा ऽए-
ताभिर्देवा आतः सम्प्राप्नुवंस्तथैवाभिरय मेतद्दातः
सम्प्राप्नोति † ॥ १३ ॥

अथाश्मानं पृश्नि मुपदधाति । असौ वा ऽआ-
दित्यो ऽश्मा पृश्निरमु मेवैतदादित्य मुपदधाति
पृश्निर्भवति रश्मिभिर्हि मण्डलं पृश्नि तमन्त-
रेणाहवनीयं च गार्हपत्यं चोपदधात्ययं वै लोको
गार्हपत्यो द्यौराहवनीय ऽएतं तदिमौ लोका-
वन्तरेण दधाति ‡ तस्मादेष ऽद्वमौ लोकावन्तरेण
तपति ॥ १४ ॥

* 'गोप्ता'—इति ग, 'गोप्ता'—इति घ ।

† 'सम्प्राप्नोति'—इति क ।

‡ 'दधाति'—इति क ।

आग्नीध्रवेलायाम् । अन्तरिक्षं वा ऽआग्नीध्र-
मेतं तदन्तरिक्षे दधाति तस्मादेषो ऽन्तरिक्षाय-
तनो व्यध्वे व्यध्वे ह्येष इतः * ॥ १५ ॥

स एष प्राणः । प्राण मेवैतदात्मन् धत्ते तदे-
तदायुरायुरेवैतदात्मन् धत्ते तदेतदन्नमायुर्द्येतदन्नमु
वा ऽआयुरश्मा भवति स्थिरो वा ऽअश्मा स्थिरं
तदायुः कुरुते पृथ्वीर्भवति पृथ्वीव ह्यन्नम् ॥ १६ ॥

स उपदधाति । विमान एष दिवो मध्य
ऽआस्त ऽइति विमानो ह्येष दिवो मध्य ऽआस्त
ऽआपप्रिवान्नोदसी अन्तरिक्ष मित्युद्यन् वा ऽएष
ऽइमांल्लोकानांपूरयति स विश्वाचीरभिचष्टे घृताची-
रिति सुचश्चैतद्देदीश्वाहान्तरा पूर्वमुपरं च केतु मित्य-
न्तरेमञ्च लोक ममुञ्ज्येतदयो यच्चेद्मेतर्हि चीयते
यच्चादः पूर्वं मचीयतेति ॥ १७ ॥

उक्षा समुद्रो ऽअरुणः सुपर्ण ऽइति । उक्षा
ह्येष समुद्रो ऽरुणः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुरा-
विवेशेति पूर्वस्य ह्येष एतं योनिं पितुराविशति

मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मेति मध्ये ह्येष दिवो
निहितः पृश्निरश्मा विचक्रमे रजसस्पात्यन्ताविति
विक्रममाणो वा ऽएष ऽएषां लोकाना मन्ता-
न्याति ॥ १८ ॥

द्वाभ्या सुपदधाति । द्विपाद्यजमानो यजमानो
ऽग्निर्यावानग्निर्यावित्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदुप-
दधाति त्रिष्टुभ्यां* त्रैष्टुभे ह्येष न सादयत्यसन्नो ह्येष
न सुददोहसाधिवदति प्राणो वै सुददोहाः ऽप्राण
ऽएष किं प्राणे प्राणं दध्यामिति तं निधाय यथा न
नश्येत् ॥ १९ ॥

अथोपायन्ति† । इन्द्रं विश्वा ऽअवीवधन्निति
तस्योक्तो बभ्रुर्देवहूर्यज्ञ आ च व्वक्षत्सुमहूर्यज्ञ ऽआ च
व्वक्षदिति देवहूश्चैव यज्ञः सुमहूश्च यज्ञदग्निर्देवो
देवां२॥ ऽआ च व्वक्षदिति यक्षचैवाग्निर्देवो देवाना
च ब्रह्मत्वित्येतत् ॥ २० ॥

* 'त्रिष्टुभ्यां'—इति क, ख, ड ।

† 'अथोपायन्ति'—इति क, ख, ड ।

‡ 'ब्रह्मत्वित्येतत्'—इति ग, घ ।

व्वाजस्य मा प्रसवः । उद्गामेणोदयभीत् अधा
सपत्नानिन्द्रो मे निगामेणोधरां॥ ऽअकरिति
यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २१ ॥

उद्गामं च निगामं च । ब्रह्म देवा अवी-
वृधन् अधा सपत्नानिन्द्राम्नी मे विषूचीनान् व्यस्यता
मिति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २२ ॥

तद्या अमुष्मादादित्यादूर्द्ध्वंश्चतस्त्री दिशः ।
ता एतद्देवा असुराणा महञ्जताथो ता एवैतत्
समारोहंस्ता उ ऽएवैतद्यजमानो द्विषतो भ्रातृव्यस्य
व्वड्क्तेऽथो ता एवैतत् समारोहत्यथो ऽएतद्वा ऽएता-
भिर्देवा आतः सम्प्राप्नुवंस्तथैवाभिरय मेतद्दातः
सम्प्राप्नोति * ॥ २३ ॥

अथाग्निमारोहन्ति । क्रमध्वमग्निना नाकं
मिति स्वर्गो वै लोको नाकः क्रमध्वमग्नेनाग्नि-
नेतृषु स्वर्गं लोकं मिल्येतदुख्यं हस्तेषु विभक्त

इत्युच्यते ह्येतत् हस्तेषु विभ्रति दिवस्पृष्टं
स्वर्गत्वा मिश्रा देवेभिराध्व मिति दिवस्पृष्टं
स्वर्गं लोकां गत्वा मिश्रा देवेभिराध्व मित्येतत्* ॥

॥ २४ ॥

प्राची मनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानिति । प्राची
वै दिग्गनेः स्वा मनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्येतद्गने
रग्ने पुरो ऽग्निर्भवेहेत्यस्य त्व मनेरग्ने पुरो ऽग्निः
भवेहेत्येतद्विद्वा आशा दीद्यानो विभाहीति सुर्वा
आशा दीप्यमानो विभाहीत्येतदूर्जं नो धेहि
द्विपदे चतुष्पद इत्याशिष माशास्ते ॥ २५ ॥

पृथिव्या ऽअहम्† । उदन्तरिक्ष मारुह मन्तरिक्षा-
द्विव मारुह मिति गार्हपत्याद्वाग्नीध्रीय मागच्छ-
न्त्यग्नीध्रियादाहवनीयं दिवो नाकस्य पृष्ठात्स्वर्ग्योति-

* 'मित्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'पुरो अग्नि'—इति क, 'पुरोमि'—इति ख, घ ।

‡ 'पृथिव्याहम्'—इति क, पृथिव्या ऽअहम्—इति ख, छ,

'पृथिव्या अहम्'—इति ग ।

रगामह मिति दिवो नाकस्य पृष्ठात्स्वर्गं लोका-
मगामह मित्येतत् * ॥ २६ ॥

स्वर्गन्तो नापेक्षन्ते । आ द्यां रोहन्ति रोदसी
ऽद्विति नं हैव ते ऽपेक्षन्ते ये स्वर्गं लोकं यन्ति
यज्ञं ये विश्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिर
ऽद्वित्येष एव यज्ञो विश्वतोधार एत ऽउ ऽएव सु-
विद्वांसो य ऽएतं वितन्वते † ॥ २७ ॥

अग्ने प्रेहि प्रथमो देवयता मिति । इमं
मेतद्गन्ति माह त्व मेषां प्रेहि प्रथमो देवयता मिति
चक्षुर्देवानां सुत मर्त्यानां मित्युभयेषां हैतद्देव-
मनुष्याणां चक्षुरियक्षमाणा भृगुभिः सजोषा इति
यजमाना भृगुभिः सजोषा इत्येतत्स्वर्ग्यन्तु यजमानाः
स्वस्तीति स्वर्गं लोकं यन्तु यजमानाः स्वस्तीत्येतत् ‡ ॥
॥ २८ ॥

तद्या अमुष्मिंल्लोके पञ्च दिशः । ता एतद्देवा

* 'मित्येतत्'—इति ग, 'मित्येतत्'—इति घ ।

† 'वितन्वते'—इति ग, 'वितन्वते'—इति घ ।

‡ 'स्वस्तीत्येतत्'—इति ग, घ ।

ऽअमुराणा मवृञ्जतायो ता एवैतत् समारोहस्ता उ
 ऽएवैतद्यजमानो द्विषतो भ्रातृव्यस्य ऋङ्क्ते ऽथो ता
 एवैतत् समारोह्यथो ऽएतद्वा ऽएताभिर्देवा आतः
 सम्प्राप्नुवंस्तथैवाभिरय मेतदातः सम्प्राप्नोति* ॥ २९ ॥

अथैन मभिजुहोति । एतद्वा ऽएनं देवा ईयि-
 वाऽस मुपरिष्ठादन्नेनाप्रीणन्नेतयाहुत्या तथैवैन मय
 मेतदीयिवाऽस मुपरिष्ठादन्नेन प्रीणात्येतयाहुत्या
 कृष्णायै शुक्लवत्सायै पयसा रात्रिर्व्वै कृष्णा शुक्ल-
 वत्सा तस्या असावादित्यो वत्सः स्वेनैवैन मेतद्
 भागेन स्वेन रुसेन प्रीणात्युपरि धार्य्यमाण उपरि
 धार्य्यमाण उपरि हि स य मेतत् प्रीणाति दोहनेन
 हि पयः प्रदीयते ॥ ३० ॥

• यद्वैवैन मभिजुहोति । शिर एतद्यज्ञस्य यदग्निः
 प्राणः पयः शीर्षंस्तत् प्राणं दधाति यथा स्वय-
 मादत्सा मभिप्रक्षुरेदेव मभिजुहुयात् प्राणः स्वय-
 मादत्सा रुस एष शिरश्च तत् प्राणञ्च रुसेन सन्तनोति

* 'सम्प्राप्नोति'—इति ख ।

सुन्दधाति नुत्तोषासा समनसा विरुपे ऽद्विति तस्योक्ती
वसुः ॥ ३१ ॥

अग्ने सहस्राक्षेति । हिरण्यशकलैर्वा ऽएष
सहस्राक्षः शतमूर्धन्निति यददुः शतशीर्षा रुद्रो
ऽसृज्यत शतं ते प्राणाः सहस्रं व्याना इति शतं
हैव तस्य प्राणाः सहस्रं व्याना यः शतशीर्षा त्वं
साहस्रस्य राय ईशिषऽ इति त्वं सर्वस्य रय्या
ऽईशिष ऽद्वत्येतत्तस्मै ते विधेम व्याजाय स्वाहेत्येष
वै व्याजस्तु मेतत् प्रीणाति ॥ ३२ ॥

हाभ्या मभिजुहोति । द्विपाद्युजमानो यज-
मानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य माता तावतैवैन
मेतदभिजुहोति * ॥ ३३ ॥

अथैनं निदधाति । सुपर्शोऽसि गरुत्मानिद्व्ये-
तद्वा ऽएन मदो विकृत्या सुपर्शं गरुत्मन्तं विक-
रोति त्वं सुपर्शं गरुत्मन्तं चिनोति त्वं सुपर्शं
गरुत्मन्तं कृत्वान्तो निदधाति पृष्ठे पृथिव्याः

सौद भासान्तरिक्ष मापृण ज्योतिषा दिव मुत्तभान
तेजसा दिश उद्द्हेत्येवुं ह्येष एतत् सर्वं करोति*॥
॥ ३४ ॥

आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तादिति । आजु-
ह्वानो नः सुप्रतीकः पुरस्तादित्येतद्गने त्वं योनि
मासीद साधुयेत्येष वा ऽअस्य स्वी योनिस्तु
साध्वासीदित्येतदस्मिन्सधस्थे ऽअध्युत्तरस्मिन्निति
द्यौर्वा ऽउत्तरं सधस्थं व्विश्वे देवा यजमानश्च
सीदतेति तद्विश्वैर्देवैः सह यजमानं सादयति
द्वाभ्यां निदधाति तस्योक्तो बभ्रुर्व्वषट्कारेण तस्यो-
परि बभ्रुः ॥ ३५ ॥

अथास्मिन्समिध आदधाति । एतद्वा ऽएनं
देवा ईयिवांसु समुपरिष्ठादन्नेनाप्रीणन्समिद्भिश्चाहु-
तिभिश्च तथैवैन मय मेतदीयिवांसु समुपरिष्ठादन्नेन
प्रीणाति समिद्भिश्चाहुतिभिश्च † ॥ ३६ ॥

* 'करोति'—इति क ।

† 'आहुतिभिश्च'—इति क, घ ।

स वै शमीमयीं प्रथमा मादधाति । एतद्वा
 ऽएष एतस्या माहुत्यां हुतायां प्रादीप्यतोदज्वलत्
 तस्माद्देवा अविभयुर्यद्दे नो ऽयं न हिंस्यादिति त
 ऽएतां शमीं मशयंस्तथैव मशमयंस्तद्यदेतं शम्या-
 शमयंस्तस्माच्छमी तथैवैन मय मेतच्छम्या शमयति
 शान्त्या ऽएव न जग्ध्यै ॥ ३७ ॥

तां सवितुर्वरेण्यस्य । चित्रा माहं वृणे सुमतिं
 विश्वजन्त्याम् या मस्य कण्वो ऽअदुहत् प्रपीनां
 सहस्रधारां पयसा महीं गा मिति कण्वो हैनां
 ददर्श सा हास्यै सहस्रधारा सुर्वान् कामान्
 दुदुहे तथैवैतद्यजमानाय सहस्रधारा सुर्वान् का-
 मान् दुदुहे * ॥ ३८ ॥

अथ वैकङ्कती मादधाति । तस्या उक्ती बभू-
 र्विधेम ते परमे जुन्मन्नग्न ऽद्वति द्यौर्वा ऽअस्य
 परमं जुन्म विधेम स्तोमैरवरे सधस्य इत्यन्तरिक्षं
 वा ऽअवरं सधस्य यस्माद्योनेरुदारिथा यजे त

मित्येष वा ऽअस्य स्तो योनिस्तं यज ऽद्रुत्येतत्प्र *
 त्वे हवींषि जुहुरे समिध ऽद्रुति अदा वा ऽएष
 समिध्यते ऽथैतस्मिन् हवींषि प्रजुह्वति ॥ ३६ ॥

अथौदुम्बरौ मादधाति । ऊर्ध्वै रस उदुम्बर
 ऊर्ध्वैवैन मेतद्रुसेन प्रीणाति कर्षकवती भवति
 पशवो वै कर्षकाः पशुभिरेवैन मेतदन्नेन प्रीणाति
 यदि कर्षकवती न द्विन्द्रेद्दधिद्रप्स मुपहत्यादध्या-
 त्तद्यद्दधिद्रप्स उपतिष्ठते तदेव पशुरूपं प्रेक्षो ऽअग्ने
 दीदिहि पुरो न इति विराजादधात्यन्नं विरा-
 डन्नेनैवैन मेतत् प्रीणाति तिस्रः समिध आदधाति
 त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेत-
 दन्नेन प्रीणाति † ॥ ४० ॥

अथाहुतीर्जुहोति । यथा परिविष्टानुपाययेत्
 ता दत्तात् सुवेण पूर्व्यं स्रजोत्तरा मग्ने त मद्याश्वं न
 स्तोमैः क्रतुं न भद्रं हृदिस्पृशम् ऋध्यामा त

* 'ऽद्रुत्येतत्प्र'—इति ग, घ ।

† 'प्रीणाति'—इति क ।

ऽअ॒हैरि॒ति य॒स्ते ह॒दि॒स्प॒क॒स्तो॒मस्तं॑ त ऽऋ॒ध्यास-
मि॒त्येत॑त् प॒ङ्क्त्या जु॒होति॑ प॒ञ्चप॒दा प॒ङ्क्तिः प॒ञ्च-
चि॒तिको॑ ऽग्निः प॒ञ्च ऽर्त्त॑वः सं॒व्यत्सरः॑ सं॒व्यत्स॒रो
ऽग्नि॒र्या॒वान॒ग्नि॒र्या॒वत्य॑स्य मा॒त्रा ता॒वतै॒वैन॑ मे॒तद॒न्नेन॑
प्री॒णाति॑ * ॥ ४१ ॥

अथ॒ वै॒श्व॒क॒र्म॒णीं जु॒र्हाति॑ । वि॒श्व॒क॒र्मा॒य
म॒ग्निस्तु॑ मे॒वेत॑त् प्री॒णाति॑ चि॒त्तिं जु॒होमि॑ म॒नसा॑
घृ॒तेने॒ति चि॒त्त॒ मेषां॑ जु॒होमि॑ म॒नसा॑ च घृ॒तेन॑
चे॒त्येत॑द्यथा दे॒वा इ॒हाग॑म॒न्निति॑ यथा दे॒वा इ॒हा-
ग॒च्छा॒नि॒त्येत॑दी॒तिहो॒त्रा ऋ॒तावृ॒ध ऽद्वि॒ति सत्य॑वृ॒ध
ऽद्वि॒त्येत॑त्प॒त्ये वि॒श्वस्य॑ भू॒मनो॑ जु॒होमि॑ वि॒श्व-
क॒र्म॒ण ऽद्वि॒ति योऽस्य॑ स॒र्वस्य॑ भू॒तस्य॑ प॒तित॑स्त॒म्भै
जु॒होमि॑ वि॒श्वक॒र्म॒ण ऽद्वि॒त्येत॑दि॒श्वहा॒दाभ्य॑ ह॒वि-
रि॒ति स॒र्वदे॒वाच्चि॑त् ह॒विरि॒त्येत॑त् † ॥ ४२ ॥

* 'प्रीणाति'— इति ख ।

† 'हविरित्येतत्'— इति ग, 'हविरित्येतत्'— इति घ ।

अथ पूर्याहुतिं जुहोति । सर्व्वं मेतद्यत् पूर्य्यं
सर्व्वं वै मेतत् प्रीणाति ॥ ४३ ॥

सप्त ते ऽग्निं समिध इति । प्राणा वै समिधः
प्राणा ह्येतत् समिन्धते सप्त जिह्वा ऽइति यान-
सून्त्सप्त पुरुषानेकं पुरुषं मुकुर्व्वस्तेषां मेतदाह
सप्त ऽऋषय इति सप्त हि त ऽऋषय आसन्त्सप्त
धाम प्रियाणीति कुन्दां खेतदाह कुन्दां स वा
ऽअस्य सप्त धाम प्रियाणि सप्त होवाः सप्तधा
त्वा यजन्तीति सप्त ह्येतत् होवाः सप्तधा यजन्ति
सप्त योनीरिति चितीरेतदाहापृणस्वेत्या* प्रजायस्वे-
त्येतद्भूतेनेति रेतो वै घृतं रेत ऽएवैतदेषु लोकेषु
दधात स्वाहेति यज्ञो वै स्वाहाकारो यज्ञिय
मेवैतदिदं सकृत् सर्व्वं करोति ॥ ४४ ॥

सप्त सप्तेति । सप्तचित्तिकोऽग्निः सप्त ऽर्त्तवः
संव्वत्सरोः संव्वत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावित्यस्य मात्रः
तावत्तैवैनं मेतत् प्रीणाति तिस्र आहुतीर्जुहोति

* 'चितीरेतदाहापृणस्वेत्या'—इति ख ।

त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्वा तावतैवैन मेत-
दन्नेन प्रीणाति तिस्रः समिध ऽआदधाति तत्
षट् तस्योक्तो वृक्षः ॥ ४५ ॥

तिष्ठत्समिध ऽआदधाति* । अस्थीनि वै समिध-
स्तिष्ठन्तीव वा ऽअस्थीन्यासीन आहुतीर्जुहोति मां-
सानि वा ऽआहुतय ऽआसत ऽइव वै मांसान्य-
न्तराः समिधो भवन्ति वाह्या ऽआहुतयो ऽन्तराणि
ह्यस्थीनि वाह्यानि मांसानि † ॥ ४६ ॥

अथातः सम्पदेव‡ । षट् पुरस्ताज्जुहोति षडु-
परिष्ठात् षड्भिराश्मनः पुष्पैर्यन्ति द्वाभ्या मश्मानं
पृश्नि मुपदधाति चतुर्भिराग्नेर्यन्ति पञ्चभिरग्नि-
मारोहन्ति तदेका न्न त्रिंशदाहुतिरेव त्रिंशत्तमी
द्वाभ्या मग्निं निदधाति तद् द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशद-
क्षरानुष्टुप्सैषानुष्टुप् § ॥ ४७ ॥

* 'ऽआदधाति'—इति ख ।

† 'मांसानि'—इति ग, मांसानि—इति ख, छ,

‡ 'सम्पदेव'—इति ग, घ ।

§ 'सैषानुष्टुप्'—इति ग, 'सैषानुष्टुप्'—इति घ

तद्या ऽअमृत्सिद्धो ऽनुष्टुभः । गार्हपत्ये सम्पा-
द्यन्ति तासा मेता मत्रैका माहरन्ति तद्यदेता
मवाहरन्त्यत्रैष सुर्वो ऽग्निः संस्तुतः स ऽएषोऽत्र तस्मै
नाल मासीद्यदन्न मात्स्यत् * ॥ ४८ ॥

सो ऽग्नि मब्रवीत् । त्वयान्न मदानीति तथेति
तस्माद्यदेवैत मवाहरन्त्येषो ऽल मन्नायाल माहुति-
भ्यो भवति † ॥ ४९ ॥

अथो ऽआहुः । प्रजापतिरेवैतं प्रियं पुत्र सुर-
स्याधत्त ऽइति स यो हैतुदेवं वेदा हैवं प्रियं पुत्र
मुरसि धत्ते ॥ ५० ॥

यदेवैत मवाहरन्ति । यान्वै तान्त्सप्त पुरुषा-
नेकां पुरुष मकुर्वन्नय मेव स यो ऽय मग्निश्चीयते ऽथ
या मेषां ता मूर्द्धां श्रियं रसं समुदौहन्नेष स
य मेत मवाग्नि माहरन्ति तद्यदेत मवाहरन्ति
यैवैतेषां सप्तानां पुरुषाणां श्रीर्यो रसस्त मेत-

* 'मात्स्यत्'—इति ग, 'मात्स्यत्'—इति घ ।

† 'भवति'—इति क ।

दृष्टुं स मुदूहन्ति तदस्यैतच्छिरः ऽआत्मायु मग्नि-
 श्वितु ऽआत्मान मेवास्यैतत् संस्कृत्य शिरः प्रति-
 दधाति ॥ ५१ ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२, ३.] ॥

इत्थं मग्निप्रणयनार्थं यथोक्तं होमं विधायाथ तत् प्रयो-
 गौपायिकीः (?) * क्रियाः कर्तुं तदुचितं सम्प्रैष माह,—
 “अथातः सम्प्रैष्यतीति । प्रणेष्यमाणाम्नि सिद्ध्यर्थं गार्हपत्ये
 प्रक्षिप्तं काष्ठमिश्रस्तदुदयच्छ † अग्निप्रारणार्थं मधस्तात् क्रिय-
 माणाः सिकता उपयमन्यः ताश्चोपयच्छेति ‡ एतदुभयं प्रति-
 प्रस्थातागम् प्रत्युच्यते । हे होतः प्रणीयमानायाग्नये अनु-
 ब्रूहि अग्निप्रणयनीया ऋचोऽनुब्रूहि । हे अग्नीत् पराच्यास्फुर-
 रेखया § अनुगच्छ ॥ । हे ब्रह्मन् ‘आशुः शिशान’ इत्येतद-

* ‘तस्मायाणोपयिकीः’—इति क, ‘तस्यायणौपयिकीः’—इति ज, भ, ‘तस्मायाणोपयिकीः’—इति च ।

† ‘काष्ठमिकातंदुदयच्छ’—इति क, ‘वाष्टमिकातंदुदयच्छ’—इति भ, ‘प्रक्षिप्तं वाष्टमिकां तदुदयच्छ’—इति च ।

‡ ‘ताश्चोपयच्छताः कुरुत’—इति ज-पुस्तके ।

§ ‘यच्चंराथा (एकम्पथया ?)’—इति क, भ ।

॥ का० श्री० सू० १८. ३. १६ ।

प्रतिरथाख्यं सूक्तं * जपेति एवं तत्र तत्र व्यापारे तं तं
'सम्प्रेषति' विनियुञ्ज्यादित्यर्थः । अत्र सम्प्रेष "ब्रह्मन्
प्रतिरथम् जपेति" यदुक्तं तस्योपयोग मभिधातुं सुराकल्प
मवतारयति ॥ १ ॥

“एतद्वा इति । एतस्मिन् काले खलु एतं मग्निं चय-
नाख्यं यज्ञं तत्समानान् कश्चिन्मानान् इडभावस्थादयः (?)
अतएवाग्निविहारसमीपे गच्छतो देवान् दक्षिणभागेन एका
'असुरा रक्षांसि'त्वेन लोडार्थव्यत्ययेन लट्-प्रत्ययः । 'न यजध्वं'
न विस्तारयध्वमिति । हन्तु मैच्छन् देवानां यज्ञं विहन्तु
मिच्छन्नित्यर्थः ॥ २ ॥

पश्चात्तैर्देवै रक्षाकं मध्ये त्वमेव प्रशस्ततमो वलवत्तमश्च
बलिष्ठश्च वीर्यवत्तम इति । अतस्त्वमिमानि रक्षांसि प्रति-
पन्नं कुरुष्वेयुक्ते इन्द्रेण मे ब्राह्मणो द्वितीयोऽस्त्वित्युक्ते तथैव
कुर्म इति । बृहस्पतेर्ब्राह्मणत्वात्तमिन्द्रस्य द्वितीय मकुर्वन् ;
तथा कृत्वा ते देवा इन्द्रेण बृहस्पतिना च दक्षिणतो दक्षिण-
भागे नाशकानसुरारक्षांसि चापहृत्य अनाद्रे अतएवाभये प्रदेशे
एगं प्रकृतं यज्ञं मकुर्वत ॥ ३ ॥

“तद्वा एतद्” इत्यादिकस्याय मर्थः, — देवाः पूर्वं यत्
कर्माकुर्वन् एतस्मिन् कालेऽपि तदेव क्रियते, खलु इदं
मिति । अपहननक्रियाविशेषणं [इदं] रक्षसा मवहनन पूर्वं

देवैरेव सम्पादितं तस्माच्चरितार्थत्वादितत् कर्म यद्यपि न
करणीयं तथापि यदेतत् कर्म करोतीति तदेवा यद्-
कुर्वन् करवाणीति धिया क्रियते न तु रक्षसा मपहननार्थं
तस्य तु देवैरेव सम्पादितत्वात् किञ्च स्वयं मपि चैतेन
इन्द्रेण बृहस्पतिना च दक्षिणभागस्थितान्नाशकानसुरान् रक्षांसि
चापहत्या नाष्ट्रेऽभये देशे एनं यज्ञं कृतवान् भवतीति । ननु
देवाः पूर्वं इन्द्रबृहस्पतिभ्यां रक्षांस्यघ्नन्नित्ये तदसु प्रकृते क
इन्द्रः को वा बृहस्पतिः कथं वा ताभ्यां रक्षसा मपहननं यत्
उक्तं सुपपद्यत इत्याह ॥ ४ ॥

“स यः स इति । पूर्वं दक्षिणभागे रक्षांस्यपहतानिन्द्रः परा-
सृज्यते । स य इन्द्रोऽस्ति स एष अप्रतिरथत्वं इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अप्रतिरथ मेवेन्द्रात्मकत्वं सुपपादयंति — “आशुः शिशान *
इति । (मन्त्रप्रतिपाद्याया देवताया मन्त्रस्य वा भेदात् आशुः
शिशान इत्यादिका ऐन्द्रं ऋचोभिरूपाः सदृशा भवन्तीति
इन्द्रत्वेन स्वीकर्तुं सुचिता भवन्तीति अर्थः । अप्रतिस्थसूक्त-
स्थाना सृचां द्वादश सङ्ख्याया कृत्स्नाग्नेः सकाशादसुरा रक्षांसि
चापहन्यन्त इति प्रशंसति । †) “द्वादश भवन्तीति । तां
इन्द्रः प्रशंसति — “विष्टुब्भि रिति । विष्टुभो वज्रत्वं वज्रि-
णेन्द्रेण सहोत्पत्तेः सा चोत्पत्ति स्तैत्तिरीयके श्रूयते — “उरसो
बाहुभ्यां पञ्चदशं निरभिमीत मिन्द्रो देवतान् सृज्यत्तत्

* वा० सं० १७. ३३ ।

† वत्सनीचिह्नान् प्रदर्शितः पाठो नास्ति ज-पुस्तकादन्वयः ।

त्रिष्टुप्कन्दः इति । अथवा वीर्यवत्त्रिष्टुभो वज्रत्वं वीर्य-
वत उरः प्रदेशो निर्माणात् । अतएव श्रुतं,— त्रिष्टुप्
कन्दो बृहत्साम राजन्यो मनुष्याणां भविः पशूनां यस्मात्ते
वीर्यवन्तो वीर्याद्भ्यसृजन्तेति । मनु प्रकृतस्याग्निकर्मत्वात्
तत्रैतासामैन्द्रीणां सृवा मसमवेतार्थं त्वंस्यादित्यत आह,—
“ता द्वाविंशति रिति । चतुश्चत्वारिंशदक्षरा द्वादश
त्रिष्टुभः सभूयाष्टाविंशतिपञ्चशताक्षराणि सम्पद्यन्ते चतुर्विंश-
त्यक्षराणां गायत्रीणां द्वाविंशतिस्तावदक्षरा भवन्ति । अतो
द्वादश त्रिष्टुभो मिलित्वा द्वाविंशति गायत्र्याश्चान्येभ्यो *
भवन्ति अग्निना सहोत्पन्नत्वात् । अतएव श्रूयते,— “समुच्च
तत्त्रिहृतन्निरमिमीत त मग्निर्देवतां च सृज्यत् गायत्रीकन्दस
इति, प्रकृतञ्च कर्माग्निसंख्यन्धि भवति । तत् प्रणयनात्मक-
त्वात् । अतस्ता ऋच ऐन्द्रीयोपि कन्दः सम्पत्तिद्वारा प्रकृति-
कर्म समवेतार्था एवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

इत्थं ब्राह्मणकृतस्याप्रतिरथ सूक्तं † जपस्योपयोग मुक्ता-
याग्नेह्यमन ‡ समन्तकं विधत्ते— “अथैन मिति । “उदु
त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चितिभिरित्यादिना § मन्त्रेणेत्यर्थः ।

* ‘गायत्र्यस्ताश्च गेथ्यो (१० गाय अत्रश्चान्येभ्यो)’—इति क, भा ।

† ‘ब्रह्मकृतस्याप्रतिरथसूक्त’—इति भा, ‘ब्रह्मकृतस्याप्रतिरथ-
सूक्त’—इति ज ।

‡ का० श्रौ० सू० १८. ३. १८ ।

§ वा० मं० १७. ५३ ।

तस्य मन्त्रस्य ब्राह्मणं प्रागुक्तं मित्वाह— “तस्योक्तो बभूव
रिति ॥ ७ ॥

उपयमानान्तरं * अध्वर्युपभृतीनां चित्त्वं प्रति † गमनं
विधत्ते ‡ — “अथेति । अत्र “पञ्चदिशो दैवि § रित्वा-
दिभिः पञ्चभिः ऋग्मिराग्नौध्रुपर्वन्तं गच्छन्ति । अकृतं स्ता
ऋचः क्रमेण व्याचष्टे— “देवाश्चासुराश्चेत्यादिना प्राजापत्य-
भृता देवाश्चासुराश्चेत्येते उभये दिग्विषयेऽस्मद्भिः कृतवन्तः ;
पञ्चादेवासुराणां दिगो वृक्षन्तः ततोऽगमस्य स्वाधिनी कृतवन्तः ।
मन्त्रे पञ्चदिशो दैवोरित्यदिभिः पञ्चभिः ऋग्भिः राग्नौध्रु-
पर्वन्तं गच्छन्ति । अतस्ता ऋचः क्रमेण व्याचष्टे,— “यज्ञ
मवन्त्वियनेन तथैव यजमानोऽपि द्वेषं कुर्वतो भ्रातृव्यस्य
दिशं स्वाधिनीः करोति । “दैवोरित्यनेन एनादिशो देव-
सम्बन्धिनीः कुरुते । असुरेभ्य उपगमस्य दैवैः स्वाधिनी-
कृतत्वाद्वैवोरित्यनेन तथैव सम्पादितवान् भवतीत्यर्थः । “यज्ञ
मवन्तु दैवोत्यनेन प्रकृतस्यैव यज्ञस्यावनं विवक्षितं मिति
दर्शयति,— “यज्ञ मिम मिति । अमतिशब्दस्याशनेच्छार्थं
इति व्याचष्टे— “अपामतिमिति । अशनायोदन्येत्यादि ॥

* ‘उपयमानान्तरम्’—इति कृ ।

† चित्त्वं प्रति [‘आग्नीध्रपर्वन्तं’]—इति कृ ।

‡ का० आ० सू० १८. ३. १६ ।

§ वा० सं० १७. ५४ ।

॥ “अशनायोदन्यधनाया वुभुक्षापिपासागर्ध्व” —इति पा० सू०

सूत्रेणाशनाया शब्दः क्वजन्तो निपातितः । रायस्योष इति धने तद्विषये पोषेवेति वक्तुं मभिप्रेतमिथाह,— “रायस्योष इति रायस्योषे अधीत्यत्रापि तथैव विवक्षितमित्याह,— “रायस्योषे अधीति यजमानस्यैव पूजकत्वात् ॥ ८ ॥

“मासहान” शब्दो यजमानपर इत्याह,— “यजमानो वा इति । अग्नेरुक्त्यानि स्तोत्रशस्त्राणि पत्रवदङ्गानि भवन्तीत्यग्नेरुक्त्यपत्र इत्याह,— “उक्त्यपत्र इति । यतो देवाः ‘तप्तं घर्मं’ घर्मलक्षणं अग्निं ‘परिगृह्णाय यजन्त’ ; अत उच्यते मन्त्रे,— ‘तप्तं घर्मं’ इत्याह— “तप्तं घर्मं मिति । उत्तरवाक्य मप्येव मेव व्याचष्टे,— “जर्जति । ‘जृज्जा’ आज्यदधिपयःप्रभृति तां रसेनेत्यर्थः ॥ ९ ॥

अग्निर्देवसम्बन्धित्वाद्धारयत् त्वाज्जोषयित्व मत्वाच्चाग्निरेव ‘देव्यायेत्यादिनीच्यत इति । देवायेति उत्तरवाक्यद्वयं प्रसिद्धार्थं मित्याह,— “देवश्रीरिति परिगृह्येति ‘देवा देवेभ्य इत्यञ्चर्यन्त’ इत्येतत् पदं व्याचष्टे,— “अध्वरो वा इति । अञ्चर्यन्त इति “कव्यध्वरपृतनस्यर्चिलोप इति” * अकारलोपः ॥ १० ॥

“वीतं शमित” मिथस्य पदद्वयस्यार्थं माह,— “इष्टं स्विष्टमिति । अथर्गुहोद्व्रज्जना यथास्थानं यथायथं मन्त्रं जप एव ‘तुरीयो यज्ञ’ इति व्याचष्टे,— “अथर्गुः पुरस्तादिति ‘वाकाशिप्र’ इत्यनयोः शब्दयोः समानाधिकरणाशङ्का निवारयति ।

“ततो नो वाकाश्चाग्निषश्चेति । एतस्य प्रणीयमानस्याग्नेरादित्या-
त्मकत्वात् ॥ ११ ॥

स एष प्रणीयमानाब्जिलक्षणः सूर्यस्यैव रश्मिभि र्युक्ती
हरितवर्णं ‘केशः’ तेजोरूपः सविता अनवच्छिन्नं पुरस्तादे-
तदुद्यच्छति ।* अतो मन्त्र इम मेवार्थं माचष्टेत्याह,—
“सूर्यरश्मिरिति । लक्षणः पशुजनकत्वेन ‘पूषा’ इति पशव्यः
उच्यते वाग्नयेरनुज्ञायां प्रवर्तन्त इत्ययमर्थः मन्त्रभागेन विव-
क्षितः इत्याह,— “पशवो वा इति । ‘प्रैरत’ इति ईरगताः
वित्यस्यादादिकस्य लिटि बहुवचने रूपम् । अग्नेः प्रजापत्या-
त्मकत्वेन सर्वस्यापि दृष्टत्वाद्वक्षितत्वाच्च तत्रायं ‘सम्पश्यन्नि-
त्यादि मन्त्रभागः समवेतार्थं मित्याह,— “सम्पश्यन्निति ।
देवा दीव्यन्त देवसम्बन्धिन्यः पञ्चदिशः अमति मशनेच्छा
दुर्मति अशास्त्रीमां मतीञ्चापवाधमानाः धने तद्विषये पोष
च यज्ञपतिं सम्बन्धिन्य एनं प्रणीयामानाग्निः लक्षणं यज्ञ
मवन्तु अश्वादिति “कृन्दसि लुङ् लङ् लिटः”—इति लोङ्ग्रं
लुङ् प्रत्ययः ।† “किञ्चाय मपि यज्ञः धने तत् पोषेचाधि-
तिष्ठत्विति प्रथममन्त्रस्याय मर्थः । सम्यग्दीप्ते अनौ प्रणीय-
माने मामहानेत्यर्थं पूजको यजमानोऽधिकारभावेनानुगच्छति ।
उक्त्यान्वेवाङ्गानि यस्य स उक्त्यपत्र ईड्य सुखो यज्ञियो
वासवानिरध्वर्युणाधारितः किञ्च देवास्तप्तं घर्मात्मकं त मग्नि

* “ईर गतौ कम्पने च”—अ० आ० १०१८ धा० ।

† पा० सू० ३. ४. ६

परिगृह्याय यजन्त स्तप्तत्वादेव च यज्ञरूपं तं आज्यादि-
हविर्लक्षणेनानेनाशमयन्तेति द्वितीयस्यार्थः । होमसम्बन्धिने
धारयित्वेजोषयित्वतमायाग्नये हविर्दानार्थं तत् प्रणयनं क्रियत
इति वाक्य शेषः । किञ्च यो देवश्रीः श्रियन्त इति श्रियः
देवाः श्रियो यस्य स तथोक्तः ; भक्तेभ्यः श्रियं दातुं मनो यस्येति
श्रीमनः , शतानि पयांसि यस्यासौ शतपयः , त मग्निं
परिगृह्य देवाय जनः प्रदेशं गतवन्तः । गत्वा च देवा ऋत्विग्भि
र्यां देवेभ्यो यज्ञं मिच्छन्तः स्थितवन्त इति तृतीयस्यार्थः ।
“शमिनेति तृतीयैकवचनस्य सु इत्यादेशः । स मित्रा अग्न्यर्थं
यागाय हविः वीतं इष्टं यत्र यस्मिन् प्रणयनप्रदेशे हव्यं हव-
नार्हं मग्निं मध्वर्यादीनां भन्तं अपावाक् तुरीयो यज्ञो गच्छति
तथाविधानात् तस्माद्भग्ने ऋग्यजुस्सामलक्षणानि वाक्यानि आशि-
षश्च नोऽस्मान्न जुषन्ता मिति चतुर्थस्यार्थः । सूर्यस्य रश्मिभि-
र्युक्तो हरितवर्णकेशः ज्योतिरूपः प्रणीयमानोऽग्निलक्षणः सविता
अनवच्छिन्नं मुद्यच्छति । तस्याग्ने रनुज्ञायां अग्ने महिमानं
विद्वान् पूषा याति (तदुत्पाद्याः पशवः प्रवर्तन्त इत्यर्थः ।
किञ्च सोऽग्निं विंशानि भुवनानि सम्पश्यन्तेषां रक्षको भवतीति
पञ्चमस्यार्थः) * ॥ १२ ॥

तयैवैतद्यजमानो भ्रातृव्यस्य वंक्त इति सामान्येनोक्तं सम्प्रति
ता एव पञ्चदिशो विशिष्य दर्शयन् तासां मुक्तं मन्त्रैः स्वाधीन-

* वन्धनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो नास्ति ज-पुस्तकादन्यत्र ।

तथा प्राप्तिमाह— “तद्या इति, तदिति । ‘देवा’ यस्मिन् काले ‘असुराणां’ दिशो वृक्षत तस्य कालस्य परामर्शः एतच्छब्देनानन्तरोक्ता मन्त्राः परामृश्यन्ते । अवृक्षातेभ्यो य ममितवन्तः समारोहयन् स्वाधिनी कृतवन्तः । “अथो इति । किञ्च देवा* कं तस्मिन् काले ‘एताभि’ ऋग्भिः ‘आतः’ सूर्यावस्थानप्रदेशवृक्षणान्तरिक्षपर्यन्तं सम्प्राप्नुवन् तद्देवाय मपि यजमानो भ्रातृव्यतोपगम्यस्वाधिनी कृतास्ता पञ्चदिशः आतः अन्तरिक्षात्मकानीध्रमण्डपपर्यन्तं सम्प्राप्नोति ॥ १३ ॥

उक्तैर्मन्त्रै आनीध्रपर्यन्तं गत्वा तत्रैकस्य पृश्निवर्णस्याश्विन उपधानं विधत्ते*— “अथेति । ‘पृश्नि’ शब्देन चैत्य† मुच्यते पृश्नेरश्विन ‡ उपधानेनादित्यस्यैवोपधानं भवतीत्याह । “असौ वा इति । आदित्यमण्डलसादृश्यप्रदर्शनेनोक्त मश्विनः प्रश्रित्व सुप-पादयति । पृश्नि भवतीति तस्य चाश्विन उपधानं गार्हपत्या-हवनीययोर्मध्ये कर्त्तव्यमित्याह,— “त मन्तरेणेति । गार्हपत्या-हवनीययोरधस्तनोपरितनलोकद्वयात्मकत्वात्लोकद्वयस्य च मध्ये सूर्यस्य तपनात्* सूर्यात्मकस्याश्विनस्तत्रोपधानं सुपपन्नमित्याह । (“अयं वै लोक इति । गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यभागस्योपधानं

* “आनीध्रदेशादृक्षिणं पृष्ठासहितं पृश्नाश्विनं सुपपधाति”—इति का० श्रौ० सू० १८. ३. १६ ।

† “! चैत्यं” or “चैत्र्यं ?”—इति क्व ।

‡ “पृश्ना” तनुं वृत्तं पाषाणं विचित्रवर्णं वा—इति का० श्रौ० सू० १८. ३. २० ।

स्थानतया विधानादाग्नीध्रादन्यत्रापि तदुपधानं स्यादित्यत आह ॥ १४ ॥

“आग्नीध्रवेलाया मिति । ‘वेला’ शब्दः अवकाश माचष्टे । गार्हपत्याहवनीययोरध्वस्तनो * परितन लोकात्मकयो र्मध्यवर्त्तित्वयाग्नीध्रस्यान्तरिक्षात्मकत्वं व्यध्व इत्यर्द्धमार्ग उच्यते, तत्रैतस्याश्मन उपधानं क्रियते तस्मादितः प्रदेशादूर्ध्व † मार्गे एष सूर्यस्तपतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

अथ तथाश्मन आदित्यात्मकत्वाददित्यस्य च प्राणाद्यात्मकत्वात्तदुपधानेनात्मनि प्राणादिधारणं सम्पाद्यत इत्याह,— “स एष इति । ‘स’ आदित्यात्मकादित्यरूपत्वात् आदित्यस्य च प्राणत्वं तदुपाय प्राणिन श्वेष्टन्तो तदस्तमये तु न चेष्टन्त इति । अतएव श्रूयते— “यो सौ तपन्नुदेति । स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति । ०—० । असौ योऽस्तमेति । स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायास्तमेति इति ‡ । प्राणत्वादेष्ट वायुरूपत्वं प्राणिना मेव जीवनकालसम्बन्धात् । “आयुर्ह्येतदिति । एषो ऽस्मा यतः कारणादायु एतदिति नपुंसकलिङ्ग मायुरित्येतदपन्नं तस्यायु रन्नं तद्वता मेक भोक्तृत्वात् । अत एतदन्नं तस्मात् तदुपधानेन स्वकीयमात्मनि प्राणादीन् धारितवान् सम्भवति ॥ १६ ॥

अथ तस्योपधाने मन्त्रद्वयं प्रदर्शयद् व्याचष्टे,— “स उप-

* वन्वनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो नास्ति ज-पुस्तकादन्यत्र ।

† ‘प्रदेशद् व्यध्वे ?’—इति कः ; ‘प्रदेशादूर्ध्व’—इति ज ।

‡ तै० आ० १. १४. १ ।

दधाति विमान एष *” इति । ‘हि’ यस्मात्कारणात् ‘एष’ सूर्यो-
ऽभूत ग्रामस्य निर्माता द्युलोकस्य मध्ये आस्ते, अत उक्तं,—
‘विमान’ इति उदयमानः सूर्यः पृथिव्यादोन् स्वप्रकाशेनापूर-
यतीति । त् मर्थ माहेति व्याचष्टे,— “आप प्रिवानिति ।
• ‘प्रा पूरणे’ †— इत्यस्माद्वर्तमानार्थस्य लिटः कसुरादेशः ।
‘विश्वाचीवृताची’ पदाभ्यां विखेषां भूतानां ‡ च व्यापनात्
वेदयः सुचञ्च विवक्षन्त इत्याह,— “स विश्वाचीरिति,
“पूर्व मपर मिति । पृथिवी द्युलोकसाधीयन्ते, किञ्च ‘पूर्व’
मित्यनेन पूर्वचितो गार्हपत्या उच्यते,— अपर मिति अनेन-
दानीं चीयमानं आहवनीय इति व्याचष्टे,— “अन्तर पूर्व
मिति ॥ १७ ॥

द्वितीय मन्त्रे,— “उक्षा समुद्रः § । (पूर्वत्वाद्योनिं” मध्ये
दिवस इति पादत्रयार्थः प्रसिद्धा इत्याह । “उक्षा समुद्रो
अरुण इति चतुर्थपादे ‘रजः’ शब्देनैते लोका) ॥ विवक्षन्त
इत्याह,— “विवक्रम इति । भूत ग्रामस्य निर्माता द्यावा
पृथिव्या अन्तरिक्षं वा समन्तात् पूरयन् एष सूर्यो द्युलोकस्य
मध्ये तिष्ठति ; किञ्च स सूर्यो पूर्वापरञ्च केतुं लोक मन्त-

* वा० सं० १७. ५६ ।

† ‘अ० व्या० १०६१ घा० ।

‡ विश्वेषां हविषां वृता—इति भू,

§ वा० सं० १७. ६० ।

॥ वन्वनीचिह्नान्तः प्रश्रितः पाठो नास्ति ज-पुस्तकादन्यत्र ।

राद्यावापृथिव्यो मध्ये गार्हपत्याहवनीययो र्वा मध्ये विश्व-
चौश्रुव आभिवष्टे पश्यतीति प्रथमस्यार्थः । उक्षासेवक
“आदियाज्जायते वृष्टिः * इति तस्य वृष्टिहेतुत्वात् । अतएव
समुद्रात्मकः वर्णतारुणः पर्णशब्देन पतनं सुच्यते । शोभन-
तपन एवंविधः सूर्यस्य लोकस्य पितृरूपस्य योनिं स्थानं
माविवेश भूलोकादादित्याज्जायमान इव दृश्यत इति तस्य
पितृलोकोपचारः । किञ्च देवो मध्ये आग्नीध्रमण्डपलक्षणे
निहितः वर्णतः ‘पृश्निरश्मा’ अश्मरूपः सूर्यः विविधं लोका-
क्रमेण ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिट्’ इति वर्त्तमाने ‘लिट्’ “विक्रम-
माणो वा एष एषां लोकानां मन्तान्याति”—इति श्रुतेः । रजस
इत्येकवचनं अन्ताविति । (द्विवचनं वा विवर्त्तितं लोकानां
मन्तान् प्रीतान् पाति स्वकीयेन प्रकाशेन तमो निवर्त्तयन्
पदार्थाश्च दर्शयन् रक्षतीति) † द्वितीयस्यार्थः ॥ १८ ॥

उपधानं मरुस्योर्द्वित्वं प्रशंसति,— “द्वाभ्यां मिति । अथ
तयोरेव छन्दः प्रशंसति,— “त्रिष्टुभ्यां मिति । ‘एष’ सूर्य
स्त्रैष्टुभ (स्त्रैष्टुभे अन्तरिक्षे वर्त्तमानत्वादन्तरिक्षस्य स्त्रैष्टुभ) ‡ त्वं
तैत्तिरीयके सूर्ये श्रूयते— “गायत्री पृथिवी त्रैष्टुभ मन्तरिक्ष
मिति § प्रकृतस्यात्मन इष्टकान्तरवदुपधानस्य विधानान्तद्वेदेव

* मनु सं० ३. ७६ ।

† बन्धनीचिह्नान्तः पाठो नास्ति ज-पुस्तकादन्यत्र ।

‡ बन्धनीचिह्नान्तः पाठो नास्ति ज-भ-पुस्तकयोरन्यत्र ।

§ “गायत्री वै पृथिवी त्रैष्टुभ मन्तरिक्ष”—इति तै० सं० १. ७. ५. ४ ।

साधनप्रसक्तो निषेधति न सादयतीति तत्रोपपत्ति माह—
 “असन्नो ह्येष इति । स एष सूर्यः असन्नः कचिदेवावस्थितो न
 भवति सर्वत्र परिभ्रमणादित्यर्थः । माभूदसन्नत्वात्तस्य सादनं
 सूददोहसाधिवदन मपि न कर्त्तव्यमित्यत आह— “न सूददो
 हसाधिवदतीति । सूददोहसाधिवदन मपि न कर्त्तव्यं कुत इत्यत
 आह,— “प्राणो वा इति । प्राणात्मके सूर्ये प्राणात्मकस्य
 सूददोहस्याऽपि उपेक्षणवन्निष्कृत्यादित्यर्थः । नस्योपहितस्याऽश्मो
 रक्षां विधायाहवनीयदेशंप्रति गच्छेदिति विधत्ते,— “तन्नि-
 धायेति । यथाऽश्मान न नश्येत्तं निधायाग्नीध्रसमीपदेश मति-
 क्रामियुःरित्यर्थः ॥ १८ ॥

“तस्योक्तो बन्धुरिति “इन्द्रं विश्वा अवीवधन् १” इतीन्द्रं
 हि सर्वाणि भूतानि वर्धयन्तीत्यादिनास्यं ब्राह्मणं षष्ठकाण्डेऽभि-
 हितम् । “देवहृरित्यादिकस्याय मर्थः,— यतो यज्ञो देवानाह्वय-
 तीति देवहः ‘सुन्न’ मिति सुखनामधेयं सुन्नयाह्वयतीति सुन्नहः
 तत् साधनत्वात् । अतो देवह र्यज्ञो देवानावहत् आवहत्
 सुन्नह्यज्ञो देवानावहत्वित्युच्यते । पक्षैवाग्निरिति अग्निदेवो
 देवान् यजतु आवहेत्येतदुक्तं भवतीति यज्ञकृत् । वक्षत् यज्ञत्
 वहर्तर्यजेश्च सिञ्चहुलं लेटीति ३ सिप्रत्ययो लेटीऽडाटावित्य-
 डागमः इतश्चलोप इति तिप् इकारलोपः ॥ २० ॥

* निधायेनमतिक्रामतीन्द्रं विश्वा इति—का० श्रौ० सू० १८. ३. २१।

† वा० सं० १७. ६१ ।

‡ पा० सू० ३. १. ३४ ।

“वाजस्येति” “उद्गाभञ्चेति” मन्त्रद्वयं * निगदव्याख्यात मित्याह,— “वाजस्य मा प्रसव इति । पञ्चदिशो दैवीरित्यादिभिर्मन्त्रैर्गार्हपत्यादाग्नीध्रपर्यन्तं गमने भ्रातृव्यसम्बन्धिनीः सूर्यादर्वाचोः । पञ्चदिशस्ततो गमय्य स्वयं प्राप्तवान् भवतीति उक्तम्,—

अथ “इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्” इत्यादिभिर्मन्त्रैराग्नीध्रादाहः वनीयं पर्यन्तं गमने सूर्यादूर्ध्वा भ्रातृव्यसम्बन्धिनीश्चतस्रो दिशस्तथैव प्राप्नोतीत्याह,— “तथा अमुष्यादित्यादिना — “आत इति द्युलोकपर्यन्तं मित्यर्थः ॥ २१, २२, २३ ॥

चित्याग्नि समीपगमनानन्तरं † क्रमध्व मित्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः ‡ स्तस्यारोहणं विधत्ते §— “अथाग्नि मिति । चित्याग्निरुपरिधार्यमाणे उष्याग्नी होमविधानेन तत्र तदा वचनार्थं कस्याञ्चिदपेक्षणादग्निनिधाने यजमानस्यापि निधानात् तदपेक्षामारोहन्तीति वद्वचनम् । “स्वर्गो वै लोको नाकः” इत्यदिनारोहणमन्त्रान् व्याचष्टे— “क्रमध्व मिति ॥ तेषा मेव परस्त्रेणाभिधानम्, ‘अग्नेनाग्निना’ चित्याग्निना ‘एतम्’ इत्यभिनयेन निर्देशः ‘एतं स्वर्गं’ क्रमध्वं अप्रतिविधं न गच्छतीत्येतदुक्तं भवतीत्यर्थः । एते क्रममाणा अध्वर्युप्रभृतयः एन मुख्याग्निं हस्तेषु बिभ्रतः धारयन्तः अतः रसा एवार्थो मन्त्रेण प्रतिपाद्यते ।

* वा० सं० १७. ६३, ६४ । † ‘गनामंवरं’—इति छ, आ ।

‡ वा० सं० १७. ६५—६६ ।

§ “क्रमध्व मग्निनेति चित्यमारोहन्ति ।”—इति का० श्रौ० सू०

१८. ४. १ ।

॥ वा० सं० १७. ६५ ।

“दिवस्पृष्टं स्वर्गलोक मित्यनेन मन्त्रे ‘स्वर्गत्वा’ इत्यत्र स्वरित्य-
स्यार्थ उक्तः । अत्र ‘दिव’-शब्देन द्युलोक उच्यते, द्युलोकस्य
पृष्ठं उपरितनं स्वर्गं सुखातिशयहेतुं तस्यैवस्थानविशेषां गत्वा
देवेभिर्देवैर्मित्राः संयुताः सन्तस्तिष्ठतित्यर्थः । ‘दिवस्पृष्ट’ मिति
षष्ठ्याः पतिपुत्रैत्यादिना विसर्जनीयस्य सकारः ॥ २४ ॥

प्राची * वै दिग्गणे रिति । प्राचीदिग्गणेः सम्बन्धिनी खलु
अतएव तैत्तिरीयकं— “प्राचीदिक् अग्निदेवता”—इति † । “अस्य
त्व मिति । अस्पृष्टका स्थलरूपस्याग्ने त्वं पुरोवर्त्तमानोऽग्नि
र्भवेदं यज्ञे इत्युक्तं भवति । “दीप्यमान इति । दीपयते इत्यस्यार्थ-
कथनम् ॥ २५ ॥

“पृथिव्या अह ‡ मिनि । गार्हपत्यस्याग्नीप्राहवनीयानां
पृथिव्यादिलोकत्रयात्मकत्वात् क्रमेण तद्भागमनात् पृथिव्यादि-
लोकत्रयं क्रमेण रूढावानसीत्यर्थः । ‘आरुह’ मिति “क्षमृष्टरुहिभ्य
श्छन्दसि-इति च्छे रडादेशः” § “दिवो नाकस्येति । नाकस्य
सुखहेतुभूतस्य द्युलोस्य ‘पृष्ठात् ज्योतिर्विशिष्टं’ प्रकाशमानस्वर्गं
लोक ‘मगामह’ मित्येतदुक्तं भवति । अत्रापि पूर्ववत् सुखाति-
शयहेतुभूतो द्युलोक देव्यविशेषः स्वर्गशब्देनोच्यते ॥ २६ ॥

“न ह्वेति । ये स्वर्गलोके यन्ति ते फलान्तरन्नापेक्षन्ते
खलु, अत उक्तं स्वयन्त ॥ इति । एष एवेति सर्वेण प्रका-

* वा० सं० १७. ६६ ।

† तै० ब्रा० ३. ११. ५. १ ।

‡ वा० सं० १७. ६७ ।

§ पा० सू० ३. १. ५२ ।

॥ वा० सं० १७. ६८ ।

रेण जगद्धारयतीति । ‘एष एव यज्ञो विश्वतोधारः’ येन एवं यज्ञं वितन्वते एत एव सुविद्वांसः खलु विदुषा मेव यज्ञं निष्पादकत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥

“अग्ने प्रेहोति* । “इमं मेतदिति । ‘त्व मेषां’ देवान् प्रष्टुमिच्छतां ‘प्रथमः’ प्रेहोति इमं मुख्याग्निं माह-अग्नेर्जुष्टञ्चर्तुर्वदुपकारत्वात् । ‘इयच्छमाणा’ इति व्याख्यातं यजमानं भृगुभिरिति स्पष्टं मन्यत् । उक्तं मन्त्रस्याध्येन चित्वाग्नेरारोहणेन स्वर्गं लोके विद्यमाना भ्रातृव्यसम्बन्धिनीः पञ्चदिशः पूर्वतः प्राप्तवान् भवतीत्याह ॥ २८ ॥

“तथा अमुषिंल्लोक इति । अत्रापि ‘आतः’ इति द्युलोकादुपरितन स्वर्गावधित्वेनोच्यते ॥ २९ ॥

चित्वाग्निसमारोहणानन्तरं भस्मिन्मुख्यानीं होमं विधत्ते । “अथेति । अभि जुहोति अभिहोमेनेप्सितं मत्वादेन मिति कर्मणि द्वितीया विहिता । आहुतिश्चित्वां प्राप्तस्याग्ने रूप-रिष्टादन्नं सम्पाद्यत इत्याह— “एतद्वा इति । विहिते होमे द्रव्यं विधत्ते— “क्षणायै शुक्लवत्सायै पयसा” † इति, उक्त-लक्षणाया गोः पयस उपादाने कारणं माह— “रात्रिं वा इति । रात्रिं खलु क्षणाशुक्लवत्सास्यारात्रेरसावादित्ये वत्सः यथा गोः समीपे वर्तते तद्वदस्य रात्रिसमीपे वर्तमानत्वात् । अयं मेवार्थः स्तौत्तिरीयके श्रूयते— “अग्निश्चादित्यश्चारात्रेर्वत्सश्चेति आदित्य”-इति । एवञ्चास्याग्नेरादित्यात्मकत्वात् तथाविधाया गोः पयसा होमे स्वलोकभागेन तदेव विव्रियते,— “स्वेन

रसनेति । तन प्रीणितवान् भवति , प्रीणयितस्यादित्यात्मक-
स्थान्नेरूपा एव वर्त्तमानत्वेनोपधार्यमाण स एवोस्थानी जुहुया-
दित्याह ,— “उपरीति । प्रकृतहोमे साधारणं जुह्वः प्राप्नो-
तीति तदपवादत्वेनदोहनं विधत्ते— “दोहनेनेति । दोहनेन
हि पयः प्रदीयत इति दोहनान्तरं पक्षान्तरे दोहनेने खलु
पयः प्रदीयत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

प्रकृत मेवातिहोमं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “यदेवेति ।
अग्नेः शिरोवत् प्राधान्यात् सच्छिरसं पयसः प्राणत्वं तत्
पुष्टिहेतुत्वात् । “यथा स्वयमाट्सा मिति । होमावसरे
स्वयमाट्साया उपरि किञ्चिद्यथा ‘प्रचरेत्’ तथा होमं कुर्यात् ;
एवञ्च स्वयमाट्सायाः प्राणत्वात् । अग्नेसु शिरस्त्वात् प्राणञ्च
शिरश्चेत्युभे अपि ययो लक्षणेन रसेन सन्तनोति तदेव विवृणोति
‘सन्दधाति’ परस्परसम्बन्धं करोतीत्यर्थः । प्रकृतहोमो मन्वी
दर्शयन् तत्र प्रथममन्त्रस्यब्राह्मण षट्काण्डे प्रागेवाभिहित
मित्याह— “नक्तोषासेति * ॥ ३१ ॥

* वा० सं० १७. ७० ।

“स्वयमाट्सा मध्यग्निं धारयन् शुक्लवत्सा पयसाभिजुहोति
कृष्णाया दोहनेन स्वयमाट्सा मवसिञ्चन्नक्तोषासेति । स्वयमाट्साया
उपरि धारयन्नग्निम् कृष्णायाः गोः शुक्लवत्सायाः पयसा दोहनेनाभि-
जुहोति स्वयमाट्सा मवसिञ्चन् । स्वयमाट्साया उपरि प्रतिप्रस्थाता
त मिध्यग्निं धारयन् ऋक्षयेन पात्रेण जुहूस्थानीयेन जुहोति ॥”

— इति का० श्रौ० सू० १८. ४. २. २ ।

द्वितीयं मन्त्रं व्याचष्टे— “अग्नेः सहस्राक्षेति * हिरण्य-
शकलैर्वा इति । प्रकट्योऽग्निः प्रोक्षणे विनियुक्तैः † सहस्र-
सङ्ख्याकैः‡ हिरण्यशकलैः सहस्राक्षः खलु, अतश्च मन्त्रे तथा सम्बो-
ध्यत इत्यर्थः । प्रकाशकत्वसाधारण्येन हिरण्यशकलानां मन्त्रितो-
पचारः । “यदद्दः शतशीर्षेति । प्रजापतिशब्देनोचितेष्वसुषु
अन्तर्वर्त्तमानेन अन्यौ प्रतिष्ठितेषु तेषु स एव शतशीर्षोरुद्रः
समभूदिति काण्डस्यादावुक्तम् । अतोऽत्राहः श-शब्देन सकालः
परामृश्यते अतोऽस्मिन् काले “शतशीर्षाऽरुद्रो सृज्यतेति । यत्र
अत उक्तं मन्त्रे शतमूर्द्ध्वेतितीत्यर्थः, यः शतशीर्षा भवति तस्य
शतसङ्ख्याकाः प्राणाः सहस्रसङ्ख्याकाः व्यानाश्च भवन्ति ।
शतं सहस्रं मित्यपरिमितं नामश्वेयम् । तस्मादुच्यते,—“शतं
त इति । त्वं सर्वस्यै इति । ‘सहस्रं’ मित्यपरिमितं सङ्ख्यावच-
नात् सहस्रस्येत्यनेनापरिमितं सङ्ख्यावत् इत्यस्यार्थस्याभिधानात्
सर्वस्या इत्येतदुक्तं भवति । सहस्रेति लिङ्गव्यत्ययः “अधीगर्थदवे-
शाङ्गर्मणि”§—इति षष्ठी प्राप्तौ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति । ‘सर्वस्यै
राय इति चतुर्थी । “एष वै वाज इति । ‘वाज’-शब्दोऽन्नवाची तद्धे-
तुत्वादेवोऽग्निर्वाजः खलु अतस्तस्मैते विधेम वाजाय स्वाहेत्यनेन
तं मग्निं प्रीणाति । हे सहस्राक्षः शतमूर्द्ध्वं अग्ने ! ते शतसङ्ख्याकाः

* ‘वा० सं० १७. ७१ ।

† इहैव पुरस्तात् का० द. ७४. ७ ।

‡ ‘हयंखाकैः’—इति छ. भा. ज ।

§ पा० छ० २. ३. ५२ ।

प्राणाः सहस्रसङ्ख्याकाः व्यानाश्च भवन्ति ; त्वं सर्वस्य धनस्य
‘ईशिषे’ ईश्वरो भवति ; तस्मै अन्नहेतुत्वे तदात्मकाय ते वयं
परिवरेम । इदं हवि स्ते स्वाहुत मसु इति मन्त्रार्थः ॥ ३२ ॥

मन्त्रगतेन द्वित्वेन सकलस्याग्नेरभि होमः सम्पद्यत इति
प्रशंसति,—“द्वाभ्या मिति ॥ ३३ ॥

अग्नि होमानन्तरं मुख्यग्नेश्चितीनां सुपरि निधानं
विधत्ते—“अथैन मिति । निधानमन्त्रे “सुपर्णोऽसि * गरु-
त्मान् † इत्यस्योपयोग माह । ‘एतद्वा’ इत्यादिना लोके हि
योनौ सिक्तं प्रजननं समर्थं रेतो विक्रियते अवयवविभागवत्
क्रियते । अतोऽत्रापि योनिरूपाया सुखाया संस्कृतस्याग्ने रेत-
स्यन्नस्यापि विक्रित्या भवितव्यमिति । पूर्वं विक्रित्या विक्रति-
साधनभूतेन मन्त्रेण “सुपर्णोऽसि गरुत्मान्” इत्यादिकेन सुपर्णं
गरुत्मान्तं कृत्वा विक्रितवान् ‡ । तथा चयनकालेऽपि ‘सुपर्णं गरु-
त्मान्तं’ एव कृत्वा विक्रितवान् ; सम्प्रति ‘सुपर्णोऽसि गरुत्मान्’
इत्यादिकेन ‘सुपर्णं गरुत्मान्तं’ कृत्वा निहितवान् भवति । चीय-
मानस्याग्नेः पक्षाकारेण चयनात् ‘सुपर्णोऽसि गरुत्मान्’ इत्यु-
क्तम् । ‘गरुत्मान्’ प्रशस्तपक्षत्वात्, अतएव ‘सुपर्णः’ पर्ण-शब्देन

* “तस्या मग्निं निदधाति सुपर्णोऽसीति वषट्कारेण स्वयमाह-
स्यायां सुपर्णोऽसीति ऋग्वेदेन वषट्कारेण चाग्निं स्थापयतीत्यर्थः

—इति का० औ० सू० १८. ४. ५. ६ ।

† वा० स० १७. ७२ ।

‡ “वित्तवान्”—इति भ ।

पतन मुच्यत शोभनपतनविशिष्ट इत्यर्थः । “एवं ह्येष इति ।
(एष अग्निरेव मुक्तप्रकार मेतत् सर्वं करोति यतः अत उक्तं
मन्त्रे पृथिव्याः सीदेत्यादौत्यर्थः ॥ ३४ ॥

द्वितीयं मन्त्रं व्याचष्टे— “आजुह्वान इति ।) * ‘सुप्रतीकः’
शोभनावयवः तत्त्व मितरान् प्रति न अपि तु अस्मान्,
मन्त्रो वेति व्याचष्टे— “न सु प्रतीक इति । अस्योख्याग्ने
रेष चित्वाग्निः स्वसम्बन्धिस्थानम् । अतोऽग्नेः ‘स्वो योनि’
मित्यादिना चित्वाग्निं साध्वाधितिष्ठते तदुक्तं भवतीति व्या-
चष्टे— “अग्ने स्वामिति अस्मानिति पृथग्यन्तरिक्षाभ्या सुप-
रिवर्त्तमानत्वेन द्युलोकात्मकत्वात् ‘अस्मिन्’ चित्वाग्निलक्षणे
द्युलोके ‘अध्वासौद इत्यर्थः । विश्वेदेवा इत्यनेन ‘विश्वेदेवैः सह’
स्वं यजमानं मन्त्रं सादितवान् भवति हे अग्ने ! त्वम् गरुत्मान्
अतएवं शोभनपतनोऽसि, तादृश स्वं पृथिव्यां पृष्ठे उपविशत्त्व-
दीयाभासो अन्तरिक्षं मापूरय ज्योतिषा दिवं दृढां कुरु
तेजसा दिशोऽपि दृढी कुर्विति प्रथमस्यार्थः । भाः ज्योति स्तेज
इति प्रकाशविशेषाः । हे अग्ने ! त्वं पूर्वस्यां दिशि आह्वय-
मानोऽस्माकं शोभनावयवो भूयाः , अत स्वां योनिं चित्वाग्निं
साध्वाधियया अधितिष्ठ साधुयेति तृतीयैकवचनस्य सुपां-
सुलुगित्यादिना यादेशः । अस्मिन् चित्वाग्निरूपे उत्तरे सध-
स्वेषु लोको अध्वासौद, हे विश्वेदेवाः ! यूयं यजमानश्चात्र

सीदत । यूयं सम्प्रदानत्वेन सीदति । यजमानोऽधिकारित्वेन
सीदत्विति द्वितीयस्यार्थं स्पष्टार्थम् ॥ ३५ ॥

उत्तरवाक्यद्वये निधानान्तरं अस्मिन्नग्नौ समिधामाधानं
विधाय ताः समिधश्चित्वाग्निं प्राप्तस्याग्ने रूपरिष्टादन्नरूपेण *
स्तीति— “अथास्मिन्निति ॥ ३६ ॥

तत्र शमीमयीं समिधं प्रथम मादध्यादित्याह— “स वा
इति । शमीमयाः प्रथममाधाने हेतु माह— “एतद्वा इति ।
‘एतस्या माहुत्या’ मित्यनेन मभिजुहोतीति विहिताहुतिः
परामृश्यते । एतस्या माहुत्यां हुताया मग्निः प्रदीप्तः सन्
‘उदज्वलत्’ । पञ्चादग्निं दृष्ट्वा येनोपायेनायन्नो न हिंस्यादिति ।
देवा स्तज्जाङ्गीताः पञ्चादहिंसोपायत्वेन ते शमीमयीं समिध
मपश्यं दृष्ट्वा च मया एत मशमयन् यत एव मनया शम-
यन् तस्मादसौ शमीनामधेया ऽभूत् । अतः प्रथम शमी-
मयाः समिध आधानेन तथेवाय मपि यजमानः शान्ते एनं
शमयति न जग्धै । जग्धि भक्ष्यं भक्षणाभावाय अहिंसायै
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अथ तस्या शमिसमिध आधाने मन्त्रं दर्शयति †,— “तां

* “प्राप्तस्याग्ने रूपरितनान्नरूपेण”—इति ज ; “प्राप्तस्याग्ने रूपरि
तन्नरूपेण”—इति क, भ, च ।

† “समिदाधानं शमीलीविकङ्कित्यौदम्यस्ताः सवितुरिति (१७.
७४—७६) प्रत्युचम्”—इति का० आ० सू० १८. ४. ६

सवितु रिति * । “कण्वो हैना मित्यय मर्थः,— कण्वो महर्षिः
 ‘एनां’ शमिरूपां गां ‘ददर्श’ खलु अतश्च ‘सा’ ‘सहस्रधारा
 भूत्वा ऽस्मै कण्वाय ‘सर्वान् कामान् दुदुहे’ तस्मादाहिता शमी
 तथैव यजमानाय सर्वान् कामान् दुग्धे अस्याग्ने रूपादक-
 त्वेन सम्बन्धिनी । अतएव श्रुतिः,— “शमीगर्भादग्निं मन्यन्ते”
 —इति † । ‘प्रपीनां’ प्रकर्षेणपीवरीं ‘सहस्रधारां पयसा महीं
 महतीं’ शमीरूपायां गां कण्वमहर्षिरदुहेरन् । उरणीयस्य
 सवितुरभिमतं ‘चित्रां’ चायनीयां ‘सुमति’ शोभन मतिं
 ‘विश्वजन्यां’ जनहितं यस्याः सा तथोक्ता सर्वस्योत्पादयत्रीं ता
 मह मातृण इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

शमिसमिदाधानानन्तरं वैकङ्कतसमिदाधानं विधाय तस्या
 वैकङ्कतसमिदोमब्राह्मणं प्रागेव षष्ठकाण्डेऽभिहित मित्याह—
 “द्यौर्वा इति । द्वितीयपादे अवसरे ‘सधस्थ’ इत्येनान्तरिच्च
 मुच्यत इत्याह,— “अन्तरिच्चं वा इति । ‘यस्माद्योनि’ रित्यत्र
 योनि-शब्देनैष भूलोको विवक्ष्यत इत्याह,— “एष वा इति ।
 ‘प्र त्वे हवींषि’ इति तुरीयः पादः प्रसिद्धार्थ इत्याह । “यदा
 वा एष इति । हे अग्ने ! ते त्वां ‘परमे जन्मन्’ उत्पत्तिस्थाने
 द्युलोके ‘विधेम’ ‡ परिचरेम न केवलं द्युलोक एव कि

* वा० सं० १७. ७४ ।

† तै० ब्रा० १. १. ६. १ ।

‡ वा० सं० १७. ७५ ।

स्तोमैः स्तुतिभिरुपलक्षितावयं अवरे द्युलोकादधस्थाने सधस्थे
सहस्थाने अन्तरिक्षेऽपि विधेम किञ्च कस्मान्न पृथियात्मकद्योते
स्व सुदारिद्र्य उद्धतवानसि ऋ गतो लिट् संहितायां अन्येषां
मपि दृश्यत इति दीर्घः त मेनं लोकं अनया समिधा यज्ञेषु
द्युलोकादीनां मग्निकारणत्वेनानेः कारणात्मकोरे (?) होमे
उक्तः । अयं 'प्र त्वे हवींषि' इत्यनेनकार्याकारेऽग्नी होमो विधी-
यते । ततः 'समिधे' सम्यक् प्रज्वलिते त्वे त्वय्यपि ह्यान्दसत्वात्
हवींषि प्रजुहुरे प्रजुहुविरे विपश्चित इति शेषः । इरयो रे इति
इरे प्रत्ययस्य रे आदेशः । अतो वयं मपि समिधे त्वय्येतां
समिधं मादधाति इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

वैद्वतसमिद्धोमानन्तर मौदुम्बरसमिद्धोमं विधत्ते— “अथ उदु-
म्बरी * मिति । आधातव्याया उदुम्बरसमिधः कथञ्चित् गुण
माह— “कर्णकवती भवतीति । कर्णक शब्देनात्र पत्रशाखादिकं
विवक्ष्यते । पत्रादीनां पशुपुष्टि † साधनत्वेन पशुत्वात्तथाविधायाः
समिधो होमेन पशुरुपेणैवैनं ‡ प्रोणाति । तथाविधायाः समि-
द्धोमसम्भवे किं कुर्यादिति ; तच्चाह,— ‘यदि कर्णकवतीं न
विन्देद्’ इति ‘दधिद्रुषं दधिविन्दु’ ‘सुपहत्याद्’ समिधि संश्लेषा-

* “वैकङ्कतीं प्रोहो अग्न इत्यौदुम्बरी मित्यर्थः ।”

—इति वा० सं० १०. ७४. भाष्यम् ।

† “पशुपुष्टिं”—इति छ ।

‡ “पशुरुपेणैवानेवैनं”—इति ज ।

दध्यात् । तत्र समिधि 'दधिद्रप्स उपतिउते' इति तत् तदेव पशुरूपं भवति । अतस्तथाविधायाः समिधो माधानोव-
त्वेन मग्निं पशुरूपेणान्नेन प्रीणाति,— प्रेक्षो अग्ने दीहि *
इत्यादि ॥ ४ ॥

समिद्धोमानन्तर माज्याहुतीर्विधत्ते,— “अथाहुती रिति ।
यथेति लोके भुञ्जानस्य पुरुषस्य यथा शाकसूपौदनादिकं
परिविष्य पश्चात् जलादिकं पेयं पाययेत् तादृक् तदा-
ज्याहुतिकरणं भवति । प्रथमं समिद्धोमम्परिवेषणवत् कृत-
त्वादित्यर्थः । तत्रासाधारण्येन सूचैव सर्वासां होम प्रसक्ता-
दाह,— “सुवेणेति । अग्ने त मद्याश्व मिल्यस्य प्रथमाहुति-
मन्त्रस्य तात्पर्यार्थं माह,— “यस्तै हृदिस्पृगिति । हृदिस्पृश
मिति हृद्युभ्यां टे रूपसंज्ञानं मिति सप्तम्यालुक् । हे अग्ने
'ने' तव हृदिस्पृक् † हृदयङ्गम 'स्तोम' स्तोत्र मस्ति, ते तं
स्तोमं 'ऋध्या' ससृङ्गक्रिया 'समित्ये' तदुक्तं भवति, अनेन
मन्त्रेणेत्यर्थः । अथोऽस्य मन्त्रस्य हृन्दो प्रशंसति,— “पङ्क्त्या
जुहोति । पञ्चपादा यस्याः सा पञ्चपादा “संज्ञासु पूर्वस्य ‡”—
इति पादशब्दान्धभाषे “पादोऽन्यतरस्याम् §”—इति । विकल्पेन

* वा० सं० १७. ७५ ।

† वा० सू० १७. ७६ ।

‡ पा० सू० ५. ४. १४० ।

§ पा० सू० ४. १. ८ ।

डोति प्राप्ते “टावचि *”—इति षट् प्रत्ययः । ‘पञ्चचितिकोऽग्निः’
रित्यनेनाग्नेः पञ्चत्व सङ्ख्ये योगो दर्शितः “पञ्चऽर्त्तवः संवत्सरः”
संवत्सर इत्यनेनापि प्रकारान्तरेण स एव प्रदर्श्यते । हैम
शिशिरयो रुभयोरपि विहित वैशिष्ट्याविशेषणैकत्व मभिप्रेत्योक्तं
“पञ्चऽर्त्तव इति । एवञ्चाग्नेः पञ्चात्मकस्यात्तस्य पञ्चपदपङ्क्तिः
साध्यो होमे तत् समितिनैवान्नैव प्रीणातीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

देवताविशेषं सम्बन्धेन द्वितीया माहुतिं दर्शयति,—“अयेति ।
विश्वकर्मा देवतास्या इति ‘विश्वकर्माणी’ माहुतीं जुहोति
कुर्यादित्यर्थः । ननु अस्य होमस्याग्न्यर्थत्वादत्र विश्वकर्मा-
देवत्वत्वे प्रकृतसमवेतार्थं तानस्यादित्यत उक्तं ;— “विश्वकर्माय
मग्निः रिति ।” अग्ने तद्दोमसाधनं मन्त्रं व्याचष्टे— “चित्तिं
जुहोमीत्यादिना ॥” अत्र चिति-शब्दार्थं दर्शयन् तस्य चात्र
सम्बन्धिविशेषोपादानाभावेन साधारण्यात् सम्बन्धन्तरप्रसक्ति
निवारणेनोत्तर वाक्योपात्तदेव सम्बन्धित्वे दर्शयति— “चित्तं
मेषा मिति । तथा देवा इहागमन्नित्यत्रागमन्नित्येतदेवं
व्याचष्टे— “यथा देवा इहागच्छानिति । आगच्छानिति
आगच्छेयु रित्यर्थः । गमेर्लुङि च्छुरङ् । ‘ऋतावधः’, ऋत-
शब्दस्य सत्यं मर्थ इत्याह । “सत्यवध इति विश्वसेत्यादि
पदद्वयं व्याचष्टे— “योऽस्येति सर्वं देवाक्षितमित्यनेन तेषा-

हादाभ्य मित्येतद्वाख्यातम् । कीदृशा देवाः वीतिहोत्राः
होत्रा इति यज्ञनाम* वीतिरभिलाषो होत्रा येषां ते वीतिहोत्राः
कामित यज्ञाः । होत्रा शब्दो यजमाननामसु पठितः । ऋता-
वृधः सत्येन वर्द्धमानाः छान्दसोदीर्घः देवा यथा इहाग्नि समीपे
आगच्छतेषु तदर्थं मेघां देवानां चितिं अस्थं यजमानस्य
यज्ञं गच्छाम इत्येव रूपं जुहोमि सम्पादयामि केन साध-
नेन समाहितेन मनसा ह्यमानेनानेन घृतेन च एषां चितं
सम्पादयामि । यत एवं तस्मादिदं स्यात् सर्वस्य भुवनस्य पत्येति
विश्वकर्मणे† सर्वदा विषय प्रकाशन मच्चितं इदमाज्यरूप
हवि जुहोमीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

उक्त होमानन्तरं पूर्णाहुतिं‡ विधत्ते—“अथेति पूर्णा
चासावाहुतिश्चेति § पूर्णाहुतिः आज्यपूर्णया सुचा सम्पाद्यमाना
आहुति रित्यर्थः । सर्वं वा इति यत् पूर्वां तत् सर्वं अपरि-
मितत्वात्, अतएवं सर्वेणैवान्नेन प्रीणाति ॥ ४३ ॥

“सप्त ते अग्न इत्यादिना ॥ तन् मन्त्रं व्याचष्टे—तत्र ‘समिध’

* निघ० ३. १७. ८ ।

† ‘विश्वकर्मणाय’—इति भ, अ ।

‡ “पूर्णाहुतिश्च सप्त त इति । सुचा पूर्णाहुतिश्च जुहोति ।
पूर्णया सुचा आहुतिः पूर्णाहुति रिति ॥

—इति का० श्रौ० सू० १८. ४. ६, १० ।

§ पूर्णाचासावामिच्छेति—इति ज ।

॥ वा० सं० १७. ७६ ।

मित्यनेनास्य समित्थने रुक्मा प्राणा विवक्षत इत्याह— “प्राणा
 वै समिध इति । प्रजापते विस्त्वंसनेन ततो निर्गता ऋषयः
 पृथगिव सप्तदेहानसृजत् । ततश्च तान् व्यवहारासमर्थान् दृष्ट्वा
 पश्चात् तानैकमेव पुरुषं मकुर्वन् । एतत् सर्वं स प्रपञ्चं
 षष्ठकाण्डस्यादावभिहितम् । स एव प्रजापतिरियं नीयमानो-
 ऽग्निः अतोऽत्र जिह्वा-शब्देन * सप्त पुरुषा विवक्ष्यन्त इत्याह—
 “या न सुनिति तेषां मेतदाहिति तेषां मेतदभिधानं
 करोति तानाहियर्थः । अत्र प्राण-शब्देन शरीरस्थानीन्द्रियाणि
 उच्यन्ते अतश्चेतेषां शब्दानामन्तरं इन्द्रियवाचकत्वेऽपि न साङ्ग-
 र्यम् । “सप्तधाम” प्रियाणोत्थनेन छन्दांस्यभिधीयन्त इत्याह
 छन्दांसीति यत एतं मग्निं *होतृमैत्रावरुणादयाः सप्तहोत्रा
 अग्निष्टोमादिभेदेन सप्तधा यजन्ति । अत उच्यते सोऽर्थो मन्त्रे-
 णेत्याह,— “सप्तहोत्रा इति स्थानवाचकत्वात् योनि-शब्दे
 चित्तयोऽभिधीयत इत्याह,— “चित्तीरेतदिति । घृतस्य रेतः
 सम हि हेतुत्वे वितोनाञ्च लोकात्मकत्वात् घृतेनेति वचनेन
 लोकेष्वेव रेतो निहितवान् भवतोत्याह,— “घृतेनेतीति ।
 लाहाकारस्य यज्ञात्मकत्वात् स्वाहेत्युक्त्वा इदं मुक्तं प्राणादिकं

* “सप्तजिह्वाः सन्ति ज्वालारूपाः सप्तजिह्वाः हिरण्यग-
 णाद्या आगमोक्ताः यदा व्याधर्वणिकोक्ताः काली कराली च
 मनोजवा च विलोहिता च सधूमवर्णा स्फलिङ्गिनी विश्वरूची
 च देवी खेलायमाना इति सप्तजिह्वा ।”

—इति सु० ७० १ २ ।

सर्वं युगपदेव यज्ञाहं करोतीत्याह,— “स्वाहेति । हे अग्ने !
सप्तभिधः पुरुषाः सप्त ऋषयः मरीच्यादयश्च तव द्रष्टारः सन्ति ।
तथा सप्त प्रियाणि धाम धामानि गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीति
पङ्क्तिं त्रिष्टुप् जगति एकाख्यानं कृन्दांसि वसन्ति किञ्चत्वा
होदब्रह्ममित्रावरुणब्राह्मणाक्वसिपोतृनेद्राग्नीध्रो ऽच्छावाकाख्यां
सप्तहोत्राश्च अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडश्यतिरात्र आसो-
र्यामो वाजपेयश्चेति सप्तधा यजन्ति तादृशं स्वं अस्माभिर्ह्य-
मानेन सप्तयोनीं श्वितोरापूरयेति मन्वार्थः ॥ ४४ ॥

मन्त्रे पौनःपुन्येन सप्तसंशब्द प्रयोगः कृतस्त्रस्याग्नेर्स्तृप्तिहेतु
मन्वतीत्याह,— “सप्तसप्तेति । प्रकृताहुतीनां त्रित्वं मपि तथैव
प्रशंसति— “तिस्र आहुतीरिति । सप्तधा माहुतीनाञ्च मिलिता
षट्संख्या भवति । तस्य तु ब्राह्मणं प्रागुक्तं मित्याह— “तिस्रः
सप्तभिध इति ॥ ४५ ॥

अथ सप्तमाहुतीनामस्थिमांसात्मकत्वात् तत् सन्निवेशानु-
सारेण नास्तिष्टत्रासीनो जुहुयादित्याह,— “तिष्ठन्नित्यादिना ।
कठिनावयवसन्निवेशसाधारण्यात् सप्तधा सस्थित्वं तानि
उच्छ्रितत्वात् तिष्ठन्तीव भवन्ति । अस्थि मांसानुसारेण सप्तधां
अन्तरां आज्याहुतयस्तु बाह्याः कर्त्तव्या इत्याह,— “अन्तरा
इति ॥ ४६ ॥

अथास्याग्निप्रणयनात्मकस्य कर्मणः सम्पत्तिं सप्तधातुं
प्रतिजानीते,— अथातः सम्पदेवेति । ता मेव दर्शयति,—
“षट् पुरस्तादिना । प्रणयनात् पूर्वं तिस्र आज्याहुती स्तिस्रः

समिदाहुतीश्च जुहोति । अतस्तत्र षण्मन्त्रा भवन्ति यद्यपि द्वितीय तृतीय राज्याहुत्योः * षोडश मन्त्राः प्रयुज्यन्ते तथापि आहुत्यनुसारेण ते सर्वेऽपि द्वावेव मन्त्रा विति परिगण्येते । उपरिष्ठादग्निनिधानात् पञ्चात्तिस्रः समिदाहुती-स्त्रिंश आज्याहुतीश्च जुहोतीति तेऽपि षण्मन्त्राः । आग्नीध्र-मण्डपेऽपि कश्चित् पृश्निरश्मोपधीयते तात्पर्यं षड्भिर्मन्त्रैर्भक्षन्ति । अत्र यद्यपि पञ्चदिशो दैवीरित्यादयः षड्वैव मन्त्रा-गमने विनियुक्ताः, तथापि उदुत्वेत्यादिना मन्त्रेण सहैते षड् भवन्ति, इति षष्ठात्मपि मन्त्राणां गमनसाधनत्वा-भिधानं गमनमन्त्रवाहुल्याभिप्रायम् । “विमान एष दिव” † इत्यादिभ्यां “पृश्नि मश्मान्मुपदधाति ‡ । “इन्द्रं विश्वा § ” इत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः “अग्नि” ॥ पर्यन्तं गच्छति । “क्रमध्व मग्निना ¶ इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः विद्याग्निमारोहन्ति । तदेव मेकोनत्रिंशन् मन्त्रा भवन्ति । एतदुक्तं मन्त्रसाय “आहुतिरेव त्रिंशत्समी” त्रिंशत् सङ्ख्या पूरणे यद्यपि आहुतीत्यक्तयो बहवः सन्ति तथापि सामान्यानुसारेण ताः सर्वा अपि एकैवाहुति

* “द्वितीयराज्याहुत्योः (!)” - इति छ, झ, ज ।

† इहेव पुरस्तान् ए० १३५ पं० १ ; वा० सं० १७. ५६ ।

‡ वा० सं० १७. ६० ।

§ वा० सं० १७. ६१ ।

॥ वा० सं० १७. ६५ ।

¶ वा० सं० १७. ६२ ।

भवति । “सुपर्णोऽसि गरुत्मान्” * इत्याभ्यां हाभ्या मग्निं निदधाति । “तद् द्वाविंशत्” सङ्ख्यायं सम्पद्यते, अनुष्टुप्द्वाविंशदक्षरो भवति । अतस्तदेतदाग्निं प्रणयनात्मकं मन्त्राहुतिं सङ्ख्याद्वारा अनुष्टुप् छन्दो भवन्ति ; “सैषेति” ॥ ४७ ॥

स्त्रिलिङ्गाच्च अनुष्टुबिलितद्वितीयं विशेषापेक्षां सप्तमकाण्डे गार्हपत्याचयनाभिधानानन्तरम् † । तत्र तिस्रोऽनुष्टुभः सम्पाद्य तासां मध्ये एका माहवनीयं प्रत्यग् भवन्तीत्युक्तम् ‡ । अत्रोक्तप्रकारेणानुष्टुभः सम्पादने तासां मेका § मनुष्टुभ मन्त्राहृतवन्तो भवन्तीत्याह, — “तथा अमू रिति । गार्हपत्यात् खल्वग्निराहवनीयं स्थानं प्रति प्रणीतो ऽतश्चाग्निप्रणयने विद्यमानं मन्त्राहुतिं सङ्ख्याद्वाराथानुष्टुभः सम्पादनात् गार्हपत्ये सम्पादितानां मनुष्टुभा मेका मन्त्राहृतवन्तो भवन्तीत्युच्यते । गार्हपत्यादेकस्या अनुष्टुभोऽत्राहरणे प्रयोजनं माह— “तद्यदेता मिति । अत्रास्मिन्नयसरे ‘एष सर्वोऽग्निः संस्कृतः’ कार्त्स्न्येन संस्कृतः ‘स’ एषोऽग्निः अत्र मत्स्यदभक्षयिष्यदिति यत् तस्मै नालं माभीत् अन्नादनाय समर्गो नाभूदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

पश्चात् स वित्याग्निः प्रणेष्यमाणं मग्निं त्वया अगतेनात्र मदानीत्यब्रवीत् । ततः स्तथेति, तेनाप्यङ्गोक्तं । तज्जा-

* वा० सं० १७. ७२ ।

† का० ७. १. २. १६ ।

‡ “प्रत्यसंप्रवर्त्युक्तम्”—इति छ, झ, ञ ।

§ “तासामेकाया”—इति ञ ।

दस्मिन्नेवावसरे * एत मग्निं गार्हपत्यादत्र चित्वाग्नावह-
रन्ति अनेन गार्हपत्यादनुष्टुभ आहरणं सुक्तं । अथ पश्चादेषो-
ऽन्नाय समर्थो भवति । “प्रलमाहुतिभ्यो” इति । तदेवान्नं
दर्शितं आहुतिरूपायान्नाय समर्थो भवति अग्निं प्रणयनानन्तरं
मेववित्वाग्नेः आहुतिं सम्बन्धादिति भावः ॥ ४८ ॥

“अथो आहुरित्यादिकस्याय मयः,— किङ्गगार्हपत्यादनुष्टुभ
आहरणेन चित्वाग्निं रूपः प्रजापति रेव प्रीणाति ततोऽग्निं रूप
मेतं ‘प्रियं पुत्रं सुरसि धत्ते’ धारितवान् भवतीति ब्रह्मवर्चसं
आहुः । अतोऽपि तस्मादनुष्टुभं माहरन्तीत्यर्थः । उक्तार्थं वेदनं
प्रशंसति— “अथो हैतदिति । लोके यः कश्चिज्जनः एतदर्थरूपं
एव सुक्तप्रकारेण जानाति स जनश्चैव मेव उरसि प्रियं पुत्रं
आधत्ते खलु हैति निपातः प्रसिद्ध्यर्थोक्तः । व्यवहित-
श्चेत्वनुशासनात् पदान्तरं व्यवहितोऽप्याडित्युपसर्गोक्त इत्यनेन
सम्बन्ध्यते ॥ ५० ॥

अथ प्रकारान्तरेणापि गार्हपत्यादग्नेः आहरणं प्रशंसति —
“यदेवेत मिति ।” अय मेवेति । योऽय मग्निः अधुनास्माभि-
श्चीयते अय मेव चित्वाग्निः सप्तानां पुरुषाणां समष्टिरूपः
एक पुरुषः अथैषां पुरुषाणां यां ‘त्रियं’ परमं रूपं उक्त्वा
‘समुदौहन्’ समुदाक्षिपन् एषा सरूपा श्रीः सोऽग्निः पुरुष
इति पुंलिङ्गं विधे आग्रापेक्षं य मेत मग्निं इदानीं चित्वाग्ना

* “तस्मादस्मिन्नवसरे”—इति क :

वाहरति इदानीं वाक्रियमाणो ऽग्निं सप्तपुरुषाणां समुक्षित
 श्रीरूप इत्यर्थः । तस्मात् कारणात् एत मग्नि मन्वाहरन्तीति
 यत तेन एतेषां सप्तानां पुरुषाणां श्रीरूपयोरसोऽस्ति मूर्ध
 मुक्षिपन्ति किञ्च तस्याः श्रियः शिरोरूपत्वं तत्रैव षष्ठकाण्डे-
 ऽभिहितम् । तस्मात् तदेतच्छ्रीरूपोऽग्निरस्य प्रजापतिः शिरश्चितो-
 ऽय मग्निः पुनरात्मन शरीरं (!) अत एते गार्हपत्यादग्नेः
 आहरणेन संस्मृतेन प्रजापतिशरीरे स्वकीयं शिर एव सम्बधा-
 तीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ १ [२, ३] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 नवमकाण्डे द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थाञ्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ २ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
 सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
 रत्नोत्सां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यौ,
 व्यश्राणोद्विखचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुतं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजम्बा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जडो राजतं राजपूज्यः ।

आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मन्त्रणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाव्यो रत्नरूपं गिरि मकत सुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

नवमकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

अथातो वैश्वानरं जुहोति । अत्रैष सर्वो
ऽग्निः संस्कृतः स ऽएषोऽत्र वैश्वानरो देवता
तस्मा ऽएतद्विजुहोति तदेनं हविषा देवतां
करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न
सा यस्यै न गृह्यते द्वादशकपालो द्वादश मासाः
संवत्सरः संवत्सरो वैश्वानरः * ॥ १ ॥

यदेवैतं वैश्वानरं जुहोति । वैश्वानरं वा
ऽएत मग्निं जनयिष्यन् भवति तमदः पुरस्ता-
द्दीक्षणीयायां रेतो भूतं सिञ्चति यादृग्वै योनौ
रेतः सिच्यते तादृग् जायते तद्यत्तत्र वैश्वानरं
रेतो भूतं सिञ्चति तस्मादयं मिह वैश्वानरो
जायत ऽउपांशु तत्र भवति रेतो वै तत्र यज्ञ
ऽउपांशु वै रेतः सिच्यते निरुक्त ऽद्वह निरुक्तं
हि रेतो जातं भवति ॥ २ ॥

स यः सु वैश्वानरः । इमे सु लोका इयु
मेव पृथिवी विश्व सग्निर्रोऽन्तरिक्ष मेव विश्वं
व्यायुर्नरो द्यौरेव विश्व मादित्यो नरः ॥ ३ ॥

तं ये तं इमे लोकाः । इदं तच्छिर इदं
मेव पृथिव्योषधयः श्मशूणि तदेतद्विश्वं वाग्निः
स नरः सोपरिष्ठादस्य भवत्युपरिष्ठादस्य आग्निः* ॥
॥ ४ ॥

इदं मेवांतरिक्षम् । तस्मादेतदलोमकमलोमक
मिव ह्यन्तरिक्षं तदेतद्विश्वं म्राण एव व्यायुः
स नरः स मध्येनास्य भवति मध्येन ह्यन्तरिक्षस्य
व्यायुः† ॥ ५ ॥

शिर एव द्यौः‡ । नक्षत्राणि केशास्तदेतद्विश्वं
चक्षुरेवादित्यः स नरस्तद्वस्ताच्छीर्ष्णी भवत्यवस्ताद्वि
दिषु आदित्यस्तदस्यैतच्छिरो वैश्वानर आत्माय

* 'अग्निः'—इति घ, ङ ।

† 'वायु'—इति ग, घ ।

‡ 'द्यौ'—इति ग, घ ।

मनिश्चित ऽआत्मान मेवाख्यैतत् संस्कृत्य शिरः प्रति-
दधाति * ॥ ६ ॥

अथ मारुतान् जुहोति । प्राणा वै मारुताः
प्राणानिवास्मिन्नेतदधाति वैश्वानरं हुत्वा शिरो
वै वैश्वानरः शीर्षंस्तत् प्राणान् दधाति † ॥ ७ ॥

एक ऽएष भवति ‡ । एक मिव हि शिरः सप्ते-
तरे सप्तकपाला यदु वा ऽअपि बहु कृत्वः सप्त-
सप्त सप्तैव तच्छीर्षण्येव तत् सप्त प्राणान् दधाति ॥
॥ ८ ॥

निरुक्त ऽएष भवति । निरुक्त मिव हि शिरो
ऽनिरुक्ता दूतरे ऽनिरुक्ता ऽद्वय हि प्राणास्तिष्ठन्नेतं
जुहोति तिष्ठतीव हि शिर ऽआसौ न ऽदूतरानुसत-
द्वय हि प्राणाः § ॥ ९ ॥

* 'प्रतिदधानि'—इति ख ।

† 'दधाति'—इति ख ।

‡ 'एक ऽएव भवति'—इति ख ।

§ 'प्राणः'—इति ग, घ ।

तद्यौ प्रथमौ मारुतौ जुहोति । इमौ तौ प्राणौ तौ मध्ये वैश्वानरस्य जुहोति मध्ये हीमौ श्रीर्षाः प्राणौ * ॥ १० ॥

अथ यौ द्वितीयौ । इमौ तौ तौ सुमन्तिकतरं जुहोति सुमन्तिकतर मिव हीमौ प्राणौ † ॥ ११ ॥

अथ यौ तृतीयौ । इमौ तौ तौ सुमन्तिकतरं जुहोति सुमन्तिकतर मिव हीमौ प्राणौ व्याग्वारण्येऽनूच्यः सो ऽरण्ये ऽनूच्यो भवति बहु हि व्याचा घोरं निगच्छति ‡ ॥ १२ ॥

यदेव वैश्वानरं मारुतान् जुहोति । क्षत्रं वै वैश्वानरोऽविश्वमारुताः क्षत्रं च तद्विशञ्च करोति वैश्वानरं पूर्वं जुहोति क्षत्रं तत् कृत्वा विशञ्च करोति § ॥ १३ ॥

एक ऽएष भवति । एकस्य तत् क्षत्रं मेक-

* , † 'प्राणौ'—इति ग , घ । ‡ "नियच्छति" Sáyana—इति च ।

§ 'करोति'—इति ख ।

स्थां श्रियं करोति बहव इतरे विविश तद्-
भूमानं दधाति ॥ १४ ॥

निरुक्त एष भवति । निरुक्त मिव हि क्षत्र
मनिरुक्ता इतरे अनिरुक्तेव हि विट् तिष्ठन्नेतं
जुहोति तिष्ठतीव हि क्षत्र मासीन इतरानास्त
इव हि विट् * ॥ १५ ॥

तं वा एतम् । पुरोऽनुवाक्यवन्तं याज्यवन्तं
वृषट्कृते सुचा जुहोति हस्तेनैवेतरानासीनः स्वाहा-
कारेण क्षत्रायैव तद्विशं कृतानुकरा † मनुवर्त्मानं
करोति ॥ १६ ॥

तदाहुः । कथं मस्यैते पुरोऽनुवाक्यवन्तो
याज्यवन्तो वृषट्कृते सुचा हुता भवन्तीत्येतेषां
वै सप्तपदानां मारुतानां यानि त्रीणि प्रथमानि
पदानि सा त्रिपदा गायत्री पुरोऽनुवाक्याथ यानि
चत्वार्युत्तमानि सा चतुष्पदा त्रिष्टुभ्याज्येद मेव ‡

* 'विट्'—इति ग ।

† 'कृतानुवाका'—इति ङ ।

‡ "इयमेव कपुशा०"—Śāyana—इति च ।

कपुच्छलमयं * दण्डः स्वाहाकारो व्षट्कार एव
सु हास्यैते पुरोऽनुवाक्यवन्तो याज्यवन्तो व्षट्-
कृते मुचा हुता भवन्ति ॥ १७ ॥

तद्यं प्रथमं दक्षिणतो मारुतं जुहोति । याः
सप्त प्राच्यः सुवन्ति ताः स सप्तकपालो भवति
सप्त हि ता याः प्राच्यः सुवन्ति ॥ १८ ॥

अथ यं प्रथमं मुत्तरतो जुहोति । ऋतवः स स
सप्तकपालो भवति सप्त हृतवः † ॥ १९ ॥

अथ यं द्वितीयं दक्षिणतो जुहोति । पशुवः
स सप्तकपालो भवति सप्त हि याम्याः पशु-
वस्त मनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोत्यप्सु तत् पशून् प्रति-
ष्ठापयति ‡ ॥ २० ॥

अथ यं द्वितीयं मुत्तरतो जुहोति । सप्त ऽक्व-
षयः स सप्तकपालो भवति सप्त हि सप्त ऽर्षयः-

* “कपुच्छलमयं”—इति ङ, च ।

† ‘हृतवः’—इति क, ‘हृतवः’—इति ख, ग ; ‘हृतवः’—इति ङ ।

‡ ‘प्रतिष्ठापयति’—इति ख ;

स्त मनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोत्यृतुषु तदृषीन् प्रति-
ष्ठापयति * ॥ २१ ॥

अथ यं तृतीयं दक्षिणतो जुहोति । प्राणाः
स स सप्तकपालो भवति सप्त हि शीर्षन् प्राणास्त
मनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोत्यनन्तर्हितांस्तच्छीर्णाः प्राणान्
दधाति ॥ २२ ॥

अथ यं तृतीयं मुत्तरतो जुहोति । कुन्दांसि
स स सप्तकपालो भवति सप्त हि चतुरुत्तराणि
कुन्दांसि त मनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोत्यनन्तर्हितानि
तदृषिभ्यश्च कुन्दांसि दधाति ॥ २३ ॥

अथ याः सप्त प्रतीच्यः स्रवन्ति । सो ऽरण्ये
ऽनूच्यः स सप्तकपालो भवति सप्त हि ता याः
प्रतीच्यः स्रवन्ति सो ऽखैषो ऽवाङ् प्राण एतस्य प्रजा-
पतेः सो ऽरण्ये ऽनूच्यो भवति तिरु इव तद्यदरण्यं
तिरु इव तद्यदवाङ् प्राणस्तस्माद्य एतासा नदीनां

* 'प्रतिष्ठापयति'- इति ख ।

पिबन्ति रिपुतराः शपनुतराः* ऽआहनखवांदितरा
भवन्ति तद्यद्यदेतदाहेदं मारुता इति तदस्मा
ऽअन्नं कृत्वापिदधाति तेनैनं प्रीणाति ॥ २४ ॥

स यः स वैश्वानरः†। असौ स ऽआदित्योऽथ ये
ते मारुता रश्मयस्ते ते सप्त सप्तकपाला भवन्ति
सप्त-सप्त हि मारुता गणाः ‡ ॥ २५ ॥

स जुहोति । शुक्रज्योतिश्च चित्ज्योतिश्च सत्य-
ज्योतिश्च ज्योतिष्मांश्चेति नामान्येषा मेतानि
मण्डल मेवैतत् संस्कृत्याथास्मिन्नैतान् रश्मीन्ना मग्राहं
प्रतिदधाति ॥ २६ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [३. १.] ॥

* “शपनुतरा” Sáyana (?)—इति च ।

† ‘वैश्वानरो ऽसौ’—इति ग, ‘वैश्वानरः’—इति च ।

‡ ‘गणाः’—इति क, ‘गणाः’—इति ग ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे , त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्नध्याये स्वयमाढस्याया व्याघारणसमुत्तङ्गादि कर्मा-
भिहितम् । अथास्मिन्नध्याये वैश्वानर मारुतवसोर्धारादिहोम-
लक्षणं कर्माभिधास्यते । (तत्रादौ वैश्वानरहोमं विधत्ते—
“अथात इति । ‘अथ’-शब्देनाग्निं प्रणयनानन्तर्यं द्योतते, अतः
इति । अत्रैष सर्वोऽग्निरित्याद्युत्तरकालं प्रतिपाद्य मर्थं हेतु-
तया परामृशति । ‘वैश्वानर’-शब्दस्तद्देवत्वं हविराचष्टे यतो-
ऽस्मिन्नवसरे अग्निर्वैश्वानरो देवता भवति । अतस्तत् प्रीणनार्थं
तद्देवत्वं हविर्जुहुयादित्यर्थः । न केवलं मनेनास्मैभागसम्पादनं
क्रियते, अपि तु देवतात्वं सम्पादनं मपीत्याह,— “तदेन
मिति । तदेव मुपपादयति,— “यस्यै वा इति । वैश्वानरं
जुहोति सामान्येनाभिधानादिकं मपि तच्छब्देनोपायेत्य-
दीत (!) आह)*— “द्वादश कपाल इति । द्वादशसु कपालेषु
संस्कृतः पुरोडाशो † द्वादशकपालः द्वादशमासाः सम्भूय संव-
त्सरो भवति । वैश्वानरोऽग्निश्च संवत्सरात्मकं तत् स्तदर्थं
हविर्द्वादशकपालसंस्कृतः पुरोडाशो भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

* बन्धनौचिह्नानाः पाठो नास्ति ज-पुस्तकादन्यत्र ।

† “पुरोऽग्निरित्यादिः ॥”— इति भ. ञ ।

अथ पुनस्त मेव वैश्वानरहोमं प्रशंसति— “यदेवैत मिति । अदःशब्दो दीक्षणीयेष्टिकालं परास्मृति । ‘पुरस्ताद्’ इति पूर्वकाल मात्र माचष्टे” पूर्व ममुष्मिन् काले दीक्षणीयेष्ट्यान्तं वैश्वानरं रेतोभूतं सिञ्चतीति यत् अतएव मग्निः वैश्वानररूपं जनयिष्यन् भवति दीक्षणीयायां कृतो वैश्वानरार्थो होमः एतस्याग्ने वैश्वानररूपेणोत्पादनार्थं रेतः सेचनवान् भवतीत्यर्थः । लोके हि योनौ यत् प्रकार विशिष्टं रेतः सिञ्चते उत्पत्तिकाले तत् प्रकार वैशिष्ये नैव तज्जायते । न पुनः प्रकारान्तरवैशिष्येन दीक्षणीयायां वैश्वानरं रेतोरूपेण सिक्तवानिति यत् तंस्मादय मग्निरिहापि तदनुरोधेन वैश्वानर एव जायते अतश्च वैश्वानररूपेणोत्पादनाय वैश्वानरदेवत्वं हविर्जुहुयादिति * भावः । “उपांशुं तव भवतीत्यादिकस्याय मर्थः, — यज्ञशब्देन यष्ट्यश्वात् वैश्वानर उच्यते । तत्र दीक्षणीयायां यज्ञो रेतो रूपो भवति । खलु रेतश्च उपांशुरहस्यैव सिञ्च्य तेन प्रकाशं, अतस्तत्र प्रधान उपांशु भवति । इह तु प्रधानं निरुक्तं उच्चैरेवेष्टं भवति । जननावस्थायां रेतसः प्रकाश मेव जायमानत्वादत्रत्यस्य वैश्वानरस्य तथा विधत्वा-दिति ॥ २ ॥

अथास्य वैश्वनरात्मकता माह—“स य इत्यादिना । अपूर्वोक्तो यो वैश्वानराग्निसहैवे मे पृथिव्यादयो लोकाः कुतः, इय मेव

* “हविर्जुहुयादिति”—इति ज ।

‘पृथिवी विश्वं’ तदधिष्ठाता ‘अग्नि’ रैव ‘नरः’ । तथा ‘अन्तरिक्षं
मेव विश्वं’ तदधिष्ठाता ‘वायुर्नरः’ ; एवं ‘द्यौरेव विश्वं’ तदधि-
ष्ठाता ‘आदित्यो नरः’ । पृथिव्यादीनां लोकानां मेकपदार्थाधार-
त्वेन विश्वं अग्न्यादीनां तु तदधिष्ठातृपुरुषत्वम् । एवञ्च वैश्वानर
इत्यत्र तदितरस्य स्वार्थिकत्वात् साधिष्ठातृका इमे लोका एव
स वैश्वानर इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ शिरसो वैश्वानररूप लोकात्मकता माह,— “ते
य इति । इदं मिति मुखं श्मश्रुविशिष्टं हस्तेन प्रदर्शने * ।
इदं मेव स्थानं पृथिवी शिरसि अभगत्वात् अत्रत्यानि
श्मश्रूखेवौषधयः तदेतद्विश्वं मिति शिरसि दर्शितायाः पृथिव्या
वैश्वानरात्मकत्वं मुक्तं, ‘वाक्’ इति तत् स्थानं मुच्यते ।
अतश्च । वाक् चिबुकयोरौत्तराधर्येणोक्तं वैश्वानरत्वं मुपपादयति
सोपरिष्ठादिति ॥ ४ ॥

इदं मिति मुखादुपरितनं हनुनत्रनासिकाललाटस्थानं
निर्दिश्यते अलोमकमिव ह्यन्तरिक्षं मिति । तत्र पृथिवीवत्
महीधरो महीरुहादीनामभावादित्यर्थः । “स मध्येनास्येति ।
‘वायुरन्तरिक्षस्य’ ‘मध्येन’ मध्यप्रदेशेन वर्त्तते इति । स प्राणोऽस्य
निर्दिष्टप्रदेशस्य मध्येन वर्त्तते ॥ ५ ॥

“शिर एवेति । अत्र ‘शिरः’ शब्देन ललाटादुपरितनं
केशोद्गमस्थानं मुच्यते, इदं तच्छिर इत्यत्र गलादुपरितनं सर्वं

* ‘प्रदर्शते’—इति ज, झ; ‘प्रदर्श्यते’—इति छ, झ ।

मपि शिरसा प्रसिद्धेन * विवक्षितम् । अन्यथा पूर्वीकस्यानु-
पपत्तेः । “तस्यैतदिति । यत एवं तस्माद्वैश्वानरोऽस्य प्रजा-
पते रेतदुक्तप्रकारं शिरः चितोऽयमग्निस्तु शरीरं, अत एतेन
होमेनास्यात्मनि संस्कृता तत्र शिरः सम्बध्नातीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वैश्वानरयागानन्तरं मारुतानां होमं विधाय तान् प्राणा-
त्मना (प्रशंसति, — “अथेति । तद्धोमस्य वैश्वानरः सम्बध्ना-
तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

वैश्वानरयागानन्तरं मारुतानां होमं विधाय तान् प्राणात्मक-
त्वात्) † तेषां तदनुविधायिनीं सङ्ख्या माह — “एक एष
इति । ‘इतरे’ मारुताः पुरोडाशः सप्तसु कपालेषु संस्कृताः
सप्त भवेयुः बहुकैवलोऽपि सप्तसप्तेति यदस्ति एतत् सप्तैव ।
यद्यपि सप्तानां कपालसप्तकानां मिलिता सङ्ख्या एकोन-
पञ्चाशद् भवति मारुतां तावत् सङ्ख्याकत्वात् तथापि सप्तधा
भागेन तै सप्तैव भवन्ति । अतश्चैते शिरस्येव सप्तप्राणाद्भि-
दध्याति ॥ ८ ॥

अथ तदेव ‡ प्राणञ्च सुपजीव्य तेषां सुपांशुयागादिकं
माह — “निरुक्त एष भवति । ‘एष’ वैश्वानरः ‘निरुक्तः’ व्यक्तः
उच्चैर्योगो भवति शिरसो व्यक्तत्वात् ‘इतरे’ मारुता ‘अनि-
रुक्ता’ अत्यक्ता उपांशुयागा भवेयुः । प्राणानामतीन्द्रियत्वेना-

* “ह्रसीडन” — इति क, झ, ञ ।

† बन्धनीचिह्नानाः प्रदर्शितः पठो नास्ति झ-ञ-पुस्तकयोरप्यत्र ।

‡ ‘यदेव’ — इति ज ।

व्यक्तत्वादित्यर्थः । “तिष्ठतीव हीति । शिर उच्छ्रितत्वात्तिष्ठतीव भवति । इन्द्रियाणि तु आनयत्येनासीनासतेव(?)* भवन्ति ॥ ८ ॥

अत इन्द्रियो मारुतानां होम मनूय तेषां तत्र इन्द्रोभूत प्राणात्मकता प्रदर्शनेन होमे स्थानप्रकार माह— “तद्यौ प्रथमावित्यादिनः । अत्र प्रथम सन्निधानेन द्वितीये उपचारात् प्रथमयोग एव सुत्तरत्र द्वितीयं तृतीयादित्यत्रापि “इमौ ता विति । तौ प्रथमौ इमौ प्राणौ इमौ प्राणयो हस्तेन निर्देशः । तौ वैश्वानरस्य पुरोडाशस्य मध्ये जुहोति । अनयोः श्रोत्रयोः शिरोमध्येऽवस्थानात् । अतएव कात्यायनीन सूत्रितम्,— “वैश्वानरे वा वैश्वानरं पृथुं” कल्पेति ; ‘अग्नि वा’ वैश्वानरेवेति † विकल्पः । तत्र मग्नी होमः प्राखान्तरानुसारेण विकल्पितः । वैश्वानरे यदा होमः तदा वैश्वानरस्य पृथक् करणम् ॥ १० ॥

‘अथ यौ द्वितीया विमौ ता विति । इमाविति चक्षुषो निर्देशः । ‘तौ समन्तिकारं’ सन्निहिततरे जुहुयात्, चक्षुषोः परस्परसन्निधानेनावस्थानात्, होमस्तु वैश्वानरस्य पश्चाद् भागे कर्त्तव्यः । पञ्चषष्ठयोः होमः तृतीयचतुर्थयोः पश्चात् सप्तमस्य तु होमः सर्वेषां पश्चात् क्रियते ; अतएव कात्यायनः,— “वैश्वानर

* “आनयत्येनासीनासीनानी”—इति ज ; “आसताष्टतनान्ना-
नानीग्रीवा”—इति झ ; “आसतापूतनास्त्रानानीग्रीवा”—इति ञ ।

† वैश्वानरे वा वैश्वानरं पृथुंकृत्वा ‘शुक्रञ्चोति’ रिति (वा० सं १७. ८०—८५) प्रतिमन्त्रम् । मारुतान् जुहोति । विकल्पश्चायम्
वैश्वानरे होमोऽमौवेति—इति का० श्रौ० सू० १८. ४. २३, २४ ।

मधिश्रित्य दक्षिणीतरौ मारुतौ ० पश्चाच्च सङ्कुष्टतरौ ० एव
मपरौ ० पश्चादरण्येऽनूचम् । होमासादनयोश्च”-इति* वैश्वानर-
मारुतानां मैकतत्वात् “वैश्वानर मधिश्रित्य दक्षिणीतरौ
मारुतौ” इत्युक्तम् । तत् प्रयोगप्रकारस्तु सूत्रतोऽवगन्तव्यः ॥ ११ ॥

“अथ यौ तृतीया विमौ तावित्यत्रेमाविति नासाविवरयो
निर्देशः । इत्थं षष्ठां मारुतानां न तत् प्रमाणात्मकता मभि-
धारण्येऽनूचं वागात्मना प्रशंसति,— “वागेवेति । ‘अरण्ये-
ऽनूचः’ कश्चिदनुवाकः तेन ह्रियमानोऽपि पुरोडाशो ‘अरण्ये-
नूचो’ भवतीत्यादि वातस्य वागात्मकता मैवोपपादयति † । यतः
कारणाद् ‘वाचा बहु घोरं निगच्छति’ अतो प्रकाशत्वेन
सोऽनुवाकोरण्येभुवक्तव्ये भवति । तस्मादरण्येऽनूचवचनात् तस्य
वागात्मकत्वं सुपपन्नमिति भावः ॥ १२ ॥

पूर्वं वैश्वानरं शिरोरूपेण मारुतान् स्तुत तत् प्राणस्तुतवान्,
इदानीन्तु तं मेव वैश्वानरं मारुतान् क्षत्रं प्रजात्मना स्तौति—
“यद्देवेति । वैश्वानरस्य प्रजात्मकत्वेन सर्वतः प्राधान्यात् क्षत्र-
त्वम् । मरुतां प्रजात्वम् तैत्तिरीयके श्रूयते— “मारुतो देवानां
विश्व”-इति ‡ ॥ १३ ॥

अथ तेषां मुक्तं मेव क्षत्रं प्रजात्मकत्वं सुपजीव्य तत्
ऋक्षादिकं प्रशंसति— “एक एष भवतीति । वैश्वानरस्यैकत्वेन

* का० श्रौ० सू० १८. ४. १७-२१ ।

† अरण्येऽनूचो भवतीत्यादिना तस्य वागात्मना प्रशंसति—इति ऋ-स ।

‡ तै० सं० २. २. ५. ७ ।

सत्र जातिबन्धनं प्राधान्य 'मेकस्थ' मेव करोति । अतएव 'श्रिय मेव करोति' ; अतएव 'श्रिय' मपि एकस्थां करोति, बहु क्षत्रप्राधान्ये परस्पर मेक मत्यात् राष्ट्रविप्लवः प्रसङ्गात् मारुतानां बहुत्वेन प्रजाया मेव 'भूमानं' बहुत्वेन प्रजाया मेव 'भूमानं' वङ्गत्वं निदधाति । प्रजावह्नी कृतवान् भवति । "भूमान मिति । "बहोर्लोपो भू च दहोः"—इति बहु शब्दाद्विहितस्ये मनि च इकारस्य लोपः । प्रकृतेऽभू इत्ययमादेशः ॥ १४ ॥

'निरुक्त मिव हि क्षत्रम्'—इति स्वाहाक्षया सर्वा प्रजा-
आम्योच्चैर्वक्तव्यमानत्वेन क्षत्रस्य निरुक्तत्वम् । प्रजायास्तु तदा-
आधीनवात्रीचैवैतेरनिरुक्तत्वम् । अतएव 'क्षत्रं तिष्ठतीव भवति ॥
प्रजात्वासीनेव भवति ॥ १५ ॥

वैश्वानरं जुहोति मारुतां जुहोतीति * होम मात्र विधा-
वास्तत्र विशेषं विधाय प्रश्नसति— "तं वा ऽएत मिति ।
"पुरोऽनुवाक्यवन्तं याज्यवन्तम् †"—इति च्छान्दोग्यो ऋषिः । त-
मेतं वैश्वानरं कौटुशं पुरोऽनुवाक्यवन्तं याज्यावन्तं होत्रावष्ट-
क्तं जुह्वा जुहुयात् । इतरामारुतान् आसीनो हस्तेन स्वाहा-
काराणैव जुहुयात् । एवञ्च वैश्वानरस्य पुरोऽनुवाक्यासम्ब-
न्धिनि बन्धनेन यागत्वेन प्राधान्यादितरेषां तद् वैलक्षण्येनो-

* "वैश्वानरो यजतिः मारुता जुहोतयः" तत् कथं वैश्वानरं
हि "प्रकृत्याह"—इति का० औ० सू० १८. ४. १७ क ।

† का० औ० सू० १८. ४. १७ ख ।

सर्जनत्वात् प्रजां ज्ञाय कृतानुकारिणी मनुगतवर्तमानञ्च
करोति ॥ १६ ॥

अथ मारुतानां मुक्तप्रकारेण होमेन वैश्वानरवद्यागसम्पत्ति
र्घटत इति । सा सम्पत्तिः कथं भवतीति प्रश्नः पूर्वकोत्तरोदश्यति,—
“तदाहु रिति । एतेषां वै सप्तपदानां मित्यत्र मारुत-शब्देन
तद्दीमसाधनभूताः “शुक्रज्योतिश्चेत्यादयो मन्त्राः * विव-
क्ष्यन्ते ते च सप्तपदा भवन्ति । अतश्च तेषां मन्त्राणां यानि
प्रथमानि त्रीणि पदानि सन्ति सा त्रिपदा गायत्री मेव
पुरोऽनुवाक्या भवति । अथ यानि चत्वार्युपरितनानि पदानि
सन्ति तानि चतुष्पदा त्रैष्टुप् सैव याज्या भवति । “इद मेवेति †
अष्टतिरभिनयेन प्रदर्श्यते ;— ‘कपुशला मेव ‡ इति वक्तुं सुख §
मुच्यते । अयं मिति बाहु ‘दण्डः’ ‘प्रदर्श्यते एवं बाहुरेव सुशि-
त्युक्तं भवति । ‘स्वाहाकार’ एव ‘वषट्कारो’ भवति । इत्य-
मुक्तेन प्रकारेणास्याग्नेर्यजमानस्य वा सम्बन्धिन एव मारुतां
‘पुरोऽनुवाक्यां छाज्यावन्तो वषट् कृते सुचा हुता भवन्ति ॥ १७ ॥

अथ होमक्रमेण तान् मारुतान् प्रत्येकं नद्यादिरूपेण
प्रशंसति— “तद्यं प्रथमं मिति । ‘प्राच्यः’ प्राञ्जुखाः * पूर्व-
समुद्रगामिन्यो मङ्गायमुनादयः सप्तनद्यः ‘स्रवन्ति ताः सप्त

* वा० सं० १७. ८०—८५ ।

† ‘इय मेवेति’—इति ज, झ, ञ; ‘इय मेव चिति !’—इति छ ।

‡ “कपुशला मेव !”—इति छ ।

§ “सङ्मुख”—इति छ, ज, झ, ञ ।

प्रथमं दक्षिणतो दक्षिणभागे हुतो मारुतः पुरोडाशः सप्तसु
कपालेषु संस्कृतो भवति । 'याः' नद्यः 'प्राच्यः' 'स्ववन्ति'
तासां सप्तवान् ॥ १८ ॥

अनेन तस्य मारुतस्योक्तसङ्ख्या नद्यात्मकत्वं समर्थ्यते ।
उत्तरतः सर्वत्राप्येव मेव अधिमःसापेक्षया सप्त हि 'ऋतव'
इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

"त मनन्तर्हित मिति तं द्वितीयं पुरोडाशं पूर्वस्मान् मारु-
तादनं तर्हि त मश्ववहितं तत् सम्बन्धे जुहुयात् । एवं पूर्वस्या-
वात्मकत्वादप्येव पशून् प्रतिष्ठापयति ॥ २०, २१ ॥

"अनन्तर्हितांस्तच्छीर्णः प्राणान् दधातीति । पूर्वं मारुत-
पुरोडाशस्य प्रथमं मारुतेन सम्बन्धात्तस्य च वैश्वानरेण
सम्बन्धात् प्राणान् शिरस्तेऽनन्तर्हिता नश्ववहितान् करो-
तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

"सप्त हि चतुरक्षराणीति । चतुरक्षराधिकानि 'छन्दांसि'
भवन्ति, यद्यवान्तराः छन्दो बहवः सन्ति ; तथापि चतुरक्षरा-
धिकानि छन्दांसि सप्तैवेत्यर्थः । गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा,
छण्णिक पुनरष्टाविंशत्यक्षरा, अनुष्टुप् द्वाविंशत्यक्षरा, एवं
बृहती-पङ्क्ति-त्रिष्टुप्-जगत्यश्चतुरक्षराधिका भवन्ति ॥ २३ ॥

"सोऽस्यैष इत्यादिकस्याय मर्थः,— 'स' एषो 'ऽरण्येनूचो' गणः
'अस्य अवाङ्' अधस्तनः 'प्राण' इन्द्रियं अस्थेति पदस्यैवार्थं विवृ-
णोति । 'ऽएतस्य प्रजापतेः'—इति तरुगुल्मादि भूयिष्ठत्वेन प्रकाश-
कत्वाद् 'अरण्य' 'तिर' रोहितं भवति । 'अवाङ्प्राणो' प्यादितो

भवति । अनेन तस्योक्तं 'अवाङ्प्राणत्वं' समर्थितम् । 'तस्मात्' तदाम्बिकानां मेतासां 'नदीनां' कर्मणो प्रष्टी नदी ये पिबन्ति । अथवा पय इत्यध्याहार्यं तासां पयो ये 'पिबन्ति' 'ते' 'रिप्रतराः' प्र मिति पाप मुच्यते । पापिष्ठाः 'शपन' मिति । व्यत्ययेन पकारस्य फकारः * ध्रुवः । अत्यर्थं सुपालम्भनीयाः । 'आहन' मिति नीचोक्ति मुच्यते † तस्या अत्यर्थं 'वादितारो भवन्ति'—इति मूलरूपत्वात्तासां नदीनां पयः पिबन्तो 'इतरा' ‡ नीचा भवन्तीत्यर्थः । अथ 'मारुता इति' अभिधानेन द्रव्यदेवतासम्बन्धप्रतीतेः 'अन्नं' सम्पाद्य 'अस्मै' प्रजापतये प्रतिप्रादयेति । तेन च 'एनं' प्रीणाति—इत्याह,— "तद्यदेतदिति ॥ २४ ॥

अथ वैश्वानरं आदित्यरूपेण मारुतारश्मिरूपेण प्रशंसति,— "स यः स वैश्वानर इति । 'ते' च मारुता मरुत्तण सङ्ख्यानुसारेण तत् पुरोडाशः 'सप्त सप्तकपाला भवेयुः' (रित्याह । 'ते सप्त सप्तकपाला' इति 'सप्त सप्त हि' इति 'मारुता गणा' सप्त सप्तकानि भवन्ति । एकोनपञ्चाशत्सङ्ख्याका मरुतः सप्तविधा विभागेन सप्त समुदाया भवन्ति । अतस्तत्सङ्ख्यानुसारेण तत् पुरोडाशः 'सप्त सप्तकपाला' भवेयुः) § । ननु च पूर्वमेव सप्ततरे सप्तकपाला इति अत्र ते नाय मेवार्थोभिहितः, किं मिति स

* "पकारस्य फकारध्रुवः (!)"—इति क, ज, झ, ञ ।

† "आचोक्तिसुच्यते (! ?)"—इति क ।

‡ 'तितरा (!)'—इति क, ज, झ, ञ ।

§ बन्धनचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो नास्ति झ-ञ-पुस्तकयोरेवम् ।

एवात्रोच्यत इति नैतदस्ति पूर्वं यदु वा अपि बहु कृत्वा इत्यादिना सप्तधा विभागेन ते सर्वे सप्तैव भवन्तीति । शिरसि सप्त प्राणान्निदधातीत्युक्तम् । ननु सप्तकपालानां सप्तत्वे कारणमुक्तम् । अत्र पुनस्तत्र कारणमुक्तम् । अत्र पुनस्तत्र कारणमुच्यते इति ॥ २५ ॥

अथ मारुतानां होमे मन्त्रान् दर्शयति,— “स जुहोति । “शुक्रज्योतिः * रिति सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्माश्चेत्यादिकैर्मन्त्रेरित्यर्थः । “नामान्येषा मिति । एतानि ‘शुक्रज्योति’ रित्यादीनि येषां रश्मीनां नामानि वैश्वानरस्यादित्यात्मकत्वं मारुतानां रश्म्यात्मकत्वं प्रागुक्तम् । अतश्चैव तैर्नामाभिर्होमे आदित्यमेव ‘संस्कृत्याथास्मिन् मण्डले’ एतानुक्तनाम्नो रश्मीनावस्थापयति ॥ २६ ॥ ३ [३, १]

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

नवमकाण्डे तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

अथातो वसोर्द्धारां जुहोति । अत्रैष सर्वो-
 ऽग्निः संस्कृतः स एषोऽत्र वसुस्तस्मै देवा एतां
 धारां प्रागृक्षस्तथैनं मप्रीणस्तद्यदेतस्मै वसवऽएतां
 धारां प्रागृक्षस्तस्मादेनां वसोर्द्धारेत्याचक्षते तथै-
 वास्मा ऽअयं मेतां धारां प्रागृक्षति तथैनं प्रीणाति ॥
 ॥ १ ॥

यद्वेतां वसोर्द्धारां जुहोति । अभिषेक एवा-
 स्त्रैष ऽएतद्वा ऽएनं देवाः सर्वं कृत्स्नं संस्कृत्या-
 थैनं मेतैः कामैरभ्यषिञ्चन्नेतया वसोर्द्धारया तथै-
 चैनं मयं मेतत् सर्वं कृत्स्नं संस्कृत्याथैनं मेतैः
 कामैरभिषिञ्चयेतया वसोर्द्धारयाज्येन पञ्चगृहीते-
 नौदुस्वर्यां स्तुचा तस्योक्तो वसुः ॥ २ ॥

वैश्वानरं हुत्वा । शिरो वै वैश्वानरः
 शीर्ष्णीं वा ऽअन्नं मद्यतेऽथो शीर्षतो वा ऽअभि-
 षिच्यमानो ऽभिषिच्यते मासुतान् हुत्वा प्राणा वै

मारुताः प्राणैरु वा ऽअन्नं मयते ऽथो प्राणेषु वा
 ऽअभिषिच्यमानो ऽभिषिच्यते * ॥ ३ ॥

तद्वा ऽअरण्ये ऽनूच्ये । व्याग्वा ऽअरण्ये ऽनूच्यो
 व्याचो वा ऽअन्नं मयते ऽथो व्याचा वा ऽअभिषिच्य-
 मानो ऽभिषिच्यते तदेतत् सर्वं व्वसु सर्वं ह्येते
 कामाः सैषा व्वसुमयी धारा यथा क्षीरस्य वा
 सर्पिषो व्वैव मारुभायैवेय माज्याहुतिर्हूयते तद्य-
 देशा व्वसुमयी धारा तस्मादेनां व्वसोर्वाग्नि-
 चक्षते ॥ ४ ॥

सु ऽआह । इदं च म ऽइदं च म ऽइत्यनेन
 च त्वा प्रीणान्यनेन चानेन च त्वाभिषिञ्चाम्यनेन
 चेत्येतदथो ऽइदं च मे देहीदं च म ऽइति सा
 यदैवैषा धारानिं प्राप्नुयादथैतद्यजुः प्रतिपद्येत† ॥
 ॥ ५ ॥

एतद्वा ऽएनं देवाः । एतेनान्नेन प्रीत्वैतैः

* 'अभिषिच्यते'—इति ड ।

† 'प्रतिपद्यते'—इति क ।

कामैरभिषिच्यैतया व्वसोर्द्धारयाथैन मेतान् कामा-
नयाचन्त तेभ्य इष्टः प्रीतो ऽभिषिक्त एतान् कामान्
प्रायच्छत्तथैवैन मय मेतदेतेनान्नेन प्रीत्वैतैः कामै-
रभिषिच्यैतया व्वसोर्द्धारयाथैन मेतान् कामान्या-
चते तस्मा ऽइष्टः प्रीतोऽभिषिक्त ऽएतान् कामान्
प्रायच्छति हौ हौ कामौ संयुनक्त्यव्यवच्छेदाय यथा
व्योकसौ संयुञ्ज्यादेवं यज्ञेन कल्पन्ता मिति* ॥ ६ ॥

एतद्वै देवा अब्रुवन् । केनेमान् कामान् प्रति-
ग्रहीष्याम ऽद्वत्यात्मनैवेत्यब्रुवन् यज्ञो वै देवाना मात्मा
यज्ञो ऽउ ऽएव यजमानस्य स यदाह यज्ञेन कल्पन्ता
मित्यात्मना मे कल्पन्ता मित्येवैतदाह ॥ ७ ॥

द्वादशसु कल्पयति । द्वादश मासाः संवत्सरः
संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा ताव-
तैवैन मेतदन्नेन प्रीणात्यथो तावतैवैन मेतदन्ने-
नाभिषिञ्चति चतुर्दशसु कल्पयत्यष्टासु कल्पयति
दशसु कल्पयति त्रयोदशसु कल्पयति † ॥ ८ ॥

* 'मिति'—इति ख ।

† "कल्पयति"—इति ख ।

अथाईन्द्राणि जुहोति । सर्वं मेतद्यदईन्द्राणि
सर्वेणैवैन मेतत् प्रीणात्यथो सर्वेणैवैन मेतदभि-
षिञ्चति * ॥ ६ ॥

अथ ग्रहान् जुहोति । यज्ञो वै ग्रहा यज्ञे-
नैवैन मेतदग्नेन प्रीणात्यथो यज्ञेनैवैन मेतदग्नेनाभि-
षिञ्चति † ॥ १० ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [३, २.] ॥

प्रकृतत्वादेदच्छब्देन परामृशति, — “आरां गृह्णन् । गृही-
तया च तया एव मप्रीषन् । तत एतस्मै वसवै एतां धारां
प्रागृह्णन्” इति यत् “तस्मादेनां वसोर्हारित्याचक्षते” ब्रह्म-
वादिन इति शेषः । अतो यजमानोऽपि अग्नेन होमेन तथैव
करोति ॥ १ ॥

अथ पुनस्तां मेव वसोर्हारां संस्कृतस्याग्ने अभिषेकात्मनां
प्रशंसति — “यद्वैता मिति । सर्वं मित्येतस्यैव विवरणं

* ‘मेतदभिषिञ्चति’ — इति ख ।

† ‘मेतदग्नेनाभिषिञ्चति’ — इति ख ।

‘कृत्स्न’ मिति ‘एतैः कामै’ रिति “वाजश्च मे प्रसंवश्च म” *
 इत्यादि सन्तोक्ता वाजादयः काम्यमानत्वात् ‘काम’-शब्दे-
 नोच्यन्ते । ‘तैश्च एतया वसोर्द्धाराया च अभ्यषिञ्चत्’ । अतएवो-
 परिष्टान् मन्त्रान् व्याचक्ष ॥ माणोऽसु मेवार्थं अनेन चाभिषि-
 च्चाम्यनेन चेत्येतदिति । अत इदानीन्तनोऽपि यजमान ‘स्तथैव’
 कृतवान् भवति । विहिता ‘वसोर्द्धारा आज्येन पञ्चगृहीतेन
 औदुम्बर्या सुचा’ कर्त्तव्या । तस्याज्यादिकस्य सर्वस्यापि ब्राह्मणं
 प्रागुक्त मित्याह, — “आज्येनेति ॥ २ ॥

अथैतस्या वैश्वानरहोमानन्तर्यं प्रशंसति— “वैश्वानरं
 हुत्वेति । ‘शीर्ष्ण’ इति तृतीयार्थे पञ्चमी इत्युक्तम् । (गला-
 दुपरितनस्य सप्त सर्वस्यापि शिरस्त्वात् मुखेनादत्तेऽपि शिरसैव
 ‘अन्न मद्यते’ किन्तु लोके ‘अभिषिच्य मानः’ पुरुषा शिरस
 चारभ्यैताभिषिच्यते । अतोऽस्य वैश्वानरस्य शिरस्त्वादन्ना-
 भिषेकाभिकाया वसोर्द्धाराया होमस्तद्वदनन्तर मेव युज्यत
 इत्यर्थः ।

मारुतहोमानन्तर्यमप्युक्त प्रकारेणैव प्रशंसति— “मारु-
 तान् हुत्वेति । ‘प्राणैर वा अन्न मद्यते’ इति । ‘अन्न’ मिति
 शब्दादीन्द्रियार्थात्मकं भोग्यवस्तूच्यते ॥ ३ ॥

वसोर्द्धारां जुहोतीति स्थाने विशेषानुपादानेन विधानादग्नी

* वा० सं० १८. १ ।

† “आचष्टे मानो”—इति ज ।

यत् कुत्रापि होमप्रसक्तावाहः,— “तदा इति । तत्र वसोर्द्धारा विषये होमो ऽग्रण्येऽनूचे’ पुरोडाशे कर्तव्य इत्यर्थः ।

अत्र कात्यायनः,— “वसोर्द्धारां जुहोत्यौदुम्बर्या पञ्चगृहीतं सन्ततं यजमानोऽग्रण्येऽनूचेऽग्निप्राप्त” * इति । अथ तदेव ‘वसोर्द्धारां’-पदं प्रकारान्तरेण निर्वक्ति,— “तदेतत् सर्वमिति) † । यत एते ‘सर्वे’ वाजादयः काम्यमानत्वात् ‘कामाः’ अतः काम्यमानस्यैव वसुत्वात् ‘तदेतत् सर्वं’ वाजादिकं ‘वसु’-शब्देनोच्यते । तस्मात् तत् प्रतिपादकमन्त्रसाध्येषा ‘धाराः’ ‘वसु’ भवति, किञ्च ‘यै’ ‘माज्याहुति र्हूयते’ ‘एषा’ लोके ‘यथा क्षीरस्य वा सर्पिषो वा’ धारा क्रियते एवं ‘मारम्भा एव’ सुपक्रम्य सम्पाद्यते । इदानीं क्रियमाणे य ‘माज्याहुतिः’ क्षीराज्यधारावत् सम्पाद्यते इति धाराकारता प्रदर्श्यते । तथा चोक्तप्रकारेण ‘एषा वसुमयी धारा’ भवति । यत एवं ‘तस्मादेनां वसोर्द्धारित्याचक्षते ॥ ४ ॥

(अथ प्रकृतहोमसाधनानां मन्त्राणां तात्पर्यार्थं दर्शयति,— “स आहेति । इदं च म ऽइदं च म ऽइति” “वाजस्य मे प्रवक्ष म ॥” ऽइत्यादि) § मन्त्राणां निर्देशः । ‘अनेन’ अनेन चात्रेन

* का० श्रौ० सू० १८. ५. १ ।

† बन्धनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो नास्ति ज-पुस्तकादन्यतः ।

‡ ‘का० सं० १८. २ ।

§ बन्धनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो नास्ति ज-पुस्तके ।

चेत्यत्र वाजादयो निर्दिश्यन्ते । हे अग्ने त्वां 'अनेन चानेन'
चाभिषिञ्चामि किञ्च 'इदं च मे देहि' अयं मर्थी मन्त्रैर्विव-
क्षित इत्युक्तं भवति ॥ ५ ॥

अथ कथमेषोऽर्थी मन्त्रैर्विवक्षित इत्यत्र आह— “एतद्वा
इति । “एतथा वसोर्द्धारयेति । ‘वसोर्द्धारा’ नाम “वाजश्च म”
इत्यादि मन्त्रैः क्रियमाणा आज्यवारा । अतश्च वसोर्द्धारयत्ये-
तदेव विविच्य दर्शितं,— “एतेत्रात्रेन प्रीत्वैतैः कामैरभि-
षिच्येति । अथ प्रीणनाभिषेकानन्तरं एत मग्निं मेतान् वाजादीन्
कामानवाप्नुवन्ततः कृतयागोऽग्निः ‘प्रीतो’ भूत्वात् तेभ्य ‘एतान्
प्रायच्छत्’ । अतः स्तथैव यजमानोऽपि कुरुते । अत एतदनुसारेण
मन्त्राणां मुक्तं विधे एवार्थी विवक्षित इति भावः । मन्त्रेषु प्रत्येकं
पर्यवसाने व्यवच्छेदः स्यादिति । तदभावाय द्वौ द्वौ मन्त्रौ
संयुज्यादित्याह— “द्वौ द्वाविति । अथेति ‘व्यौकसौ’ विभिन्न-
देशस्थावाचार्यौ ‘यथा संयुज्यात् एव’ मेतदिति संयोजनं
भवति । मन्त्रेषु तत्र तत्रावसानेषु ‘यज्ञेन कल्पन्ता मिति’
आम्नायते । तस्येदानीं सुपयोग माह— “यज्ञेन कल्पन्त-
मिति ॥ ६ ॥

“एतद्वा इति । पूर्वं देवाः ‘केनेमान् कामान् प्रतिग्रहीष्याम’
इति परस्परं युक्ता पश्चाद् ‘आत्मनैव प्रतिग्रहीष्याम’ इति
निर्णाय ‘अत्रुवन्’ देवानां माम्ना शरीरं ‘यज्ञः’ खलु शरीरस्वत्
सर्वं भोगसाधनत्वादतश्च पञ्चरूपेण देवाः ‘कामान्’ प्रत्य-

गृह्णन्नित्यर्थः । तद्वत् 'एव' यजमानस्य अपि यज्ञ एव शरीरम् ।
एवञ्च यज्ञेन कल्पन्ता मिति' ववने 'मे' 'आत्मनैवेति' कामः
'कल्पन्ता मिलेवै' तदुक्तं भवति ॥ ७ ॥

तत्राकं द्वादश मन्त्रावसाने प्रयुञ्जगादित्याह, — "द्वादशसु
कल्पयतीति । तत्र कल्पनं कृत्स्नाग्नीप्रीति भवतीत्याह —
"द्वादश मासा इति । ननु सर्वत्र द्वादशस्येव कल्पयेदिति ।
नेत्याह, — "चतुर्दशसु कल्पयतीति । 'वाजश्च मे प्रसवश्चम'
(ऽइत्यारभ्याष्टाभिरनुवाकैरेषा वसोढारा ह्यते । तत्रैकस्मिन्ननु-
वाके "अग्निश्च म ऽइन्द्रश्च मे सोमश्च म ऽइन्द्रश्च मे सविता च
म * ऽइत्यादि) † मन्त्राः समान्नाताः । तत्र 'द्वौ द्वौ संयुनक्ति'
इति ववनेन द्वयोर्द्वयो रवसानविधानात् मन्त्रद्वयस्य 'इन्द्रश्च म'
ऽइत्येतद्वं भवति । अतस्ते मन्त्रा अर्द्धेन्द्रशब्देनोच्यन्ते ॥ ८ ॥

अतश्च "अर्थार्द्धेन्द्रणौत्यनेन तत् मन्त्रसाध्यं होमं स्तोतु
मनुवदति, — अर्द्धेन्द्रोणाति - शब्दो मन्त्रवाक्यपरः । तद्वैशिष्ट्येन
द्रव्यस्य होमादुपवारेण अर्द्धेन्द्राणि जुहोति' इत्युक्तम् । एव
सुत्तरत्वापि । अर्द्धेन्द्र मन्त्रकरणकान् होमान् कुर्यादित्यर्थः ।
सर्वाधिपतिवेन सर्वैन्द्रसम्बन्धात् 'अर्द्धेन्द्राणि' अपि सर्वत्वात्
तत् कारणं होमे कृते 'सर्वेणैतेन ते मन्त्रे' प्रोणाद्यभिषिञ्चति
'चेत्याह, — "सर्वं मेत दिति ॥ ९ ॥

(३५० २ब्रा०)

॥ नवमकाण्डम् ॥

“युञ्जमे रश्मिश्च म * इत्यादयो मन्त्रा ग्रहप्रतिपादक-
त्वाद् ‘ग्रहाः’ ; तत् सौध्य मपि होम मनूय प्रशंसति— “यज्ञो वै
ग्रहा इति । यज्ञसाधनत्वाद् ग्रहाणां यज्ञत्वम् ॥ १० ॥ ४ [३, २] ॥

इति श्रीसाम्यणाचार्यविरचिते माधवीये विद्वार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

नवमकाण्डे तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

.. इति नवमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपि वा

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

अथैतान् यज्ञक्रतून् जुहोति । अग्निश्च मे घर्मश्च
मऽद्रव्येतैरेवैन मेतद्यज्ञक्रतुभिः प्रीणात्यथो ऽएतै-
रेवैन मेतद्यज्ञक्रतुभिरभिषिञ्चति * ॥ १ ॥

अथायुज स्तोमान् जुहोति । एतद्वै देवाः
सर्वान् कामानाप्त्वायुग्मि स्तोमैः स्वर्गलोकमायं
स्तथैवैतद्यजमानः सर्वान् कामानाप्त्वायुग्मि स्तोमैः
स्वर्गलोकं मेति † ॥ २ ॥

* 'रभिषिञ्चति'—इति ख ।

† 'मेति'—इति ख ।

तद्वै त्रयस्त्रिंशदिति * । अन्तो वै त्रयस्त्रिंशो
 ऽयुजां स्तोमाना मन्तत ऽएव तद्देवाः स्वर्गं
 लोकं मायंस्तथैवैतद्यजमानो ऽन्तत ऽएव स्वर्गलोकं
 मेति † ॥ ३ ॥

अथ युग्मतो जुहोति । एतद्वै कुन्दांश्चब्रुव-
 न्यातयामा वा ऽअयुज स्तोमा युग्मभिर्व्वयं स्तोमैः
 स्वर्गलोकमया मेति तानि युग्मभि स्तोमैः स्वर्गं
 लोकं मायंस्तथैवैतद्यजमानो युग्मभि स्तोमैः स्वर्गं
 लोकं मेति ॥ ४ ॥

तद्वा ऽअष्टाचत्वारिंशदिति ‡ । अन्तो वा
 ऽअष्टाचत्वारिंशो § युग्मतां स्तोमाना मन्तत ऽएव
 तच्छुन्दांसि स्वर्गलोकं मायंस्तथैवैतद्यजमानो ऽन्तत
 एव स्वर्गलोकं मेति ॥ ५ ॥

* 'त्रयस्त्रिंशदिति'—इति ख, 'त्रयस्त्रिंशदिति'—इति ग, घ ।

† 'मेति'—इति ख ।

‡ 'अष्टाचत्वारिंशदिति'—इति क, ख ।

§ 'अष्टाचत्वारिंशो'—इति ग, घ ।

स ऽआह । एका च मे तिस्रश्च मे चतस्रश्च मे
 ऽष्टौ च मे ऽद्विती यथा वृक्षो रोहन्नुत्तरा मुत्तरा
 शाखा समालम्भा रोहितादृक्तद्यदेव स्तोमान् जुहो-
 त्यन्नं वै स्तोमा ऽअन्नेनैवैन मेतदभिषिञ्चति* ॥ ६ ॥

अथ व्यासि जुहोति । पशवो वै व्यासि
 पशुभिरेवैन मेतदन्नेन प्रीणात्यथो पशुभिरेवैन मेत-
 दन्नेनाभिषिञ्चति † ॥ ७ ॥

अथ नामग्राहं जुहोति । एतद्वै देवाः सर्वान्
 कामानाप्त्वाथैत मेव प्रत्यक्षं मप्रीणंस्तथैवैतद्यजमानः
 सर्वान् कामानाप्त्वाथैत मेव प्रत्यक्षं प्रीणाति व्या-
 जाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहेति नामान्यस्यैतानि
 नामग्राहमेवैन मेतत् प्रीणाति ‡ ॥ ८ ॥

त्रयोदशैतानि नामानि भवन्ति । त्रयोदश
 मासाः संवत्सरस्त्रयोदशान्नेश्चितिपुरीषाणि यावा-
 नग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् प्रीणाति

* 'मेतदभिषिञ्चति'—इति ख ।

† 'मेतदन्नेनाभिषिञ्चति'—इति ख ।

‡ 'प्रीणाति'—इति ख, घ ।

यदेव नामग्राहं जुहोति * नामग्राह मेवैन मेतदभि-
षिञ्चति † ॥ ९ ॥

अथाह । इयं ते रागिमवाय यन्तासि य मन
ऽजर्ज्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधिपत्यायेत्यन्नं
वा ऽजर्गन्नं वृष्टिरन्नेनैवैन मेतत् प्रीणाति ॥

॥ १० ॥

यदेवाह । इयं ते रागिमवाय यन्तासि य
मन ऽजर्ज्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधिपत्याये-
तीदं ते राज्य मभिषिक्तो ऽसीत्येतन् मित्रस्य त्वं
यन्तासि य मन ऽजर्ज्जे च नो ऽसि वृष्ट्यै च नो ऽसि
प्रजानां च न आधिपत्यासीत्युपब्रुवत ऽएवैन मेत-
देतस्मै नः सर्वस्मा ऽअखेतस्मै त्वा सर्वस्मा ऽअभ्य-
षिचा महीति तस्माद हेतुं मानुषं राजान मभि-
षिक्त मुपब्रुवते ‡ ॥ ११ ॥

* 'जुहोति'—इति ख ।

† 'मेतदभिषिञ्चति'—इति ख ; नामग्राह मेवैन मेतदभिषिञ्चति'—
(without any accentuation)—इति म , घ ।

‡ 'मुपब्रुवते'—इति क , ख ।

अथ कल्पान् जुहोति । प्राणा वै कल्पाः
प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधात्यायुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो
यज्ञेन कल्पता मित्येतानेवास्मिन्नेतत् कृमान् प्राणान्
दधाति ॥ १२ ॥

द्वादश कल्पान् जुहोति । द्वादश मासाः
संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवास्मिन्नेतत् कृमान् प्राणान् दधाति यदेव
कल्पान् जुहोति प्राणा वै कल्पाऽअमृतं सु वै
प्राणाऽअमृतेनैवैनमेतद्भिषिञ्चति * ॥ १३ ॥

अथाह । स्तोमश्च यजुश्च ऽऋक् च साम च
बृहच्च रथन्तरं चेति त्रयी हैषा विद्यान् वै
त्रयी विद्यान्नेनैवैनमेतत् प्रीणाल्यथोऽअन्नेनैवैन
मेतद्भिषिञ्चति स्वर्देवा ऽअगस्तामृता ऽअभूमेति
स्वर्हि † गच्छत्यमृतो हि भवति प्रजापतेः प्रजा
ऽअभूमेति प्रजापतेर्हि प्रजा भवति खेट् स्वाहेति

* 'मेतद्भिषिञ्चति'—इति क, ख ।

† 'अभूमेतिस्वर्हि'—इति ग, घ ।

व्षट्कारो हैष परोऽन्नं यद्वट्कारो व्षट्कारेण
 वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्यो ऽन्नं प्रदीयते तदेन
 मेताभ्या मुभाभ्यां प्रीणाति व्षट्कारेण च स्वाहा-
 कारेण चाथो ऽएताभ्या मेवैन मेतदुभाभ्या मभि-
 षिञ्चत्यत्र तां सुच मनुप्रास्यति यदवाज्यलिप्तं तन्ने-
 हिर्द्वाग्नेरुसदिति ॥ १४ ॥

तस्यै वा ऽएतस्यै वसोर्द्वारायै । द्यौरेवात्माभ-
 मुधो व्विद्युत् स्तनो धारैव धारा दिवो ऽधि गा
 मागच्छति ॥ १५ ॥

तस्यै गौरेवात्मा* । ऊध एवोध स्तन स्तनो
 धारैव धारा गोरुधि यजमानम् ॥ १६ ॥

तस्यै यजमान एवात्मा । बाहुरुधः सुक्-
 स्तनो धारैव धारा यजमानादधि देवान् देवेभ्यो
 ऽधि गां गोरुधि यजमानं तदेतदनन्त मच्चय्यं
 देवाना मन्नं परिप्लवते स यो हैतदेवं वेदैव

हैवास्तैतदनन्तं मन्त्रं भवत्यथातः सम्पदेव* ॥

॥ १७ ॥

तदाहुः । कथमस्यैषा व्वसोर्द्धारा संवत्सर-
मग्निमाप्नोति† कथं संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत
ऽइति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येषा व्वसोर्द्धा-
राय षडय पञ्चचिंशत्ततो यानि षष्टिश्च त्रीणि
शतानि तावन्ति संवत्सरस्याहानि तत् संवत्सर-
स्याहान्याप्नोत्यथ यानि षट् षड् वा ऽऋतुवसुद्वतूनां
रात्रीराप्नोति तदुभयानि संवत्सरस्याहोरात्राख्याप्नो-
त्यथ यानि पञ्चचिंशत्स त्रयोदशो मासः स
ऽआत्मा त्रिंशदात्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा द्वे शिर-
एव पञ्चचिंश मेतावान्वै संवत्सर एव स हास्यैषा
व्वसोर्द्धारा संवत्सरमग्निमाप्नोत्येव संवत्सरे-
णाग्निना सम्पद्यत ऽएतावत्य उ वै शाश्विल्ले ऽग्नौ
मथ्यतो यजुष्मत्य ऽद्रष्टका उपधीयन्ते ऽनयो हैते

* 'सम्पदेव'—इति ग, घ ।

† 'माप्नोति'—इति ग, घ ।